

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА СТАРОВИНА

Збірник наукових праць
Випуск 3

Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник
«Слово о полку Ігоревім»

Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Науково-дослідний центр археології та стародавньої
і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя
імені Д.Я. Самоквасова

Науково-дослідний центр історико-краєзнавчих студій
імені П.К. Федоренка

Чернігівська обласна організація Національної спілки
краєзнавців України

Новгород-Сіверська старовина

Збірник наукових праць

Випуск 3

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф»
2025

УДК 94(477.51)
Н 72

Редакційна колегія:
О.Г. Матюк (голова редколегії),
О.Б. Коваленко (заступник голови редколегії),
О.П. Радченко (відповідальний секретар),
Н.М. Коврижко, С.А. Токарєв, Л.В. Яснівська

Новгород-Сіверська старовина: збірник наукових праць /
Н 72 Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово
о полку Ігоревім»; Національний університет «Чернігівський коле-
гіум» імені Т.Г. Шевченка; Науково-дослідний центр археології та
стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя імені
Д.Я. Самоквасова; Науково-дослідний центр історико-краєзнавчих
студій імені П.К. Федоренка; Чернігівська обласна організація На-
ціональної спілки краєзнавців України; редколегія: О.Г. Матюк та
ін. Чернігів: Десна Поліграф, 2025. Випуск 3. 224 с.

ISBN 978-617-8145-35-4

До збірника увійшли статті з актуальних проблем історії Новгорода-
Сіверського та Північного Лівобережжя України загалом.

Для науковців, педагогів, музейників, усіх, хто цікавиться історичним
минулим України.

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника
«Слово о полку Ігоревім» (протокол № 3 від 26 липня 2025 р.)*

**На обкладинці розміщено світлину із панорамним зображенням
Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря**

УДК 94(477.51)

ISBN 978-617-8145-35-4

© Новгород-Сіверський історико-
культурний музей-заповідник
«Слово о полку Ігоревім», 2025
© Автори статей, 2025
© Десна Поліграф, макет
і художнє оформлення, 2025

ЗМІСТ

Іван Кедун

Новгород-Сіверський у Х–XVIII ст.:
стан археологічного дослідження міста 5

Людмила Яснoвська

Давньоруські старожитності Новгород-Сіверщини
у науковому доробку А.Л. Казакова 10

Віктор Вечерський

Оборонний комплекс Новгорода-Сіверського 18

Ігор Ігнатенко

Особливості функціонування хлібопекарських
печей XIII ст. у Чернігові. 22

Анатолій Федірко

Ремісничі цехи у соціокультурному середовищі
Новгорода-Сіверського за ранньомодерної доби. 32

Сергій Токарев

Козацько-старшинський рід Маковських в історії Української
козацької держави другої половини XVII–XVIII ст. 41

Юрій Карманов

Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир
за неопублікованими документами 70–80-х рр. XVIII ст. 51

В'ячеслав Кириєвський

Вулиці Новгорода-Сіверського за Генеральним описом
Лівбережної України 1765–1769 рр. 62

Сергій Павленко

Зображення гетьмана І. Мазепи та його рідні на іконі «Покрова»
з колекції Національного художнього музею України 71

Олена Кузьельна

З історії села Богданівка у другій половині
XVII–середині XIX ст. 81

Олена Путра

Нерухомість козацько-старшинської родини Судієнків
на Новгород-Сіверщині (за архівними джерелами XVIII ст.) . . 94

Наталія Сасенко

До історії Батури́нської сотні: еволюція території 112

Андрій Науменко

Старшинсько-дворянський рід Полоницьких
на Чернігівщині (XVIII – початок XX ст.) 122

Лариса Бодяко

Мовні паралелі Новгород-Сіверських говірок
і тексту «Слова о полку Ігоревім» 132

Ірина Лобачова

Святослав Воїнов та його приватне зібрання
«Слова о полку Ігоревім». 142

Лариса Кулик

З історії Ніжинського купецтва другої половини XIX ст. 147

Олена Матюк

Традиції харчування на Новгород-Сіверщині
та їх трансформація від 20-х рр. XX ст. до сьогодення
(за даними усноісторичних досліджень) 152

Світлана Приход

Новгород-Сіверська пристань у системі річкового
транспорту Лівобережної України 160

Леся Іванченко

Краєзнавці та музейники прикордоння Сіверщини
в умовах широкомаштабного російського вторгнення:
діяльність громадського історико-етнографічного музею
Пелагеї Литвинової-Бартош у селі Землянка. 169

Тамара Дорохіна, Олександр Коваленко

Повсякденне життя мешканців Новгород-Сіверського району
під час російсько-української війни
за даними усноісторичних досліджень 179

Анжела Печена

Музейна вебкомунікація в умовах війни 188

Роман Дзекелев

Синергія історичної освіти та культурної спадщини у вихованні
національної ідентичності української молоді (на прикладі
діяльності громадської організації «Козацький клуб «Гарда») . 194

Людмила Артемова

Глухів у цифровому вимірі: 3d-реконструкція
історичних пам'яток. 201

Каріна Солдатова

До 30-річчя започаткування археологічних дослідження
в Національному історико-культурному заповіднику
«Гетьманська столиця» 208

Тетяна Фещенко

Олександр Довженко і розвиток культури на Чернігівщині
у XX – на початку XXI ст. 216

Відомості про авторів 221

УДК 903(477.51)«10/13»

Іван Кедун

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ У Х–XVIII СТ.: СТАН АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МІСТА

У статті розглянуто історію археологічних досліджень Новгород-Сіверського, схарактеризовано основні етапи студій, кожний з яких був пов'язаний з певною тематикою. Зроблено висновок про те, що комплексні дослідження розпочалися лише в ХХІ ст. і тривають до сьогодні.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, археологічні дослідження, історична топографія, артефакти.

Новгород-Сіверський відігравав помітну роль за доби середньовіччя, тому часто зустрічається у писемних джерелах і тривалий час досліджується археологами. Проте низка аспектів його історії залишаються недостатньо вивченими. Оцінка сучасного стану археологічних досліджень дозволить скоригувати напрями подальших студій [4].

Історію археологічних робіт у місті можна розподілити на три етапи: кінець ХІХ – початок ХХ ст.; 1920–1950-ті роки; 1960-ті – початок ХХІ ст. На першому етапі відбувалися накопичення відомостей про пам'ятки регіону і розкопки курганних некрополів. На другому етапі розпочалися професійні розвідки й складання археологічної карти околиць. Третій етап позначився систематичним вивченням міста й навколишніх поселень та формуванням бази археологічних даних. Загалом накопичено значний фактичний матеріал, який дає змогу реконструювати історичну топографію Новгород-Сіверського та його округи в Х–ХІІІ ст., але ранньомодерні пам'ятки залишаються значною мірою поза увагою дослідників.

Перші середньовічні нашарування у місті виявлені в урочищі Городок: саме тут зафіксовано єдиний об'єкт із матеріалами виключно роменського часу. На більшості інших ділянок сіверянські матеріали супроводжуються давньоруськими, тож фахівці припускають, що перше давньоруське поселення виникло саме в урочищі Городок. Тут також вивлено сліди лісохімічних промислів X–XI ст. За матеріалами розкопок, життя на цій ділянці продовжувалося й у наступні періоди [2]. Проте залишаються невизначеними питання заселення під час монгольської навали та ступеня активності населення в давньоруський період – ці питання потребують уточнення.

Ймовірно, наприкінці X– у XI ст., у зв'язку з інтеграцією регіону до складу Давньоруської держави, на Замковій горі була зведена фортеця. Ця ділянка багат шарова й охоплює широкий хронологічний інтервал до XIX ст. З кінця XVIII ст. частина урочища використовувалася для виробництва селітри. Найкраще дослідженим є Дитинець: тут виявлені споруди, датовані XI–XIII ст., причому розкопки свідчать про швидке відновлення життя після монгольської навали. Водночас комплекси XV–XVIII ст. фіксуються частково і потребують кращої стратиграфічної ув'язки й точніших датувань [4].

Схили і краї плато від Базарної площі до урочища Городок також були щільно забудовані за давньоруського часу, але вони між собою не пов'язані стратиграфічно, тому бракує відомостей про інтенсивність заселення. Найдетальніше вивчена ділянка біля Базарної площі, де багаторічні розкопки доводять постійне заселення міста в XI ст. Характерною ознакою цієї ділянки є відсутність слідів пожеж XIII ст. і наявність матеріалів XIII–XV ст. [1]. Активність тут триває до XVIII ст., коли будується Варваринська церква і, ймовірно, виникає кладовище навколо неї [5]. Однак інші частини посаду потребують систематичних досліджень для відтворення загальної картини заселення міста.

На окрему увагу заслуговує урочище Заручав'я (приблизно 10 га) на лівому березі Зубрицького ручаю, що займає виступ тераси з крутими схилами. Перші роботи тут провів І.І. Єдомаха у 1962 р., зафіксувавши культурний шар доби Київської Русі й кілька житлових споруд [7]. Пізніші дослідження 2008–2015 рр. виявили житлові та господарські споруди, господарські ями, селітряну піч і низку об'єктів XVI–XVIII ст. [6]. Польові матеріали дають підстави вважати, що Заручав'я було частиною відкритого посаду Новгород-Сіверського в XI–XIII ст., ймовірно тут також розташовувався міський могильник. Ділянка має ознаки заселення різних соціальних груп (еліта й рядове населення). Відсутність укріплень пояснюється тим, що це була частина відкритого посаду, що відповідає типовим для давньоруських міст моделям. Але досліджено поки лише невелику частину урочища, тож можливе виявлення й інших заселених ділянок.

Схоже, що в роменський період майбутній посад складався з кількох невеликих селищ, які злилися в XI ст. після включення Середнього Подесення до давньоруської адміністративної системи, одночасно з розвитком укріплень на Замковій горі. Важливим є детальніше вивчення внутрішньої хронології ранніх комплексів. Подальші розкопки дозволять точніше реконструювати еволюцію міста й округи.

До початку XII ст. Дитинець був оточений посадом площею 50–60 га, що займав відроги тераси від урочища Городок до сучасної Микільської церкви, з частинами забудови на схилах і берегах Зубрицького ручаю. На початку XII ст. близько 30 га посаду, безпосередньо прилеглого до Дитинця і розташованого на підвищеннях, були оточені оборонною лінією. Отже, Новгород-Сіверський набув типової давньоруської топографії: Дитинець, укріплений окольний град і неукріплені посади [3].

Паралельно в окрузі змінювалося населення: кількість роменських пам'яток перевищує давньоруські. З появою укріп-

лень більшість роменських поселень занепадає – вони могли перетворитися на дрібні селища або використовуватися сезонно для господарських робіт чи промислів. Це узгоджується зі зменшенням населення округи й одночасним збільшенням площі посаду, що може вказувати на концентрацію населення в Новгороді-Сіверському ще до Любецького з'їзду та його перетворення в адміністративно-господарський центр Середнього Подесення в XI ст.

Твердження про повний занепад Новгород-Сіверщини в післямонгольський період також є недостатньо обґрунтованим. Археологічні дані свідчать про продовження життя в місті після монгольської навали, хоча його інтенсивність і характер могли змінитися. Відсутність післямонгольських матеріалів у деяких місцях може бути пов'язана з проблемами датування матеріалів XIII ст. Детальніший аналіз колекцій може змінити хронологію. Археологічно доведеною є лише загибель поселення на території Спасо-Преображенського монастиря в середині XIII ст., де, на думку деяких дослідників, знаходилася заміська резиденція місцевого князя. Писемні джерела також підтверджують існування міста у пізньому середньовіччі – Новгород-Сіверський згадується, зокрема, у зв'язку з подіями 1356 р.

Матеріали XIV–XVI ст. фіксувалися лише епізодично й поки не дають змоги повністю відтворити цей період. Натомість XVII ст. досить добре представлене як у писемних джерелах, так і в археологічних матеріалах. Виявлені комплекси цього періоду дозволяють скласти уявлення про заселення й функціонування міста у ранньомодерну добу. Хоч об'єктів XVII–XVIII ст. виявлено поки що небагато, вони мають значну наукову цінність і допомагають визначити перспективні ділянки для подальших досліджень.

Отже, майбутні дослідження мають на меті забезпечити стратиграфічний зв'язок між періодами, розширити дані про

XIV–XVI ст., уточнити питання заселення й функціонування укріплень, а також встановити кількість і соціальну структуру населення у післямонгольський та пізніші періоди.

Джерела та література

1. Виноградская Л. И. Новгород-Северский во второй половине XIII–XVII вв. *Новгород-Северскому – 1000 лет*: тезисы докладов областной научно-практической конференции. Чернигов; Новгород-Северский, 1989. С. 50.
2. Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале IX века по археологическим данным. Тула, 2000.
3. Казаков А. Л. Посад Новгород-Северского X–XIII вв. *Новгороду-Северскому 1000 лет*: тезисы докладов областной научно-практической конференции. Чернигов; Новгород-Северский, 1989. С. 30–32.
4. Кедун І.С., Черненко О.Є. До питання про початковий період історії Новгород-Сіверського. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2013. Вип. 11. Середньовічні міста Полісся. С. 82–89.
5. Кедун І.С., Новгород-Сіверська фортеця: основні віхи історії. *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2016. Вип. 22(25). С. 145–154.
6. Кедун І.С. До питання про розвиток селітерного промислу в Новгороді-Сіверському. *Сумська старовина*. Суми, 2014. Вип. XLIII–XLIV. С. 117–122.
7. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «Слова о полку Игореве». *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*: тезисы докладов. Чернигов, 1985. С. 58–60.

УДК 930(477)(092)

Людмила Ясновська

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ НОВГОРОД-СІВЕРЩИНИ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ А.Л. КАЗАКОВА*

У статті розглянуто результати археологічних досліджень А.Л. Казакова на території Новгород-Сіверського Подесення, проведених протягом 1996–2004 рр.

Ключові слова: Андрій Леонідович Казаков, Домотканово, Новгород-Сіверський, Радичів, археологічні розкопки, Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир.

Територія Новгород-Сіверського Подесення у 1097 р. була включена до складу Новгород-Сіверського князівства, утвореного згідно з рішенням Любецького з'їзду. Його історія висвітлена на сторінках літописів та літературних творів давньоруської доби, підтверджується «живими» свідками – городищами, поселеннями, курганами та скарбами, вивчення котрих триває понад сто років. За визначенням В.Ф. Генінга та В.М. Левченка, в історії археологічних досліджень окремих регіонів є певні хронологічні межі, що залежать від особливостей розвитку науки на їх теренах. На території Новгород-Сіверського району Чернігівської області, що практично співпадає з кордонами Новгород-Сіверського Подесення, виявлено чимало пам'яток IX–XIII ст., у вивченні яких було виділено п'ять етапів [13].

* НДДКР Державний реєстраційний номер: 0124U004755, Дата реєстрації: 18-11-2024, замовник Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, тема Регіональна історія та історіографія Північного Лівобережжя (Regional History and Historiography of the Northern Left Bank), термін виконання 12.2024 – 11.2029.

Андрій Леонідович Казаков

Кожний має свої особливості та певну групу археологів, які провадили розкопки на теренах Новгород-Сіверщини. Серед них можна виділити постать Андрія Леонідовича Казакова (1961–2021 рр.), який протягом двох десятиліть вивчав давньоруські старожитності Новгород-Сіверського Подесення [12].

Вже в студентські роки А.Л. Казаков познайомився з давньоруськими старожитностями Новгород-Сіверщини, що дозволило йому окреслити

напрями своїх подальших студій, присвячених посадам літописних міст Чернігово-Сіверської землі [6]. Самостійні роботи на терені регіону було розпочато на початку 90-х рр. XX ст. Молодого дослідника зацікавило питання племінних центрів у басейні середньої течії Десни. Процеси кристалізації сіверянської спільноти відбувалися на теренах Новгород-Сіверського Подесення, і саме тут, на думку А.Л. Казакова, формуються найбільші родоплемінні центри, котрі потім перетворюються у міста Чернігово-Сіверської землі [5, с. 109]. Одним з найдавніших сіверянських центрів регіону був Радичів (корінь «рад» – трансформація від давньоруського «род»), який, на жаль, не згадують літописи. Експедиція під керівництвом А.Л. Казакова протягом 1990–1991 рр. дослідила на території Радичівського археологічного комплексу близько 1000 кв. м [7, с. 153]. Для визначення динаміки розвитку поселення дослідження були проведені на п'яти плато. У ході розкопок було виявлено ряд

житлових і господарських будівель, гончарні горни і залишки некрополя IX–XII ст., а також отримано різноманітний речовий матеріал, що включав предмети побуту, сільськогосподарські знаряддя, знаряддя для полювання та рибальства, ремісничої діяльності.

У цілому, дослідження археологічного комплексу в урочищі Хотинське біля с. Радичів дали підстави А.Л. Казакову припустити, що тут знаходився великий родоплемінний центр, який виконував по відношенню до найближчої округи адміністративні та комунікативні функції, відповідні міському центру. Ймовірно, саме він був центральною структурою у цій частині Подесення. Надалі, після приєднання сіверян до Давньоруської держави, ця роль перейшла до Новгород-Сіверського [5, с. 111].

Протягом 1996–1999 рр. А.Л. Казаков був організатором та керівником Новгород-Сіверської археологічної експедиції, співробітники якої дослідили Домотканівське городище (1996 р.), а в 2001–2004 рр. – територію Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря.

У зв'язку з початком реставраційних робіт на території Спасо-Преображенського монастиря протягом 1996–1997 рр. проводилися охоронні археологічні дослідження експедицією Чернігівського педінституту імені Т.Г. Шевченка під керівництвом А.Л. Казакова. Вдалося уточнити дату початку життя на території монастиря – X ст. (матеріали роменської культури зафіксовані ще І.І. Єдомахою, але він датував початок розбудови території XI ст.) і визначено, що інтенсивна забудова цієї ділянки припадає на другу половину XII ст. Під час цих розкопок вдалося зафіксувати житлову забудову – напівземляночні споруди каркасно-стовпової конструкції кінця XII – початку XIII ст. [1;3].

Цією ж експедицією були вперше проведені археологічні

розкопки на території фортеці-супутника Новгород-Сіверського – Домотканівського городища, де розпочалося будівництво телерадіоцентру. Ця археологічна пам'ятка була відома ще за матеріалами професора Д.Я. Самоквасова. Пізніше городище неодноразово оглядалось С.А. Гатцуком, А.В. Кузою та В.П. Коваленком. Експедицією А.Л. Казакова на площі 1379 кв. м було зафіксовано 14 напівземлянкових та наземних жител, господарські споруди та ями, залишки оборонних укріплень, а також дренажну систему, яка перетинала посад з півночі на південь і виходила в один з найближчих ярів [2]. За стратиграфічними спостереженнями було зроблено припущення, що вона була перекрита дерев'яною вимостою. Крім того, було досліджено 6 поховань, що мали елементи пережитків язичництва (фрагменти посуду, ніж), які можна віднести до некрополя Домотканівського городища. Отримані результати дозволили А.Л. Казакову припустити, що Домотканівське городище являло собою невелике приміське поселення, мешканці якого займалися, головним чином, сільським господарством та промислами (рибальство, мисливство тощо). На його думку, ця археологічна пам'ятка, найбільш вірогідно, являла собою невеличку боярську садибу-замок [2, с. 21].

Потужні городища, розташовані на незначній відстані одне від одного вздовж берега Десни, утворювали цілісну оборонну систему Новгород-Сіверського. Вони належали самому князю або іншим феодалам. Ключове місце серед цих форпостів займало поселення, що існувало на місці сучасного Спасо-Преображенського монастиря, за 4 км на південь від стародавнього дитинця.

Археологічне вивчення території Спасо-Преображенського монастиря було продовжено протягом 2003–2004 рр. експедицією Охоронної археологічної служби ІА НАН України під керівництвом А.Л. Казакова. У ході розкопок, пов'язаних з

реконструкцією архітектурного комплексу, на різних ділянках була досліджена площа близько 1300 кв. м, тобто 18% території комплексу. Розкопки підтвердили наявність житлової та господарської забудови XII – початку XIII ст. На жаль, не вдавалося точно визначити межі давньоруського поселення та характер його фортифікаційних споруд (наявність ровів). Було встановлено, що культурні нашарування у багатьох місцях були пошкоджені під час будівництва фортечних мурів та монастирських корпусів у XVIII ст. Як з'ясувалося, культурні нашарування давньоруського часу зосереджуються по центру та з північного боку площадки сучасного монастиря. Із заходу, за пізньосередньовічною спорудою покоїв настоятеля, були зафіксовані залишки частоколу XI–XII ст., що захищав давнє поселення з боку берегової тераси [11, с. 341]. Виявилося також, що за межами монастирських стін археологічні матеріали давньоруського часу відсутні – тобто поселення складалося із однієї укріпленої площадки [8, с. 195].

Найбільш вагомим результатом розкопок 2003 р. стало відкриття монументальної споруди кінця XII – початку XIII ст. Це прямокутна у плані чотирьохстовпна будівля розміром 12,5х15,5 м по зовнішньому периметру. Вона була розташована на північ від Спасо-Преображенського собору, паралельно до давньоруського храму, та на думку А.Л. Казакова та О.Є. Черненко, складала з ним один архітектурний ансамбль [8, с. 201].

Від споруди вціліли залишки трьох стін та стовпи. Вони збереглися на висоту 1,1 м від рівня підлоги. Четверта південно-східна стіна була розібрана під час розбудови монастиря у XVII–XVIII ст. Вірогідно споруду зруйнували монголи під час штурму Новгород-Сіверського в 1239 р. Остаточо будівлю зневілювали у середині XVII ст. Як вважають дослідники, будівля мала певні спільні риси з вежоподібними храмовими спо-

рудами кінця XII – початку XIII ст. Крім того, була з'ясована відсутність обов'язкових елементів храмової архітектури – апсид та декоративного оформлення фасадів (пілястрів, лопаток і т.д), що дало підстави А.Л. Казакову та О.Є. Черненко інтерпретувати досліджену споруду як будівлю світського призначення – мурований князівський терем [8, с. 199]. Це підтвердило гіпотезу А.В. Кузи щодо існування в домонгольський час на місці Спасо-Преображенського монастиря заміської князівської резиденції, до складу якої входили муровані храм і терем. Скоріше за все, на думку А.Л. Казакова, резиденція князя Ігоря Святославича проіснувала недовго, і після його переходу на князівський стіл у Чернігові занепала й остаточно була зруйнована під час монгольської навали.

Протягом 2000 та 2002 рр. А.Л. Казаков звернувся до вивчення сільської округи Новгород-Сіверського. Місто оточували чисельні селища, лови і «перевесища» на зразок сіл Мелтекове та «Ігореве сельце», що згадуються у давньоруських літописах. Археолог провів дослідження поселення, яке розташовувалося на поверхні корінної тераси правого берега Десни, на схід від сучасного с. Путивськ, що за 10 км від Новгород-Сіверського. Треба зазначити, що поселення руйнувалося кар'єром для видобутку крейди, тому потребувало проведення охоронних археологічних досліджень. Метою робіт стало встановлення ступеня руйнації пам'ятки та вивчення культурних нашарувань вздовж кар'єрів. Досліджена площа становила 200 кв.м [10, с. 15]. Усі дослідженні археологічні об'єкти були напівзруйновані чи знищені майже повністю (окопами, кар'єрами, ерозією). Археологам вдалося зафіксувати залишки чотирьох будівель наземного та напівземляного типу та кілька ям господарського призначення. Речовий матеріал був представлений уламками скляних браслетів, рибальськими гачками, шиферними пряслицями та іншими предметами по-

бутового призначення. Крім того, у північно-східному напрямку було зафіксовано залишки рову. Аналіз отриманих матеріалів дозволив А.Л. Казакову зробити висновок, що такі селища на високих схилах Десни контролювали водну артерію та утворювали потужну оборонну систему для захисту стольного «града» [9, с. 16].

Треба відзначити, що всі отримані артефакти, виявлені А.Л. Казаковим, знаходяться у фондах або виставлені в експозиції Новгород-Сіверського історико-культурного заповідника «Слово о полку Ігоревім».

Подальші археологічні дослідження Новгорода-Сіверського та його округи продовжують О.Є. Черненко та його учень І.С. Кедун.

Джерела та література

1. Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження 1996 р. на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НАІА НАНУ). Ф.е. 1996/86. 22 с.
2. Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на посаді Домотканівського городища (м. Новгород-Сіверський Чернігівської обл.) у 1996 р. Чернігів, 2000. 21 с.
3. Казаков А.Л. Звіт про охоронні дослідження 1997 р. на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. НА ІА НАНУ. Ф.е. 1997/9. 24 с.
4. Казаков А. Л., Потапов И. А. Олейник Г. Л. Отчёт об исследовании Радичевского городища в 1991 г. НА ІА НАНУ. Ф.е. 1991/129. 26 с.
5. Казаков А.Л. Літописна «Сівера» і літописні міста Чернігово-Сіверщини *Археологія і давня історія України*. Київ; 2010. Вип. 1. С. 109–115.
6. Казаков А. Л. Посад Новгород-Северского X–XIII вв. *Новгороду-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции*. Чернигов; Новгород-Северский, 1989. С. 30–32.
7. Казаков А. Л., Черненко Е. Е. Археологические исследования северянского Радичева. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.: Научный ежегодник*. Гомель; 2013. С. 152–155.

8. Казаков А.Л., Черненко О.Є. Давньоруське поселення на території Новгород-Сіверського Преображенського монастиря. *Сумська старовина*. 2005. № XV. С. 194–201.

9. Казаков А.Л., Черненко О.Є. Місце поселень «округи» Новгорода-Сіверського в системі феодалних землеволодінь XII – першої половини XIII ст. (за матеріалами досліджень археологічного комплексу між селами Путивськ і Араповичі). *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 14–16.

10. Казаков А.Л., Черненко О.Є., Дудко О.С. Охоронні археологічні роботи біля с. Путивськ Новгород-Сіверського району у 2002 р. *Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр.* Київ, 2004. Вип. 6. С. 15.

11. Казаков А.Л., Черненко О.Є., Кедун І.С. Археологічні дослідження в Новгород-Сіверському в 2003 р. *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.* Київ, 2004. Вип. 6. С. 341–342.

12. Моця О.П., Коваленко О.Б., Ясновська Л.В. Дослідник історії та археології Чернігово-Сіверщини Андрій Леонідович Казаков. *Сіверянський літопис*. 2021. № 6. С. 164–165.

13. Ясновська Л.В. Из истории изучения археологических древностей Новгород-Северского Подесенья. *Первая Сумская областная научная историко-краеведческая конференция* : Тезисы докладов и сообщений. Сумы, 1990. С. 38–40.

УДК 94(477.82)«10/18»:623.1

Віктор Вечерський

ОБОРОННИЙ КОМПЛЕКС НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО

У статті схарактеризовано формування та розвиток оборонного комплексу Новгород-Сіверського від давньоруського періоду до початку XIX ст. Праналізовано археологічні, архівні та картографічні джерела, що дало змогу відтворити структуру фортифікацій міста. Розглянуто еволюцію оборонних споруд у контексті політичних і військових подій, зокрема, ролі міста як прикордонного центру Сіверщини. Зроблено висновок про значення оборонного комплексу Новгород-Сіверського як унікального зразка української фортифікаційної традиції.

Ключові слова: *Новгород-Сіверський, давньоруське місто, фортифікації, оборонний комплекс, вали, археологічні дослідження.*

Середньовічні (X–XIII ст.) та ранньомодерні (XVII–XVIII ст.) оборонні споруди Новгород-Сіверського були поєднані територіально, а також рисами спадковості, проте із суттєвими відмінностями в структурі, конфігурації, конструкціях оборонних огорож. За часів Давньої Русі до комплексу належали як окремі частини Дитинець, укріплення посаду та острог. За доби Речі Посполитої та Гетьманщини окремими частинами були замок (на місці колишнього Дитинця), міська фортеця (на місці посаду й острога) та Спасо-Преображенський монастир.

Складові оборонного комплексу – дерев'яно-земляні та муровані оборонні споруди – збережено різною мірою:

- дерев'яно-земляний замок ранньомодерного часу (Дитинець доби Давньої Русі) збережено частково;
- прилеглу до замку дерев'яно-земляну міську фортецю не збережено;
- мурований Спасо-Преображенський монастир на околиці міста збережено повністю.

Новгород-Сіверський уперше згадано у 1078 р. у «Повчанні дітям» Володимира Всеволодовича Мономаха у зв'язку із розгромом половців. Наприкінці XI ст. місто стало центром удільного князівства. Головним його осередком тоді був Дитинець площею близько 2 га нерегулярного ромбоподібного обрису в плані, витягнутого з півночі на південь. Дитинець займав високий мисоподібний останець корінного правого берега р. Десни трохи нижче від впадіння в неї Зубрицького струмка. Він піднявся над заплавою на 50 м. З півночі та сходу його обмежували краї плато, із заходу – глибокий яр, з півдня – рів. У IX ст. тут існувало городище роменської культури, що не мало значних укріплень. Наприкінці X ст. на його місці після пожежі було споруджено нові дерев'яно-земляні укріплення, реконструйовані на зламі XI–XII ст. зі збільшенням удвічі ширини й висоти оборонних валів (збережено частково із західного й південного боків). В'їзна брама знаходилася з південного боку. У східній частині Дитинця стояла згадувана в літописах 1179 р. мурована Михайлівська церква (її залишки виявили у процесі археологічних досліджень). У північно-західній частині Дитинця археологи дослідили княжий двір. Звідси навесні 1185 р. виступив у похід на половців Новгород-Сіверський князь Ігор Святославич.

Навколо Дитинця на високому наддеснянському плато із заходу, сходу й півдня напівколом знаходився посад, який у XII–XIII ст. сягнув площі понад 50 га. Його головною частиною був Окольний град площею близько 25 га. Оборонна огорожа, споруджена на початку XII ст., складалася із земляного валу, рову і дерев'яних стін із трьома брамами – Чернігівською, Курською і Острожною. Другою укріпленою частиною посаду був острог площею до 5 га, огорожений частоколом. Він знаходився на захід від Окольного граду на пониженій наддеснянській терасі, де тепер стоїть дерев'яна Миколаївська церква.

Усі оборонні споруди зруйнувала монголо-татарська нава-ла 1239 р. У 1360-х рр. за Великого князівства Литовського на колишньому Дитинці було відновлено дерев'яно-земляні укрі-

плення і розбудовано замок. Спершу ним володів князь Дмитро-Корибут Ольгердович, після 1404 р. – Свидригайло, від 1454 р. – князь Іван Дмитрович Шемяка (Шем'якін). У 1503 р. Новгород-Сіверський відійшов до Великого князівства Московського, яке укріпило замок так, що 1535 р. литовське військо не змогло його взяти штурмом. У 1604 р. українсько-польське військо під проводом Лжедмитрія I та коронного гетьмана В. О. Калиновського штурмом оволоділо містом і замком, після чого їхні укріплення занепали на кілька десятиріч. Від 1618 р. місто належало Речі Посполитій. Під час Хмельниччини у червні 1648 р. його захопили козаки.

У 1654 р. Новгород-Сіверський став сотенним містом Ніжинського, у 1663 р. – Стародубського полків. Його оборонні споруди у 1664 р. витримали облогу війська Речі Посполитої, у 1708 – облогу 7-тисячного загону шведів. Перед тим 1708 р. гетьман І. Мазепа зосередив у Новгород-Сіверському замку значні запаси продовольства й амуніції для союзної українсько-шведської армії. Після Північної війни 1700–1721 рр. замок занепав, і у 1746 р. у нього не було башт, брам і рову. Але міську фортецю збережено: на валу стояв палісад і 6 дерев'яних чотиригранних башт (Путивльська, Понурницька, Шептаківська, Погоріла, Карабанова, Потайницька), з них 3 – надбрамні. Проєктом реконструкції 1746 р. було передбачено не виділяти замок в окрему укріплену частину, натомість привести до ладу міську фортецю. На відміну від попередніх укріплень, влаштованих «за козацьким звичаєм» (крутий земляний вал з ровом без валганга), у реконструйованій фортеці профілі оборонних огорож у відповіднено з тогочасними правилами фортифікації: широкий земляний вал з бруствером, валгангом і апарелями для в'їзду артилерії на бастіони. Широкий сухий рів мала відділяти від валу берма. Еспланади не було з огляду на щільну забудову передмість. Також у 1746 р. було запроєктовано спорудити горнверк, 4 трикутні, 2 прямокутні, 2 п'ятикутні бастіони зі знесенням дерев'яних башт. Цей проєкт було частково реалізовано у 1750-х рр.: збудовано 2 бастіони й

змінено профіль валу; при цьому до 1780-х рр. ще зберігалися 3 дерев'яні башти. У 1780-х рр. територію замку використовували для виварювання селітри, що призвело до руйнування його валів. Наприкінці XVIII ст. міська фортеця втратила військове значення. Проектом нового плану міста 1805 р. було передбачено знести вали й на їх місці облаштувати бульвари.

Стародавній Дитинець (замчище) Новгород-Сіверського знаходиться в історичному середмісті в урочищі Замкова Гора. Це городище добре збережено, археологічно досліджено й охороняється державою як пам'ятка археології національного значення. У 1989 р. до 1000-річчя міста тут встановлено скульптуру Бояна (автори – скульптор А. Куш, архітектори М. Барановський, В. Павленко). У розпланувальній структурі сучасного міста трасування ліній укріплень XVII–XVIII ст. зафіксовано вулицями Михайла Чалого і Базарною, прокладеними на місці знесених валів і засипаних ровів.

Оборонний комплекс Новгород-Сіверського має військово-історичне значення як визначна пам'ятка, що засвідчує спадкоємність автохтонних традицій оборонного будівництва на берегах Лівобережної України.

Джерела та література

1. Куза А., Коваленко В., Моця А. Чернигов и Новгород-Сиверский в эпоху «Слова о полку Игореве». *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.* Киев : Наукова думка, 1988. С. 56–65.
2. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ : Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування, 2002. С. 158–160.
3. Вечерський В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. Київ : Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування, 2003. С. 234–241.
4. Вечерський В. Фортеці й замки України. Київ : [б. в.], 2011. С. 165–171.
5. Описание малороссийских городов. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* : в 15 т. Санкт-Петербург, 1878. Т. 10. С. 831.

УДК 902.3:64 (477.51) «13»

Ігор Ігнатенко

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ХЛІБОПЕКАРСЬКИХ ПЕЧЕЙ XIII ст. у ЧЕРНІГОВІ

У статті розглянуто історію виявлення та дослідження комплексу хлібопекарських печей у Чернігові в 1989 р. Схарактеризовано склад об'єкту, його конструктивні особливості, розміри, визначено датування.

Ключові слова: Чернігів, виробничий комплекс, печі, виготовлення хліба.

Комплекс виробничих печей, визначених як хлібопекарські, уперше був виявлений та досліджений в 1989 р. на території передгороддя давнього Чернігова під час будівництва багатоповерхового житлового будинку № 13 по вулиці Магістраській (колишня Куйбишева), під керівництвом А. Казакова та П. Гребеня [1]. У дещо видозміненому вигляді ця інформація була наведена у монографії О. Моці та А. Казакова «Давньоруський Чернігів» [2]. Пізніше у цій же частині міста було виявлено ще кілька печей подібної конструкції, однак і досі, на жаль, ця інформація не запроваджена до наукового обігу. Наразі спеціальних праць, присвячених чернігівським хлібопекарським печам, не існує.

Було встановлено, що об'єкт складався з рову, орієнтованого по осі північ – південь, та залишків 15 печей, розташованих вздовж східної його сторони (Рис. 1). Рів був досліджений на ділянці протяжністю 27 м, обидва його кінці виходили за межі розкопу. Ширина рову складала 1,3–1,6 м, а глибина становила 0,4–0,6 м від рівня материка. Від самих печей збереглися лише нижні частини, причому шість із них були значно пошкоджені пізніми перекопами. За формою в плані розкопані печі були неоднаковими: круглими, овальними, прямокутними із заокругленими кутами, грушоподібними або трапецієподібними. Черені пе-

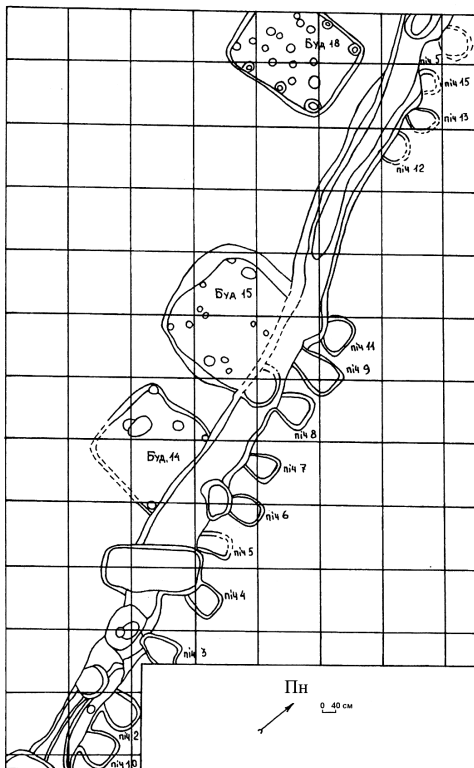

Рис.1 Схематичний план розташування хлібних печей в Чернігові по вул Магістратській (Куйбишева), 13 з розкопок 1989 р. За О.Моцею та А.Казаковим.

чей заглиблені в материк на 0,15–0,35 м, їхні стінки були вертикальними й мали внутрішню глиняну обмазку зі слідами випалу. Розміри печей коливалися в межах 0,9–1,55 х 0,7–1,05 м. Їхні челюсті були спрямовані до краю рову, на дні якого, навпроти печей, виявлені нашарування деревного вугілля – «вигріб» (Рис.2). Уздовж рову печі були розміщені нерівномірно, утворюючи групи по 2–3, відстань між якими складала від 0,8 до 1,4 м [2, с. 31–39].

Автори досліджень зазначили, що на об'єкті не було виявлено предметів або інструментів, які

б свідчили про виробничу спрямованість цього комплексу [1, с. 98]. Також дослідники відзначили, що комплекс печей знаходився серед житлових і господарських будівель, пізніше вони додали, що об'єкт знаходився серед міської забудови, неподалік від ювелірної та косторізної майстерень. Спершу А. Казаков та П. Гребінь датували комплекс кінцем XII – першою третиною

Рис.2 Залишки однієї з хлібопекарських печей в Чернігові. Фото зі звіту.

XIII ст. [1, с. 98], а у книзі О. Моці та А. Казакова об'єкт був віднесений до XII ст. Також автори цієї праці помилково вважали, що печі мали каркасну конструкцію. На їхню думку, печі діяли одночасно, обслуговували їх щонайменше 5–6 осіб [2, с. 129].

Ми спробували уточнити деталі їхнього облаштування та з'ясувати, чи дійсно печі мали відношення до давньої пекарні. За даними, наведеними у науковому звіті про археологічні розкопки 1989 р.^{*}, комплекс печей був розташований на території, котра спочатку була зайнята курганным могильником, а XI ст. тут з'явилися ґрунтові поховання [3, с. 4]. Пізніше ця ділянка була забудована напівземлянками, час існування котрих автори розкопок віднесли до XII–XIII ст. У заповненні рову, котрий прилягав до печей, було знайдено 5 фрагментів скляних браслетів та інші предмети домонгольського часу. Цей об'єкт перерізав інші поховання та споруди, серед яких найпізнішою була

^{*} Звіт, здається, так і не був переданий до архіву ІА НАН України, у розпорядженні автора є незшитий екземпляр звіту без титулу та деяких сторінок.

Будівля №15. Виявлені в ній предмети за зовнішніми ознаками можуть бути віднесені до початку XIII ст. [3, с. 40]. Таким чином, рів є найпізнішим об'єктом доби Русі-України на розкопі. Отож можна стверджувати, що на момент функціонування печей територія цієї ділянки не була забудована.

Також слід зауважити, що ямки від кілочків, які дослідники пов'язували із конструкціями каркасів печей, зафіксовані лише в 4 випадках (печі № 6–9), причому їхнє розташування не співпадає з контурами опалювальних пристроїв, отож ці ямки не можуть бути пов'язані з каркасами печей.

Важливим елементом для розуміння конструктивних особливостей опалювальних пристроїв є визначення рівня давньої денної поверхні. Маючи таку інформацію, можна встановити, наскільки печі були заглиблені у ґрунт на час їх будівництва. На момент розкопок черені печей знаходилися на глибині 1,45–1,9 м від сучасної денної поверхні. Рівень останньої суттєво не відрізнявся від рівня поверхні XII–XIII ст., оскільки до XIX ст. на цій території не існувало постійної забудови, про що свідчать описи та плани міста. З XIX ст. і до останньої чверті XX ст. тут знаходилися лише приватні садиби з дерев'яними житловими та господарськими спорудами. Протягом останніх століть побутові відходи вивозилися за місто й не накопичувалися у вигляді культурного шару. Отож верхній пласт ґрунту мав сформуватися ще в давньоруський період. Принагідно це підтверджують і автори розкопок, які у своєму звіті вказують, що у разі разом із уламками пізньої кераміки **, траплялися уламки кругового посуду доби Київської Русі, фрагменти скляних браслетів тощо. Відтак, можна припустити, що при будівництві печі були заглиблені в землю на значну глибину.

Гіпотеза про приналежність печей 1989 р. до давньої пекарні була висловлена ще в ході розкопок, на підставі їх схожості

** Автори звіту віднесли задимлену кераміку до XVII–XVIII ст., хоча, на нашу думку, такі форми характерні для XIX ст.

із хлібопекарськими печами, дослідженими археологом Б. Тимошуком на посаді городища Ревне, що на Буковині (Рис. 3). Підґрунтям для атрибуції буковинських печей в якості хлібних стали супроводжуючі знахідки: побиті глиняні пательні, горщики і сковорідки, знайдені у великій кількості в одній з печей комплексу [4, с. 51–52]. Обґрунтовуючи своє бачення, Б. Тимошук посилався на дані етнографії та археології, котрі при ретельному розгляді виявилися доволі далекими від предмету даного дослідження.

Тим не менше, ми погоджуємося із попередніми дослідниками щодо інтерпретації цих пристроїв у якості хлібопекарських печей, хоча із певними застереженням. Так, на нашу думку, слід переглянути деякі аспекти конструкції печей та особливості їх функціонування.

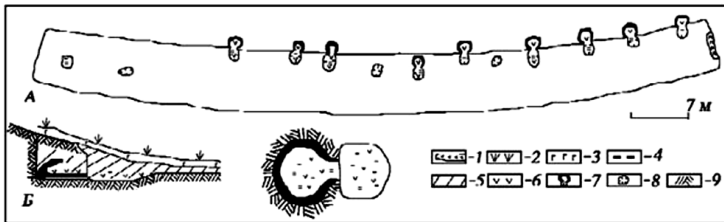

Рис. 3 Хлібопекарські печі з розкопок в Ревному за Б.Тимошуком.

Хлібопекарські печі «печерного» типу або «нішеподібні», як вони названі в працях Б. Тимошука, використовувалися не лише за давньоруської доби, а мали застосування і пізніше. Так, зокрема, під назвою «грунтови» польові хлібні печі, вони згадані в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона [5, с. 437]. Ці пристрої мали вигляд печер, влаштованих на крутих схилах ярів чи косогорів. Зазвичай «печерні» печі викопували у сухому глинистому ґрунті. Якщо таку піч робили у ґрунті, що міг обвалитися, то її склепіння і стіни із середини обмазували шаром глини товщиною не менше 4 дюймів. На зображенні, прикладеному до статті (рис. 4), така піч має висоту склепіння 1,5–2 фути

(0,46–0,6 м), ширину – (0,9–1,2 м), та довжину 5–6 футів (1,5–1,8 м). За межами топки, на краю ями чи рову, показана «берма» шириною 2 фути (0,6 м). Такі хлібні печі заглиблювали в землю для зменшення втрат тепла, іншим прийомом досягнення цієї ж мети слугувало зменшення площі внутрішніх поверхонь печей. Перед випічкою хліба «печерні» пристрої топили впродовж 3 годин, вигрібали попіл, а потім в нагріті печі закладали хлібини й закривали устя дерев'яними заслонами. Випікання хлібин тривало 3–4 години [5, с. 438, 440].

Схоже, що чернігівські печі так само були цілковито заглиблені в ґрунт. Окрім челюстей вони не мали додаткових отворів для відведення диму. Стратиграфічні спостереження свідчать про те, що товщина шару землі над склепіннями чернігівських печей мала складати не менше 0,5 м, а то й більше 1,0 м. Слід зазначити, що така конструкція печей не передбачала каркасів. Обслуговування печей відбувалося з рову, а вийнятий при його викопуванні ґрунт міг бути насипаний поверх печей, для зменшення тепловіддачі й економії палива.

Сумнівною видається й інтерпретація призначення подібних хлібопекарських об'єктів. Зокрема, Б. Тимошук зазначав, що комплекс хлібних печей використовувався «для виробничо-господарських потреб общини». В іншій праці він писав: «Якщо на селищі – супутнику городища Ревне II функціонувала постійнодіюча пекарня, то мусимо допустити, що тут мешкали ремісники, які спеціалізувалися на виготовленні їжі, і їх продукція йшла не тільки на задоволення потреб общини (наприклад, для громадських бенкетів), а й головним чином на задоволення потреб гарнізону фортеці за рахунок виконання феодалських повиннос-

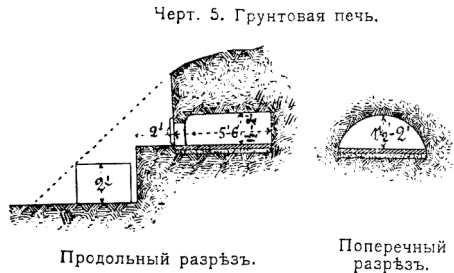

Рис. 4 «Грунтова» хлібна піч XIX ст.
За Брокгаузом і Ефроном.

тей» [4, с. 52]. Також дослідник вказував, що хлібні «нішеподібні» печі, розкопані в насипах валів у Звенигороді та Говді, супроводжувалися жертвними дарами. Значна кількість печей у цих комплексах, як вважав Б. Тимошук, була пов'язана з їхньою недовговічністю та великою потребою в хлібі, який вживався на спільних трапезах, слугував для «кормління» богів та ворожінь. Окрім того печі виконували культову роль при випічці хліба, біля них здійснювали обряди, пов'язані із вшануванням вогню, хліба і взагалі з культом землеробства та родючості [6, с. 147].

На нашу думку, існують більш прозаїчні пояснення причин спорудження таких комплексів хлібних печей, до того ж підтверджені писемними джерелами XVI–XVIII ст.

Відомо, що давні населені пункти, особливо міста, де існувала доволі щільна дерев'яна забудова, потерпали від періодичних пожеж. Зазвичай місцева міська влада намагалася зменшити рівень загрози пожеж шляхом обмеження використання вогню у спекотні періоди року, за відсутності дощів. Так у «Записній книзі Полоцького походу» 1562–1563 рр. уміщений текст царського наказу полочанам: «А в городе б в поварнях, опричь воевод и дворян, ести ни у кого не варили в лете и в сухмени. А воеводам себе поделати поварни в земле, струбы ставить, а у дворян бы у болших у человек у пяти, у шти или у десяти поделаны были для великих нужд поварни невеликие в землях, а у иных печи в землях. А в зиму и в весну и в великое мокро болшим дворяном ослободити ести варити в городе, а избы всем тогда топить велети. А в сухмень и в лето однолично ести в городе не варити и болшим дворяном, а детем боярским, дворовым и городовым, всем тогда избы в городе не топити, и огня б в сухмень в городе однолично не было, а ести б в сухмень все варили за городом, опричь одних бояр и воевод, и бережение от огня и от всякого лиха держати великое» [7, с. 144].

Існують схожі документи, котрі стосуються Чернігова. Так у «Повному зібранні законів Російської імперії» наведений наказ окольничому князю Волконському, призначеному в 1686 р.

Чернігівським воєводою. У наказі, зокрема, зазначено: «Ему Окольнічему к Воеводе велеть смотреть и беречь накрепко и заказ учинить служивым всяких чинов Русским людем крепкой, чтоб будучи в Чернигове русские люди, в летние и в жаркие дни изб и мылен не топили, а топили б избы для хлебнаго печения вовремя и в дождевые дни, чтоб однолично в Чернигове от огня было бережение великое; и объезжим Головам приказывать о том накрепко, чтоб они по улицам и по переулкам в день и ночь ездили безпрестанно, и того смотрели и берегли накрепко, чтоб от огненнаго запаленья в Чернигове было опасно» [8, с. 228].

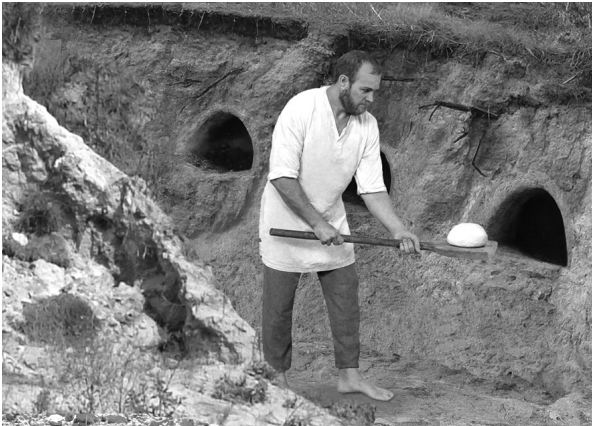
Схожий за змістом документ зберігається у фонді Чернігівського магістрату в ЦДІАК України. Йдеться про «Известие ... от Черниговской артиллерийской команды в Черниговский магистрат» від 14 червня 1750 р., що стосується перестороги, спричиненої великою травневою пожежею того ж таки року, яка завдала місту значної шкоди: «Понеже в течение сего месяца во обстоятельствах летнего времени в благополучные и солнечные дни имеет быть просушка порошу, высыпая из бочек на парусы, на нарочно построенном к той пересушке близ замковой крепости батареи, и во время пересушки имеет надлежит от топления печей и поддержания в доме огня, наивысшей сторожности, того ради в Черниговском магистрате во известие сим объявляется, дабы повелено было в зелейной крепостной и оной крепости яко то в Московской Слободе и на Подоле, ведомства оного магистрату в мещанских домах, з наикрепчайшие подтверждения до окончания пороховой сушки в топке печей и поддержании в доме огня запретить, дабы от чего Боже сохрани не случилось Ея Императорскому Величеству интересу траты, а обывателям и протчие не могли понести напрасного убытка и разорения» [9, арк. 7 зв.].

Таким чином, у несприятливі періоди, коли підвищувався рівень пожежної небезпеки, адміністрації міст забороняли населенню топити печі та готувати їжу в межах населеного пунк-

ту. Рекомендувалося для приготування страв й випікання хлібу використовувати «поварні в землі» за межами міста.

Обидва комплекси хлібних печей, досліджені в Чернігові, знаходилися на незабудованій на той момент території міської околиці. Причому за характером артефактів та стратиграфічними спостереженнями, час функціонування цих комплексів припадає на першу третину XIII ст.

Дослідники палеокліматології Є. Борисенков та В. Пасецький склали перелік погодних явищ доби середньовіччя, згаданих у давньоруських літописах та інших писемних документах. Незважаючи на фрагментарність такого роду інформації, вона таки потрапляла на сторінки літописів. Слід звернути увагу на те, що посухи, котрі призводили до пожеж і неврожаїв, відбувалися не з однаковою періодичністю, а мали певні цикли. Кілька з них припало на XIII ст. Так, наприклад, у 1221 р. було сухе літо, «город» у Новгороді Великому згорів майже весь. У 1222 р. згадана велика посуха на «Руській землі», горіли ліси та болота, дим до-

*Рис.5 Хлібопекарські печі в Чернігові.
Реконструкція.*

вгий час вкривав землю, багато днів не було видно сонця і зорь. У 1223 р. у Володимиро-Суздальській землі та Прибалтиці було спекотне літо, що призвело до багатьох лісових пожеж і горіння торфовищ. Дим був таким сильним,

що люди зблизька не впізнавали один одного, птахи гинули у повітрі. Під час битви на Калці 31 травня 1223 р. стояла спекот-

на і суха погода, рік видався неврожайним і голодним. 1224 р. – сильна посуха на Руській землі, знову горіли ліси і торфовища [10, с. 262–263].

На нашу думку, зведення хлібопекарських печей на околицях Чернігова могло бути пов'язане із серією посух початку 20-х років XIII ст. Імовірно, місцева адміністрація визначала місця, де можна було займатися випічкою хліба та приготуванням їжі, а власне печі робили самі мешканці, чим можна пояснити відмінності в їхній формі та розмірах. Розташування печей вздовж рову групами могло бути пов'язане із гуртуванням людей при випіканні хлібу за родинним чи сусідським принципом (рис. 5).

Джерела та література

1. Казаков А.Л., Гребінь П.М. Південно-західна околиця Чернігова в X–XIII ст. (за даними досліджень 1989 р.). *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*. Чернігів : Сіверянська думка, 1992. С.97-99.
2. Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. Київ : Стародавній Світ, 2011. 316 с.
3. Казаков А. Л., Гребень П. Н. Отчет об охранных археологических работах 1989 г. (ул. Куйбышева, 13). Чернигов. 1990. 140 с.
4. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ : Наукова думка, 1982.
5. Энциклопедический словарь. Под ред. Брокгауза Ф. А., Ефрона И. А. Санкт-Петербург, 1903. Т. 37. 478 с.
6. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян / 2-е изд., испр. Москва: Ладога-100, 2007. 304 с.
7. Записная книга Полоцкого похода 1562/63 года. *Русский дипломатический*. Москва: Древлехранилище, 2004. Вып. 10. С. 120–154.
8. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том III. 1689–1699 гг. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, Т. 37. 1830. 694 с.
9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 1673. Оп.2. Спр. 3. 67 арк.
10. Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. Москва: Мысль, 1988. 522 [2] с., [40] л., ил.

УДК 94(477.51)«15/18»:(338.46)

Анатолій Федірко

РЕМІСНИЧІ ЦЕХИ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО ЗА РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

На основі архівних матеріалів ранньомодерної доби та наукових досліджень у статті висвітлено діяльність ремісничих корпорацій Новгород-Сіверського. Окреслено роль цехів як важливого чинника соціокультурного розвитку міського середовища та їх взаємозв'язок з органами міського самоврядування.

Ключові слова: *Новгород-Сіверський, ранньомодерна доба, ремісничі корпорації, цехи, міщанство, міське самоврядування, соціокультурне середовище.*

Самобутньою сторінкою соціально-економічного життя Новгород-Сіверського за ранньомодерної доби були ремісничі цехи – важлива частина міського соціуму, які відігравали важливу роль у розвитку економіки і торгівлі. Незважаючи на складні геополітичні умови того часу, постійні війни, політичні зміни та соціальні потрясіння, цехи протягом століть відігравали ключову роль у житті Новгород-Сіверського, формуючи своєрідне обличчя міста як важливого адміністративного, культурно-освітнього та економічного центру Лівобережної України. Вони не лише сприяли розвитку економіки, але й були осередками міського самоврядування, носіями освітньої, соціальної організації та моральних цінностей.

Діяльність цехів сьогодні розглядається як одна з ознак функціонування міського самоврядування на основі магдебурзького права. Аналізуючи локаційні привілеї польських королів містам Лівобережної України наприкінці XVI ст., Г. Доманова у статті «Європейські традиції міського самоврядування на Лівобереж-

ній Україні в період раннього модерну» зазначила, що міщанство Новгород-Сіверського послуговалося королівським привілеєм, який засвідчив самоврядну традицію в місті [1].

Досліджуючи діяльність цехів на території Північного Лівобережжя, С. Щербина звернула увагу на те, що їх поява була пов'язана передусім з поширенням у регіоні магдебурзького права [2].

Існує думка, що Новгород-Сіверський отримав магдебурзьке право у 1620 р. [3]. На той час місто відповідно до Деулінського перемир'я 1618 р., пізніше Поляновського мирного договору 1634 р. перебувало під владою Речі Посполитої. Намагаючись перетворити стародавнє місто Київської Руси-України в надійний стратегічний форпост Речі Посполитої, польський король надав Новгороду-Сіверському герб, який за нормами магдебурзького права вважався невід'ємним атрибутом міського самоврядування [4].

Надані місту локальні привілеї забезпечували часткову незалежність від шляхетської адміністрації: надавали міщанам можливість обирати власну владу, міський суд, а також самостійно регулювати торгівлю, ремесла та цехову діяльність. Польський історик О. Яблоновський припускав, що місто одержало магдебурзьке право від короля Польського і Великого князя Литовського Сигізмунда I Старого у 1511 р. [5].

Незважаючи на те, що питання про дату і повноту запровадження магдебурзького права в місті залишається відкритим, наявні історичні джерела свідчать, що і в литовсько-польський період, і за доби Гетьманщини, коли Новгород-Сіверський мав статус сотенного міста спершу Ніжинського, а з 1663 р. Стародубського полку, місцеві мешканці мали орган міщанського самоуправління, функції якого спершу виконувала ратуша, а з 1753 р. – магістрат на чолі з посадовою особою – війтом. У польський період війт у містах Чернігівщини, як правило, призначався королем [6]. За козацької доби міське самоврядування

поєднувалося з козацьким сотенним правлінням, яке здійснювали сотник та міський атаман.

В офіційних джерелах вперше ім'я війта Пахома Мануйлова згадується у списках 305 міщан, які присягали на вірність Московії після Переяславської ради 1654 р. [7]. У подальшому ратушу очолювали у 1657 р. – Прохор Якимович, у 1672–1673 рр. Никіфор Пожарський, у 1692 р. – Семен Доморка, у 1710 р. – Іван Захаревич, у 1721 р. – Степан Биковський, у 1725р. – Степан Андреев, у 1729–1730 рр. – Іван Доморка, Опанас Томиловський [8].

З нормами магдебурзького права була тісно пов'язана поява ремісничих корпорацій – цехів, які були важливими осередками міського самоврядування, невід'ємною частиною економічного та соціокультурного середовища Новгород-Сіверського.

7 липня 1680 р. у Новгороді-Сіверському сталася велика пожежа [9]. У полум'ї згоріло дерев'яне приміщення ратуші і документи, в яких відображалася її повсякденна діяльність, спрямована на створення сприятливих умов для розвитку торгівлі та ремісництва, управління містом, судові справи, скарги, цехові статuti. Існує припущення, що внаслідок цього стихійного лиха були втрачені королівські привілеї на самоврядування і заснування ремісничих цехів.

Поступово навколо Фортеці виникло густо заселене передмістя, де проживала основна частина місцевого населення. Населення Новгород-Сіверського у цей період поділялося на кілька основних соціальних груп: міщани, козаки, купці, духовенство, а також дрібна шляхта і козацька старшина.

Характерною особливістю міста було те, що більшу частину його мешканців становили міщани, які стали рушійною силою у становленні Новгород-Сіверського як важливого торгово-ремісничого центру північної Гетьманщини. Згідно з матеріалами Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., загальна кількість дворів у Новгороді-Сіверському становила 561, в тому числі міщанських – 378, козацьких – 84, приватних

власників – 133 [10]. 40 дворів належали членам магістрату – війту, бурмістрам, райцям і лавникам. У місті натовді існували шевський, кравецький різницький, соляницький, калачницький, ковальський, шаповальський і гончарний цехи. 78 чоловіків із різних станів міського населення займалися торгівлею, з них 33 торгували сіллу, рибою і пенькою. З 16 членів магістрату 12 осіб також займалися торгівлею і лише 2 – землеробством [11].

Станом на 1781 р. лише у передмісті Новгорода-Сіверського налічувалося 275 міщанських дворів та 19 дворів міщанських підсусідків. Окрім міщан, у цьому районі проживали представники інших соціальних верств: шляхта володіла 5 дворами, різночинці – 11, духовенство – 12, службовці магістрату – 6. Також тут знаходилися 40 дворів, що належали підпомічникам, та 4 двори козацьких підсусідків.

До соціальної інфраструктури сотенного міста входили чотири парафіяльні церкви, будинок сотенного управління, будинок магістрату, цирульня, кам'яний соляний амбар і ще один амбар для зберігання провіанту. Торгово-ремісничу мережу представляли три ятки з продажу пряників, одна шопа калачницького цеху, п'ятнадцять комор з товарами, вісім яток, розміщених у житлових будинках. Крім того, у передмісті діяли одинадцять шинків із заїжджими дворами, а також 79 шинків, що функціонували безпосередньо у житлових будівлях. Для порівняння: у центральному районі Новгорода-Сіверського на той час було лише 90 міщанських дворів, 3 двори міщанських підсусідків, 22 двори козаків, 3 двори шляхти, 6 дворів різночинців, 10 дворів духовенства, 3 двори членів магістрату [12]. Наприкінці XVIII ст. у цехах Новгорода-Сіверського нараховувалося понад 400 ремісників різних спеціальностей – 4 котлярі, 1 слюсар, 74 кравці, 195 шевців, 78 шаповалів, 15 ковалів, 15 ткачів, 15 м'ясників, 15 гончарів. Наявність значної кількості ремісничого люду, об'єднаного в цехи, а також купців і представників духовенства сприяла формуванню у цей період нового соціокультурного потенціалу.

Деяку інформацію про взаємодію ремісничих цехів з органами місцевого самоврядування у період Гетьманщини містять універсали гетьманів та полковників Стародубського полку. Зокрема, це універсали гетьманів Івана Скоропадського (1716, 1719, 1720 рр.), Кирила Розумовського (1752, 1758 рр.), а також накази полковників Стародубського полку Петра Рославця (1673 р.), Михайла Миклашевського (1703 р.) та Лук'яна Жоравки (1710 р.) [14].

Пожевклі сторінки присяжних списків традиційної присяги 1732 р. зберегли перелік ремісничих цехів та імена їх очільників – цехмістрів:

цеху кравецького – Сава Товкало; цеху шевського – Логвин Ковбаса; цеху калачницького – Іван Супрунов; цеху різницького – Сахон Антонов; цеху ковальського – Василь Кулага; цеху шаповальського – Михайло Стефанов; цеху олійницького – Іван Портянка; цеху ткацького – Степан Іванов; цеху гончарного – Антон Яценко [14].

Цей документ засвідчує наявність розгалуженої цехової структури у міському середовищі XVIII ст. і підтверджує активну участь ремісників у соціальному житті громади.

Представники цехів зустрічаються також у сповідних розписах парафіян міських церков. Так, у сповідній книзі Миколаївської церкви за 1742 р. зазначено, що до калачницького цеху належали 37 чоловіків та 33 жінки [15]. Цеховики разом із членами своїх родин згадані у розпису одразу після духівництва та військових, що вказує на існування чіткої соціальної ієрархії в тогочасному міському суспільстві.

Суттєві зміни в житті міста з були пов'язані ліквідацією полкового устрою Гетьманщини та створенням 27 вересня 1781 р. Новгород-Сіверського намісництва. Згодом на територію новоутвореної адміністративної одиниці було поширено законодавство Російської імперії, зокрема «Ремісничі положення» 1785 р. Цей нормативно-правовий акт докорінно змінив засади функці-

онування цехів: їхня діяльність була підпорядкована Ремісничій управі, яка прагнула уніфікувати всі аспекти внутрішнього життя цехових громад – від організації праці до правового статусу майстрів і підмайстрів. Це значною мірою обмежило автономію цехів і призвело до поступової втрати їхньої самобутності.

На початку XIX ст. в місті діяли дев'ять ремісничих управ: шевська, кравецька, калачницька (що спеціалізувалася на виготовленні борошняних виробів), ковальська, гончарна, шаповалівська, різницька, ткацька та рибальська. Загальна кількість осіб, залучених до ремісничої діяльності, становила 404 особи. Із них 233 мали статус «вічно записаних» до цехів, що свідчило про їхній сталий професійний зв'язок із відповідним ремеслом. Крім того, налічувалося 97 підмайстрів і 74 учні, що вказує на наявність добре розвиненої системи професійної підготовки у межах цехового устрою [17].

На жаль, ремісничі цехи Новгород-Сіверського, які за ранньомодерної доби виконували важливу роль не лише як економічні структури, але й як елементи міського самоврядування, своєрідні осередки освітньої та соціальної сфери, протягом тривалого часу залишалися поза увагою науковців.

Відсутність фахового висвітлення ролі цехів у соціокультурному середовищі міста значною мірою обмежувала можливості для повноцінного осмислення регіональної специфіки політичного, економічного та культурного розвитку Новгород-Сіверського, а також унеможливлювала простеження еволюції міського самоврядування, що базувалося на засадах магдебурзького права.

Серед науковців, які звернулися до вивчення проблематики цехового життя Новгород-Сіверського, одним з перших був чернігівський дослідник І. Ситий. У 1996 р. на сторінках журналу «Сіверянський літопис» він опублікував ґрунтовне дослідження, присвячене історії калачницького цеху в Новгороді-Сіверському (1711–1900 рр.) [18]. У своїй розвідці, спираючись

передусім на цехову книгу Новгород-Сіверського калачницького цеху, заведену 6 травня 1711 р. (яку у 1902 р. передав до музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії міський голова В. Жадкевич), а також на інші історичні джерела, автор розкрив ключові аспекти внутрішнього життя цеху. Зокрема, він подав цікаві свідчення щодо специфіки калачницького ремесла, офіційних правил, за якими жили й працювали ремісники, їхні обов'язки, суми вступних внесків, а також моральні та професійні вимоги, що висувалися до майстрів, підмайстрів і учнів. Підсумовуючи свою розвідку, І. Ситий зазначив, що калачницький цех у Новгороді-Сіверському – не просто історичний приклад організованого ремесла, а важлива складова соціокультурної історії міста, що має не тільки історичне, але й актуальне значення в ракурсі відродження обрядів і звичаїв [19].

Хочеться сподіватися, що міський відділ культури за активної участі працівників Музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім» підтримає слушну думку науковця і долучиться до відродження ремісничих традицій – замулених джерел історичної пам'яті та духовності. Адже історія міста – це не лише хронологія подій і зміна епох. Це, передусім, люди, їхня щоденна праця, віра, звичаї, які вони створювали і зберігали, передаючи з покоління в покоління.

Ремісничі цехи свого часу були справжніми школами майстерності та професійної гідності. Вони виховували фахівців, об'єднували громаду навколо спільної справи, формували соціальну відповідальність і взаємопідтримку. Сьогодні ці традиції мають право на відродження як джерело натхнення для сучасних поколінь і важливий ресурс культурного, соціального та економічного оновлення. Тому проведення культурологічних мистецьких заходів, таких, як щорічний фестиваль традиційних ремесел «Майстри Сіверщини», з демонстрацією старовинних технік гончарства, ковальства, шевства, ткацтва, виготовлення

калачів, різблення на дереві, плетіння з лози; ремісничий ярмарок просто неба на історичному майданчику міста – Замковій горі за участі фольклорних колективів та краєзнавців з можливістю для місцевих майстрів продавати свої вироби; проведення майстер-класів для дітей та молоді при музеї-заповіднику; «Школа цехового ремесла», в якій можна опанувати основи традиційного ремесла з історичним контекстом; створення постійної експозиції або тематичної кімнати «Цехове життя Новгорода-Сіверського» в музеї з автентичними експонатами, реконструкціями; створення Міжрегіонального форуму ремісників – платформи для обміну досвідом між майстрами з різних куточків України, з круглими столами, презентаціями, обговоренням збереження нематеріальної культурної спадщини; залучення грантових коштів та міжнародних програм для підтримки креативних індустрій і розвитку локального туризму через ремісничу культуру.

Такі ініціативи матимуть не лише культурологіну, а й практичну цінність. Вони сприятимуть подальшому розвитку туризму, приваблюючи відвідувачів з інших регіонів України та з-за кордону, відкриватимуть нові можливості для малого бізнесу, зокрема крафтових майстерень, та стимулюватимуть залучення молоді до активної участі в культурному житті громади.

Джерела та література

1. Доманова Г. Європейські традиції міського самоврядування на Лівобережній Україні в період раннього модерну. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5 С. 174.
2. Щербина С.В. З історії ремісничих цехів Північного Лівобережжя у XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. Київ; Глухів, 2010. Вип. 3. С. 145.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Київ, 1972. Т. 26. Чернігівська область. С. 472.
4. Однороженко О. Земельна та міська геральдика в Україні XVIII ст. Інтернет ресурс: <https://history.sumy.ua> > article. Сумський історичний портал.

5. Весельська Н.В. Українознавчі дослідження Александра Яблоновського (1829–1913). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. На правах рукопису. Переяслав, 2020. С. 160.
6. Пиріг П. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини за польської доби (1618–1648 рр.). *Сіверянський літопис*. 1999. № 4. С. 9–19.
7. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. Київ, 2003. С. 310.
8. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. Полк Стародубский. Киев, 1888. С. 11.
9. Летопись Самовидца. Киев, 1878. С. 150.
10. Лазаревский А. Обзорение Румянцевского описания Малороссии. Чернигов: Губернская типография, 1866. Вып. 4 : Полк Стародубский. Уезды: Стародубский, Мглинский, Суражский, Новозыбковский, Новгород-Северский. 1866. С. 815.
11. Швидько Г.К. Новгород-Сіверський по Генеральному опису 1765–1769рр. *Новгороду-Сіверському – 1000 років*: матеріали доповідей обласної науково-практичної конференції. Чернігів; Новгород-Сіверський, 1989р. С. 69.
12. Опис Новгородсіверського намісництва (1779–1781 рр.). Київ, 1931. С. 2–3.
13. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 11). *Сіверянський літопис*. 2018. № 4. С. 79.
14. Російський державний архів давніх актів. Ф. 248. Спр. 8250. 881 арк.
15. Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 338. 28 арк.
16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф.1470. Оп. 1. Спр.4125. Арк. 1–2.
17. Город Новгород-Северский. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1848. Кн. 6. Май – июнь. С. 548.
18. Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711–1900). *Сіверянський літопис*. 1996. № 1. С. 44.
19. Там само.

УДК 94 (477.51) «16/17»

Сергій Токарєв

**КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКИЙ РІД МАКОВСЬКИХ
В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII ст. ***

У статті схарактеризовано історію та генеалогію козацько-старшинського роду Маковських, діяльність якого розгорталася на території Крелевецької сотні Ніжинського полку протягом другої половини XVII – XVIII ст. Висвітлено походження роду, його персональний склад, основні напрямки суспільно-політичної діяльності, майнове становище і шляхи здобуття російського дворянства на межі XVIII–XIX ст.

Ключові слова: Ніжинський полк, Крелевецька сотня, козацька старшина, рід Маковських.

Крелевецька сотня була одним з осередків формування козацько-старшинських родин Ніжинського полку. Фактором, який зумовив їх становлення і розвиток, стала наявність численного прошарку шляхетства, яке проводило активну колонізаційну і господарську діяльність ще за польського панування у першій половині XVII ст. За часів Української козацької держави основною передумовою генези й еволюції місцевої козацької старшини була географічна близькість Крелевецької сотні до гетьманських столиць – Батурина і Глухова. Ця обставина зумовила включення цієї адміністративної одиниці до так зва-

* НДДКР Державний реєстраційний номер: 0124U004755, Дата реєстрації: 18-11-2024, замовник Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, тема Регіональна історія та історіографія Північного Лівобережжя (Regional History and Historiography of the Northern Left Bank), термін виконання 12.2024 – 11.2029

них «засеймських» сотень Ніжинського полку, розташованих у межиріччі Десни та Сейму. Ці сотні підпорядковувалися безпосередньо гетьману і були вилучені з-під юрисдикції ніжинського полковника. Козаків цих сотень залучали до несення прикордонної служби, варту при Генеральній військовій канцелярії, охорони гетьмана, забезпечення роботи урядових установ [2, с. 160; 11, с. 56–67]. Це стимулювало становлення і зміцнення місцевої козацької старшини, провідне місце у складі якої посідали члени козацько-старшинського роду Маковських.

Найімовірніше, представники цієї родини з'явилися на території Кролевеччини у першій половині XVII ст. За даними В. Кривошеї, Маковські належали до польської шляхти гербу «Еліта» [4, с. 488]. У родовому гербі Маковських на червоному щиті були зображені три золоті списи, перехрещені у вигляді зірки. Над шоломом і герцогською короною було зображено рогатого цапа, який стоїть на задніх лапах з витягнутими вперед і праворуч передніми лапами [7, с. 104].

Про родоначальника роду Маковських Макара (за деякими іншими джерелами Мокія), котрий жив у першій половині XVII ст., достовірних відомостей практично не залишилося [8, с. 290]. Припускаємо, що на початку визвольних змагань українського народу він покозачився і вступив на службу до козацького війська.

Значно помітніший слід залишив по собі його син Микола, котрий народився близько 1624 р [4, с. 488]. О. Лазаревський висловив думку, що він проживав на території Правобережної України, де отримав пристойну освіту, а згодом разом із батьком переселився на територію Кролевецької сотні. Завдяки цим обставинам, а також діловим якостям М. Маковський на новому місці проживання зумів посісти достатньо поважне становище та увійти до складу місцевої еліти. Він займався придбанням ґрунтів, зокрема, купив земельну ділянку на р. Свидні у шлях-

тича Єжи Понятовського, котрий займався колонізаційною діяльністю на Кролевецьчині [6, с. 363–364]. 6 лютого 1654 р. кролевецький сотник Ф. Попович разом з іншими представниками кролевецької козацької старшини та міської влади дозволив М. Маковському насипати на цьому місці греблю і побудувати млин. Власник отримав право збирати прибутки з цієї маєстності, а кролевецькі міщани не мали перешкоджати йому у реалізації майнових прав. Прикметно, що під час укладання цього акту власник не відзначив факт придбання земельної ділянки у представника колишньої влади Речі Посполитої, ймовірно, щоб документ був визнаний легітимним [12, с. 569].

Ці факти вказують на те, що М. Маковський здобув авторитет у середовищі кролевецької козацької старшини, котра потребувала освічених людей для організації адміністративної діяльності. Відтак він показався, того ж таки 1654 р. посів уряд кролевецького сотенного отамана і 14 лютого разом із козаками сотні склав присягу на вірність московському царю Олексію Михайловичу [10, с. 284]. Про адміністративну і політичну діяльність М. Маковського не збереглося докладних відомостей. Відомо лише, що він загинув у 1664 р. під час походу польського короля Яна-Казимира на Лівобережжя [8, с. 290].

Дружина сотника, ім'я якої не збереглося у джерелах, зуміла зберегти приязні відносини з представниками кролевецької козацької старшини і покращити власне майнове становище. У 1667 р. вона скаржилася на те, що мешканці Кролевця незаконно і свавільно стягували прибутки з її млина на користь місцевої церкви. Ознайомившись із матеріалами скарги, гетьман І. Брюховецький видав універсал, яким дозволив удові М. Маковського вільно володіти млином на р. Свидні й отримувати з нього належні прибутки.

Син сотника Іван Миколайович Маковський отримав у 1669 р. універсал ніжинського полковника П. Уманця на воло-

діння цією маєтністю, а в січні 1675 р. – аналогічний універсал від полковника М. Борсука [6, с. 364–365]. Зрештою, остаточно за І. Маковським млин на р. Свидні разом із правом збирати належні прибутки був затверджений універсалом гетьмана І. Самойловича від 6 липня 1675 р. [14, с. 693].

Завдяки отриманим статкам і впливу І. Маковський зміг увійти до складу місцевої козацької старшини. Протягом 1669–1671 рр. він посадав уряд крелевецького сотенного отамана, а в 1675–1707 рр. (з перервами) – крелевецького сотника [4, с. 488]. І. Маковському вдалося зберегти свій вплив у Крелевецькій сотні як за гетьманування І. Самойловича, так і після Коломацького перевороту 1687 р., коли до влади прийшов І. Мазепа. Незважаючи на те, що одразу ж після початку свого правління новий гетьман провів ротацію кадрів, крелевецький сотник залишився на своїй посаді, оскільки, за деякими чутками і свідченнями сучасників, «Мазепі бил кум и любях его Мазепа». Це дозволило І. Маковському увійти до кола сподвижників гетьмана [9, с. 86].

Завдяки підтримці у вищих ешелонах влади Гетьманщини крелевецький сотник продовжив накопичувати маєтності. 27 квітня 1685 р. він отримав дозвіл гетьмана І. Самойловича зайняти греблю на р. Реть поблизу с. Бистрик і побудувати на ній млин. 27 серпня 1687 р. гетьман І. Мазепа надав І. Маковському універсал на володінням с. Подоловим Крелевецької сотні, а 11 січня 1690 р. – на володіння 3 млинами на р. Реть біля с. Бистрик і 2 млинами на р. Свидні поблизу Крелевця, а також право отримувати належні прибутки з цих маєтностей [8, с. 291].

З часом вплив сотника став настільки значним, що він, користуючись підтримкою гетьмана, дозволяв собі чинити зловживання у Крелевецькій сотні. Зокрема, біля х. Ретик, котрий належав багатому крелевецькому міщанину і брату генерального бунчужного Захарію Голубу, він придбав ділянку ґрунту у

кroleвeцького мешканця Різниченка і почав осаджувати хутір поблизу слободи Грузької. Зауважимо, що З. Голуб також мав неабияку підтримку у вищих ешелонах влади, зокрема, від гетьмана І. Самойловича, котрий дозволив можновладцю купувати млини, розбудовувати об'єкти виробничого призначення і займатися гутницьким промислом.

За життя З. Голуба обидва можновладці жили у відносному мирі. Але після його смерті у 1690 р. І. Маковський скористався вразливим становищем його вдови та сина Євстафія і відсутністю беззаперечних прав на володіння маєтностями. Сотник спочатку захопив частину землі, яка належала родині Голубів, і звелів мешканцям його слободи Грузької свавільно посіяти хліб на цих ділянках. Удова З. Голуба намагалася протестувати проти такого свавілля, але їй важко було протидіяти впливовому державцю. І. Маковський, зустрівши опір з боку родини Голубів, поскаржився на їхні дії до Батурина. Згодом він отримав у відповідь лист генерального судді С. Прокоповича, датований 28 травня 1691 р., який дозволяв йому безперешкодно вести господарство на землях, які належали З. Голубу. Дружина покійного землевласника у жодному випадку не повинна була перешкоджати сотнику у поселенні посполитих на її землях. Таку приязнь з боку представників генерального уряду до І. Маковського, котрий вчиняв явно незаконні дії, можна пояснити лише протистоянням команди гетьмана І. Мазепи і прибічників І. Самойловича, до яких належав і З. Голуб [6, с. 388–389].

Тиск кroleвeцького сотника на володіння Голубів посилювався після смерті дружини З. Голуба, коли всі володіння родини перейшли до їхнього сина Євстафія. Скориставшись його молодістю, І. Маковський вирішив остаточно заволодіти майном родини. Для цього він вислав до Є. Голуба своїх слуг Карпеку і Федорця, які підмовили його поїхати до сотника начебто для розмежування спірних земель. По дорозі слуги сотника схопи-

ли Є. Голуба, зв'язали його і привезли в шинок, де почали його бити і примушувати віддати гуту І. Маковському, примовляючи «не касайся больше к своей гуте, се забере наш пан». Проте Є. Голуба зміг визволити прикажчик його маєтностей. Після цього інциденту І. Маковський вже не наважувався чинити подібні насильства щодо законного власника. Але незабаром сотник, зібравши своїх підданих, напав і розорив господарства робітників гути Є. Голуба, а їх самих переселив до своєї слободи Грузької. Після цього він вже безперешкодно приєднав землі та майно Голубів до своїх володінь [5, с. 4–6]. Для легалізації своїх прав на захоплені маєтності І. Маковський зміг виклопотати універсал І. Мазепи від 11 листопада 1690 р., на підставі якого отримав змогу поселити своїх підданих поблизу гуті, захопленої у Є. Голуба, і побудувати греблю та млин на р. Рудці. У підсумку на володіння всіма цими маєтностями сотник 31 серпня 1691 р. отримав царську жалувану грамоту [8, с. 291].

Зрештою, після більш ніж 30-літнього перебування на посаді крелевецького сотника І. Маковський висловив бажання полишити військову службу і постригтися в ченці у Києво-Печерській Лаврі. Перед тим він потурбувався про майбутнє своїх синів Павла, Якова і Дементія і виклопотав для них універсал І. Мазепи від 15 грудня 1707 р. На підставі цього акту в їхню власність переходили 2 млини на р. Свидні поблизу Крелевця, 2 млини на р. Бистрик поблизу с. Бистрик, 2 млини на річках Реть і Ретик, а також «леса, гаи, поля, сеножати и иные грунты, как купленные, так и издавна занятые» [13, с. 525]. На той момент одна з дочок сотника Анна вийшла заміж за майбутнього генерального обозного Андрія Марковича, а інша Уляна – за майбутнього крелевецького сотника Павла Огієвського.

Незважаючи на похилий вік, І. Маковський навіть у чернецтві вирізнявся активною й енергійною діяльністю і був призначений городничим лаврської Лищинівської волості у Стародуб-

ському полку [9, с. 86]. Проте навіть перебуваючи в чернецтві, він слідував за життям своїх синів. Так, дізнавшись про чвари між синами, у 1713 р. І. Маковський надіслав до них листа, в якому закликав до любові, порозуміння і подолання суперечок. Помер колишній сотник у 1715 р [6, с. 367].

З його синів службу у Війську Запорозькому продовжив передусім Яків Іванович, котрий у 1704–1706 рр. згадувався як «его милость пан», у 1709 р. мав чин значного військового товариша, а впродовж 1712–1713 рр. посідав уряд кролевецького сотника. 5 липня 1701 р. він придбав у товариша Кролевецької сотні Лук'яна Панченка греблю в с. Алтинівці і половину млина на р. Терехівці за 200 золотих. 21 травня 1706 р. Я. Маковський купив за 50 кіп ґрунти в с. Добротів у свого свояка Петра Жуковського, а 25 серпня 1709 р. отримав універсал гетьмана І. Скоропадського на володіння с. Подоловим, трьома успадкованими і придбаним млином на р. Терехівці з усіма прилеглими угіддями. Після його смерті 21 січня 1714 р. дружина Євдокія отримала універсал гетьмана І. Скоропадського на володіння зазначеними маєтностями.

Його брат Дем'ян Іванович також розпочав військову службу в чині значного військового товариша у 1708 р. Проте вже у вересні 1711 р. він став священником кролевецької Миколаївської церкви, а згодом – кролевецьким і воронізьким протопопом. 20 грудня 1708 р. Д. Маковський отримав універсал гетьмана І. Скоропадського на володіння слободою Грузькою, підданими у с. Подоловому, млини на р. Реті біля с. Бистрик, на р. Свидні біля Кролевця і на р. Осоті, отриманий у якості посагу від тестя, воронізького сотника Р. Лазаревича.

Їхній брат Павло обрав духовну кар'єру і в 1694–1698 рр. перебував на посаді священника кролевецької церкви Різдва Пресвятої Богородиці, у 1698 р. – намісника Кролевецької протопопії, а в 1703 – 1713 рр. служив священником у Кролевці.

12 лютого 1694 р. він придбав за 80 золотих двір у крелевецького мешканця Корнія Хасаненка, а згодом на підставі універсалу І. Мазепи разом із братами успадкував батьківські маєтності.

Його син Олександр також згадувався на посаді крелевецького намісника у 1708 р., а в 1727 р. служив священником місцевої церкви. Того ж таки року він придбав за 10 талярів двір у Кролевці у місцевого жителя Федора Дубневича і його дружини Анни. Дочка сотника Параскевія Яківна, яка успадкувала батьківські маєтності, вийшла заміж за бунчукового товариша Степана Бутовича. Дочка крелевецького протопопа Марина Дем'янівна, котра також успадкувала батьківські маєтності, вийшла заміж за бунчукового товариша Федора Чуйкевича.

У шостому поколінні рід Маковських представляв лише священник крелевецької соборної церкви Різдва Пресвятої Богородиці Яків Олександрович, котрий перебував на духовній службі у 1738–1768 рр. Його син Дмитро натомість повернувся на військову службу і в 1765–1768 рр. перебував на посаді військового канцеляриста, 20 травня 1780 р. отримав чин військового товариша, а в 1783 р. став ратманом Кролевецького магістрату і проживав у с. Андріївці Кролевецького повіту Новгород-Сіверського намісництва. 12 вересня 1765 р. він придбав за 20 крб. сад у свого швагра, крелевецького сотника Григорія Огієвського. Його брат Іван також служив військовим канцеляристом і 26 липня 1782 р. отримав чин військового товариша. Микола Якович Маковський у 1786 р. служив священником у Кролевці, їхня сестра Уляна вийшла заміж за військового товариша Івана Сердюкова, а Устинія – за військового товариша Тимофія Масютіна [8, с. 291–294].

У зв'язку з початком процесу нобілітації козацької старшини представники роду Маковських включилися у боротьбу за здобуття дворянських прав. Військові товариші Дмитро та Іван Маковські, котрі також перебували на посаді ратмана Кроле-

вещького магістрату, у 1782 р. були внесені до списків дворян Кролевецького повіту Новгород-Сіверського намісництва [1, арк. 46; 3, арк. 185 зв.–186]. Проте рід Маковських не був представлений у родовідній книзі дворянства Новгород-Сіверського намісництва, оскільки, вочевидь, його представники не змогли надати беззаперечних доказів для отримання дворянства. У першій половині XIX ст. через відсутність нащадків чоловічої статі рід Маковських припинив своє існування [8, с. 294].

Отже, рід Маковських, котрий належав до шляхетського стану, вийшов на історичну арену в середині XVII ст. За умов розгортання Визвольних змагань його представники покозачилися і увійшли до складу козацької старшини Кролевецької сотні Ніжинського полку. Їхнє службове зростання було зумовлене шляхетським походженням, високим рівнем освіти та діловими якостями. Відтак завдяки встановленню взаємовигідних відносин з вищим керівництвом Гетьманщини члени родини входили до складу козацько-старшинської еліти за гетьманування І. Самойловича та І. Мазепи. Свої можливості та зв'язки вони використали для примноження власних маєтностей. Проте надалі протягом XVIII ст. представники наступних поколінь родини перейшли на духовну службу, що, напевно, було пов'язано з форсованим наступом російського царизму на «права і вольності» козацької старшини. Зрештою, наприкінці XVIII ст. члени родини Маковських повернулися на військову службу, але вже не змогли повернути колишній вплив і здобути права російського дворянства.

Джерела і література

1. Державний архів Чернігівської області. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 6. Списки дворян Новгород-Северского наместничества. 1782 г. 84 арк.
2. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. 380 с.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Ф. І. Указ Сената Новгород-Северському наместническому правлению о представлении в герольдмейстерскую контору сведений о дворянах и чиновниках. Ведомости о казацкой старшине, бунчуковых товарищах, дворянах и чиновниках Черниговского и Новгород-Северского наместничеств, о личном составе полков с указанием прохождения службы, участия в походах и о наличии у них недвижимого имущества. 1739 г.–1789 г. 363 лл.
4. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ: Стилос, 2010. 792 с.
5. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. VII. Голубы. *Киевская старина*. 1885. № 5. С. 1–6.
6. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. Киев: Типография К. Н. Милевского, 1893. Т. 2. Полк Нежинский. 522 с.
7. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник с рисунками Егора Нарбута. Репринтное издание. Київ: Либідь, 1993. XXIX; 213; LXVIII; 12 с.
8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев: Типо-Литография «С.В. Кульженко», 1912. Т. 3. 824; 24 с.
9. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. 602 с.
10. Присяжні книги 1654 року: Білоцерківський та Ніжинський полки. Київ: КП «Академія», 2003. 349 с.
11. Токарєв С. Засеймські сотні Ніжинського полку у суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. *Література і культура Полісся*: збірник наукових праць. Ніжин, 2011. Вип. 61. С. 56–67.
12. Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709) / [упорядник І. Бутич]. Київ; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2002. Ч. I. 758 с.
13. Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709) / [упорядник І. Бутич]. Київ; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2002. Ч. II. 798 с.
14. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. Київ; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. 1086 с.

УДК 271.2(477.51) «1777/1782»(093.4)

Юрій Карманов

**НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ
СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ МОНАСТІР
ЗА НЕОПУБЛІКОВАНИМИ ДОКУМЕНТАМИ
70-80-х рр. XVIII ст.**

У статті на підставі нововиявлених документів, які уперше запроваджуються до наукового обігу, висвітлено господарську діяльність та фінансовий стан Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря у 70–80-х рр. XVIII ст. напередодні секуляризації церковних маєтностей.

Ключові слова: Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир, Чернігівська єпархія, Святійший Синод, церковні маєтності.

Як відомо, у середині XVIII ст. Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир постраждав від руйнівної пожежі, яка завдала серйозної шкоди усім спорудам на його території і зокрема старовинному Спасо-Преображенському собору – головній святині обителі та міста. Відтак довгий час у напівзруйнованому храмі не проводилося богослужіння. На це нарешті звернули увагу у Святійшому Синоді й наприкінці 1777 р. зажадали від чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича пояснень і пропозицій. На початку наступного 1778 р. за його вказівкою було створено спеціальну комісію, яка звернулася до архімандрита Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря Євстафія Пальмовського з вимогою надати необхідну інформацію про фінансовий стан і потреби обителі. Однак відповідь у вигляді відомостей про прибутки і видатки монастиря

за 1777 р., впорядкованих за безпосередньої участі представників Чернігівської духовної консисторії, надійшли лише восени 1782 р. Ці неопубліковані документи, що збереглися в архівному зібранні Святійшого Синоду, дозволяють скласти адекватне уявлення про господарську діяльність обителі та її роль в економічному житті регіону напередодні секуляризації церковних маєтностей [1].

Цікаво, що в серпні 1907 р. відомий чернігівський краєзнавець П.М. Добровольський виявив «между остатками рукописей и старопечатных книг» Новгород-Сіверського монастиря фрагмент видаткової книги. У ньому були зафіксовані витрати, пов'язані з поїздкою ігумена цієї обителі Євстафія Пальмовського до Чернігова у грудні 1777 р., які чомусь не потрапили до «Ведомости» про прибутки і видатки монастиря за 1777 р. [2].

Документи публікуються без будь-яких скорочень мовою оригіналу на підставі популярного методу передачі тексту кирилических джерел XVII–XVIII ст. згідно із сучасною орфографією.

Джерела та література

1. Російський державний історичний архів. Ф. 796. Оп. 58. Спр. 482. 180 арк.
2. Добровольский П.М. Выписка из расходной книги Новгород-Северского монастыря за 1777 год. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов, 1908. Вып. 7. Отд. II. С. 179–184.

№ 1

Ведомость с приходной казначейской книги монастыря Новгородскаго

Прием денег 1777 года	Рубли	Копейки
Оставшихся от расхода 1776 года, в наличность на 1777 год четири тысячи четириста двадцать рублей шестьдесят одна копейка	4420	61
к тому в приход:		
За проданную известь	2813	65

За проданную пенку	743	25
За проданную горелку	5671	27
За вышинкований мед и пиво	30	95 2/4
собираемых по давному обыкновению с подданных монастырских, яко то пчельных, восковых, от сенных и протчих денег	493	37
Ярмарковых з лавок	43	38
Поромных и с переправ	407	46
Валешенных	215	78
За фрукты наливные	23	86
За проданную рыбу, и камень	4	48
оставшихся кварталних	81	94
осталних от разных покупок	30	59
за спаш сена	5	
за проданный пепел гречаный	6	60
за откупные дворы для винокурения: Руднянский	420	-
Пигаровский	30	-
3 шинков наемных: Новгородского	12	-
Сосницкого	10	
За перевозку паромом за Десну по контракту от жителей Биринских	10	
От войскового товарища Савы Рузовского по облику доправленных	150	

Итого всех в приеме 1777 года денег пятнадцать тысяч шесть сот

двадцать четири рубли девятнадцать копеек и две чети -15624 19:2/4

[1, арк. 81]

№ 2

Ведомость из расходной книги казначейской монастыря Спасо Северского Новгородского сколько в каком месяце на что именно по статьям издержано казенных монастырских денег 1777 года

За настоятельства архимандрита Паисия	Рубли	Копейки
Месяца генвара		
1. Купленно сахару	24	95
2. Чаю	1	60
3. Вына	59	90

4. Водки французской	8	46
5. Соку лимонного	6	12
6. Пива аглицкого	9	60
7. Пива простого	10	--
8. Рыс провесной	41	91
9. Разного коринья и бакалеи	10	56
10. Соли	59	20
11. Отцем Архимандритом Паисием, едучи з Лубенского монастыря в Новгородский монастырь, здержано на путевые расходы	230	--
12. Въ церковь платок	4	--
13. На платье келейным служителям и послушникам	23	34
14. По контрактам разных служб служителям, и без контрактов работникам в уплату	25	75
15. По судебным делам и на презенты	172	70
16. Кожы и ремению рымарского	4	6
17. В конюшню с упряжи	7	48
18. Свечей салных	4	69
19. Ржи к винокурненным заводам	110	--
20. Бумаги и сургуча	2	25
21. На мелочные разные расходы	44	26
Итого	863	83

Месяца февраля

1. Куплено сахару	76	32
2. Чаю	10	30
3. Вына разного сорту	374	7
4. Водки французской	46	20
5. Соку лимонного	3	85
6. Пива простого	10	--
7. На посуду фарфурную	7	80
8. Рыбы провесной и другой, грибов и икры	193	43
9. Разного корения и бакалеи	16	36
10. Деревяного масла	3	10
11. На платье служителям келейным и послушникам	75	60
12. По судебным делам и презенты	215	21
13. По контрактам разных служб монастырским служителям и работникам без контрактов		

14. Разных конфетов	71	54
15. Ржи в вынокурню	1009	95
16. Овса лошадям	94	99
17. Сукна, штамету, крашенини, холста, платков шолоковых и бумажных	66	36
18. Лою и свечей	18	86
19. Стале и олова	16	10
20. Бумаги и сургучу	10	25
21. Евангелие в досках, Целяриев Лексикон, Грамматику	10	--
22. В милостыню	5	--
23. За переписку указов	6	--
24. На убогих студентов	24	70
25. На мелочные разные расходы	72	4, 1/2
Итого	2551	76, 1/2

Месяця марта

1. Сахару	34	25
2. Чаю и кофе	13	25
3. Вына разного	82	17
4. Водки французской	60	--
5. Соку лимонного	2	90
6. Пива аглицкого	19	20
7. Пива простого	58	--
8. Рыбы провесной и грибов	67	45
9. Разного корения и бакалеи	20	84
10. Меду сирцю	81	43
11. Контрактовым и другим разным работникам	29	50
12. По судебным делам	69	15
13. Каммоту [....] и протчого	25	15
14. Холста и крашенини [?]	2	6, 1/2
15. Кож и ремению разного	15	10
16. Лою и свечей	6	--
17. Фарфурной посуды	6	--
18. Овса	246	16
19. Бумаги и сургуча	8	--
20. Дюжину ножей	3	--
21. Оловяной посуды	9	31
22. Шугалей (човен – прим. Ю.К.)	4	50
23. Лошадь	8	50
24. В милостыню	10	--
25. На разные мелочные расходы	26	4
Итого	910	96, 1/2

Месяца апреля

1. Сахару	18	90
2. Грибов	2	80
3. На платье настоятельским служителям и послушникам	6	15
4. По контрактам разных служб служителям и другим работникам	74	17
5. По судебным делам	30	12
6. Холста, сукна и прочего	6	73
7. Кож и другого ремению	1	--
8. Лоя и свечей	3	--
9. Железа, медной мосулы, и железного инструменту	17	90
10. Фрустальной посуды	12	30
11. Приходящим в праздник	18	--
12. На мелочные разные расходы	32	44
Итого	223	51

Месяца мая

1. Сахару	108	5
2. Чаю и кофе	7	47
3. Вына разного сорту	134	34, 1/2
4. Водки французкой	60	60
5. Соку лимонного	8	85
6. Пива аглицкого	37	20
7. Рыбы провесной и селдей	39	24
8. Разного корения и бакалеи	20	43
9. Деревяного масла	5	5
10. Соли	21	82
11. На настоятельские келейные расходы	24	31
12. На платье служителям настоятельским и послушникам	14	10
13. По контрактам разных служб служителям и другим работникам	121	30
14. По судебным делам	83	91
15. Холста, сукна и прочего	25	38, 3/4
16. Кож простых и ремению разного	13	--
17. Лою и свечей	5	30
18. Железа и гвоздя	22	62
19. Овса	70	2, 1/2
20. В конюшню сена	65	45
21. В малярню разных красок	13	87
22. За кадки винокурные	20	--

23. На мелочные разные расходы	35	78, 1/2
Итого	958	14, 1/4

**За настоятельства архимандрита Евстафия
Месяца июня**

1. Сахару	25	45
2. Чаю и кофе	36	55
3. Вина разного сорту	163	53
4. Водки французской	33	37, 1/2
5. В церковь смиры и масла деревяного	5	76
6. Соку лимонного	6	40
7. Пива Англицкого	28	80
8. Разного коренья и бакалеи	75	94
9. Рыбы провесной и другой и грибов	284	34
10. Соли	63	96
11. Железа, стали, гвозди, замков, медной посуды и цепи	68	10
12. Ржи	570	--
13. Служителем настоятельским и послушникам на одяние	29	36
14. По контрактам разным служителем и другим работникам	70	48
15. Лою и свечей	16	40
16. При переезде з Чернигова в сей монастырь на настоятельство архимандрита Евстафия уплачено за провоз экипажа его	75	--
17. Шолковой материи, каммоту, китайки, холста, крашенини и бавелни	177	32
18. Каменей млиновых и точило	27	5
19. Фрустальной посуды	7	90
20. Кож и разного ременю	11	29
21. Бумаги и сургуча	11	35
22. Шугалеев три	12	50
23. За лошадь	15	--
24. По судебным делам и в презенты	65	34
25. На разные мелочные расходы	64	8
Итого	1948	27, 1/2

Месяца июля

1. Сахару	27	28
2. Чаю и кофе	1	40

3. Вина	83	88, 1/2
4. Водки французской	30	60
5. Соку лимонного	8	7, 1/2
6. Пива англицкого	15	60
7. Лимонов свежих	2	10
8. Праванского масла	1	20
9. Рыбы провесной и свежей	4	60
10. Для прилиття вишень	24	16
11. Сталь	1	50
12. По контрактам	22	60
13. Меду сырцу	38	90
14. По судебным делам и на презенты	436	15
15. Лесу плитового	102	--
16. В конюшню упряжи	84	18
17. Лою и свечей	15	70
18. На мелочные разные расходы	20	16, 1/2
Итого	923	9, 1/2

Месяца августа

1. Сахару	15	86
2. Чаю и кофе	5	60
3. Соку лимонного	3	30
4. Пива англицкого	10	70
5. Деревяного масла	2	84
6. Разного коренья	5	10
7. Рыбы свежей и грибов	1	64, 1/2
8. Сталь и ковадло	7	60
9. Бумаги и сургучу	4	20
10. По контрактам и без контрактов разным служителям и другим работникам в заплату	168	49
11. Меду сырцу	21	95
12. Овса	4	39
13. Кож и разного ремению	38	8
14. На расходы настоятельские и келейные	48	20
15. Лою и свечей	3	10
16. Фрустальной посуды и прочего скла	65	30
17. По судебным делам	30	90
18. В малярню красок разных и золота	3	40
19. Настоятелю, братии и послушникам в роздачу праздничного	69	--

20. Архимандритом Евстафием едучи в сей монастырь на настоятельство, на место издержанных его, взято казенных монастырских денег	50	--
21. Посуды фарфурной	14	40
22. На мелочные разные расходы	43	27
Итого	617	35, 1/2

Месяця сентебра

1. Сахару	21	52
2. Соку лимонного	1	56
3. Пива англицкого	18	50
4. Разного коренья и бакалеи	3	4
5. Грибов	13	50
6. Гвозди	14	80
7. В жалованье братии за две трети	266	66, 1/2
8. Овса	58	43
9. Служителям настоятельским на одеяние	141	93
10. На расходы келейные настоятельские	10	--
11. По контрактам разным служителям	32	68
12. Ременю на подошвы	1	12
13. Лою и свечей	3	--
14. В презент по делам	200	--
15. Стекла простого	50	--
16. Котляру за зделку разной медной посуды	25	61
17. На мелочные разные расходы	19	58
Итого	881	93, 1/2

Месяця октябра

1. Сахару	88	41, 1/3
2. Чаю и кофе	20	70
3. Вина разного сорту	41	10
4. Деревяного масла	7	86, 1/2
5. Соку лимонного и лимонов свежих	6	82, 1/2
6. Икры	4	--
7. Разного коренья и бакалеи	75	89
8. Заедок сахарных	81	--
9. Сталь и гвозди	27	--
10. Бумага	14	--
11. По контрактам и без контрактов разным работникам и служителям	38	27
12. Цеп прутовой	8	50
13. Меди дощатой	645	--

14. Овса	40	79
15. За дванадцять платков ситцевых... настоятелю купленные	17	60
16. Для келейных настоятельских расходов	10	--
17. По судебным делам и в презенты	23	50
18. Меха лисьих два	76	--
19. Сукна лавочного, разного цвету, плису, шелковой материи, штамету, китайки, полотна галанского, другого разного холста и крепи	291	41, 1/2
20. Два кофейника и два молочника медные	8	50
21. Два футляра ножей серебрянных	30	--
22. Пуговиц	12	80
23. Тулупов четири	21	--
24. Шапок лисьих	5	60
25. В милостыню	8	--
26. В конюшню куплена карета	180	--
27. В монастырь куплены часы стенные	100	--
28. На мелочные разные расходы	75	44
Итого	1959	21, 1/4

Месяця ноября

1. Уплачено должных по распискам за вино и прочие надобности денег	251	--
2. Водки французской	6	80
3. Рыбы провесной и икры	18	78
4. Перцу фунт	--	40
5. Соли	5	84
6. За котлы медные	61	50
7. Овса	24	26
8. Служителям настоятельским и послушникам на одеяние	25	30
9. На расходы келейные настоятельские	10	--
10. Едучому в Москву келейному настоятельскому послу Максимову выдано денег на разные покупки и на проезд его	320	--
11. Вызчено войсковому товарищу Рузовскому	500	--
12. По контрактам и другим разным работникам	84	72
13. Люю, свиного сала и свечей	56	18
14. Куплено жеребцов два и валахов [?] два, уплачено половинную часть	300	--
15. Пенки	101	80

16. По судебным делам	255	--
17. На мелочные разные расходы	62	50
итого	2084	8

Месяця декабра

1. Сахару	42	--
2. Чаю и кофе	10	40
3. Вина	62	34
4. Ладану, смирны и платков в церковь	9	30
5. Соку лимонного	8	25
6. Разного коренья и бакалеи	42	50
7. Рыбы провесной и икры	41	42
8. Меду сырцу	26	43
9. Соли	82	75
10. Бумаги и сургуча	6	20
11. Медь и шесть медных подсвечников	52	65
12. Ржи	200	--
13. Овса	46	--
14. Праздничного братии и послушникам	4	90
15. Служителям настоятельским и послушникам на одеяние	16	90
16. На расходы келейные настоятельские	20	--
17. По контрактам разным служителям и другим разным работникам в заплату	100	--
18. Кож и разного ремню	23	--
19. Закуплен сервиз каменной	37	--
20. За чашку серебряную полоскательную	14	90
21. Лесу плитового	16	68
22. По судебным делам	18	88
23. Шолковой материи, китайки, холста и других вещей	125	5, 1/3
24. Обоев и гвоздя обойного	8	30
25. На мелочные расходы	97	50
Итого	1114	22

Итого средств 1777 годе в расходе денег 15036 38, 1/3

За расходом остаточных в 1778 год – 587 р. 54, 3/4 к.

[1, арк. 81–87].

УДК 94(477.51)«1765–1769»:911.373

В'ячеслав Кириєвський

ВУЛИЦІ НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО ЗА ГЕНЕРАЛЬНИМ ОПИСОМ ЛІВБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1765–1769 рр.

У статті йдеться про вуличну мережу сотенного міста Новгород-Сіверського Стародубського полку за документами Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., що з'явилися у відкритому доступі на сайті Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК). Наведені матеріали стануть в пригоді для складання оновлених путівників по Новгороду-Сіверському.

Ключові слова: *Новгород-Сіверський, Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., вулиця, двір, урочище, нива.*

За Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. у сотенному місті Новгороді-Сіверському Стародубського полку було 595 дворів на 62 вулицях, провулках, трактах і дорогах:

1. «идучи уз ворот Глуховских в город (фортецю)» було 14 дворів №№ 1 – 14 [2, арк. 2 зв. – 21].
2. «на улици Базарной от Глуховских ворот в самой крепости» було 11 дворів №№ 15 – 25 [2, арк. 22 зв. – 36].
3. «по улици Михайловской» було 5 дворів №№ 26 – 30 [2, арк. 36 зв. – 45].
4. «по улици идучой к Кляштору от Воскресенской церкви» було 2 двори №№ 31 – 32 [2, арк. 45 зв. – 49].
5. «по улици Трусовой» було 6 дворів № № 33 – 38 [2, арк. 49 зв. – 52].

6. «по улице близ самого валу» було 7 дворів № № 39 – 45 [2, арк. 53 зв. – 61].

7. «по улице Львовочкиной от валу на пробитый тракт идучой» (на Стародубську дорогу) було 7 дворів №№ 46 – 51 [2, арк. 61 зв. – 69].

8. «по улице Кононенковой» було 2 двори №№ 52 – 53 [2, арк. 70 зв. – 74].

9. «по улице Погореловской от Соборной церкви» було 7 дворів №№ 54 – 60 [2, арк. 77 зв. – 87].

10. «по улице Кляшторской близ самого валу» було 22 двори під №№ 61 – 82 [2, арк. 87 зв. – 111].

11. «по улице Жганской от берега идучей» було 13 дворів №№ 200 – 212 [2, арк. 111 зв. – 119].

12. «по улице прозываемой Темною», «по улице от Десни реки в город идучой» було 10 дворів №№ 213 – 222 [2, арк. 119 зв. – 127].

13. «по улице по дороги от Десни на тракт до монастыря идучой» було 6 дворів №№ 223 – 228 [2, арк. 127 зв. – 135].

14. «по тракту з Стародуба в Глухов идучом» був 1 двір № 229 [2, арк. 135 зв. – 148].

15. «по улице з города в монастыр идучой» було 13 дворів №№ 230 – 242 [2, арк. 148 зв. – 170].

16. «по улице Воздвиженской» було 39 дворів №№ 243 – 281 [2, арк. 171 зв. – 218].

17. «по улице Монастирской» було 9 дворів №№ 282 – 290 [2, арк. 218 зв. – 228].

18. «по улице на тракт Глуховской идучой» було 6 дворів №№ 291 – 296 [2, арк. 228 зв. – 233].

19. «по улице идучой по тракту Глуховском», «по улице Глуховской на Путивский перевоз идучой» було 19 дворів під №№ 297 – 316 [2, арк. 233 зв. – 258].

20. «по улице Риковской» був 1 двір № 317 [2, арк. 258 зв.].

21. «по улици Никольской» було 18 дворів №№ 318 – 335 [2, арк. 258 зв. – 274].
22. «по улици на Заручей идучой» було 4 двори №№ 336 – 339 [2, арк. 275 зв. – 279].
23. «по улици Решетницкой» було 27 дворів №№ 340 – 366 [2, арк. 280 зв. – 299 зв.].
24. «по улици Пашковой» було 16 дворів №№ 367 – 382 [2, арк. 299 зв. – 321].
25. арк. 321 зв. – 348 «по улици Безбожной» було 29 дворів №№ 383 – 411 [2, арк. 299 зв. – 321].
26. «по улици идучой на Круговую дорогу на Заруче» було 4 двори №№ 412 – 415 [2, арк. 348 зв. – 357].
27. «по улици Безбожной» був 1 двір № 416 [2, арк. 357 зв.].
28. «по улици Чернацкой» було 7 дворів №№ 417 – 423 [2, арк. 358 зв. – 364 зв.].
29. «по улици Качабиловской» було 16 дворів №№ 424 – 439 [2, арк. 364 зв. – 387 зв.].
30. «по улици Заручейной» було 3 двори № 440 – 442 [2, арк. 388 зв. – 390 зв.].
31. «по улици Качабиловской» було 6 дворів №№ 443 – 448 [2, арк. 390 зв. – 396].
32. «по улици Шевской» було 12 дворів №№ 459 – 471 [2, арк. 396 зв. – 406].
33. «по улици Вергуновой» було 4 двори №№ 472 – 475 [2, арк. 406 зв. – 408].
34. «по улици Кляшторской до большого тракту идучой» було 7 дворів №№ 83 – 89 [2, арк. 408 зв. – 416].
35. «по улици Кляшторской идучой з города» було 11 дворів №№ 90 – 100 [2, арк. 416 зв. – 425].
36. «проулку до улици Юркевича идучой» було 12 дворів №№ 101 – 112 [2, арк. 425 зв. – 435 зв.].

37. «по улици Шевской» було 3 двори №№ 113 – 115 [2, арк. 435 зв. – 437].
38. «по улици Юркевичовой» було 10 дворів №№ 116 – 125 [2, арк. 437 зв. – 457].
39. «по тракту з города на Шептаки до брами идучому» було 6 дворів №№ 126-131 [2, арк. 457 зв. – 461 зв.].
40. «в проулку от башти Шептаковской» було 6 дворів №№ 132 – 137 [2, арк. 461 зв. – 471 зв.].
41. «до улици от церкви идучой» було 2 двори №№ 138 – 139 [2, арк. 471 зв. – 472].
42. «в проулку от валу до улици» було 5 дворів №№ 140 – 144 [2, арк. 472 зв. – 478].
43. «по улици Гришковской» було 18 дворів №№ 145 – 162 [2, арк. 478 зв. – 500].
44. «по улици Ковбасной» було 5 дворів №№ 163 – 167 [2, арк. 500 зв. – 506].
45. «по улици от Понурницких ворот до базару идучій» було 7 дворів №№ 168 – 174 [2, арк. 506 зв. – 515].
46. «по улици Новобор Панской» було 8 дворів №№ 175 – 182 [2, арк. 515 зв. – 532].
47. «по улици Кляшторской» було 2 двори №№ 183 – 184 [2, арк. 532 зв. – 533 зв.].
48. «по той же улици край бани поуз берег» був 1 двір № 185 [2, арк. 533 зв. – 534].
49. «по улици Береговой» було 4 двора №№ 186-189 [2, арк. 534 зв. – 538].
50. «по улици Жганской» було 8 дворів №№ 190 – 197 [2, арк. 538 зв., 544 зв.].
51. «по улици к реке Десне» був 1 двір № 198 [2, арк. 544 зв.].
52. «по улици Жганской от берега идучой» був 1 двір № 199 [2, арк. 545 зв.].

53. «по улици Вергуновой» було 2 двори №№ 477 – 478 [2, арк. 551 зв. – 556].

54. «по улици Шевской» було 3 двори №№ 491 – 493 [2, арк. 556 – 559].

55. «по улици Бондаревской» було 17 дворів №№ 480 – 496 [2, арк. 559 зв. – 570].

56. «по улици Шевской» було 12 дворів №№ 497 – 508 [2, арк. 570 зв.].

57. «по улици Береговой» було 20 дворів №№ 509 – 529 [2, арк. 581 зв. – 595 зв.]

58. «по тракту Стародубському» було 5 дворів №№ 530 – 534 [2, арк. 595 зв. – 601].

59. «по улици Кашеевой» було 22 двори 535 – 556 [2, арк. 601 зв. – 617].

60. «по улици Прокопенковой» був 31 двір №№ 557 – 587 [2, арк. 617 зв. – 663].

61. «по тракту Стародубовському близ вапеного заводу» було 4 двора 588 – 591 [2, арк. 663 зв. – 670].

62. «близ вапеного заводу» було 4 двори №№ 592 – 595 [2, арк. 670 зв. – 674].

Половина з цих 62 вулиць мала чітко визначені назви:

1. Базарна
2. Безбожна
3. Берегова
4. Бондаренківська
5. Вергунова
6. Воздвиженська
7. Глухівська
8. Гришківська
9. Жганська
10. Заручейна
11. Качабіловка

12. Кашеєва
13. Кляшторська
14. Ковбасна
15. Кононенкова
16. Льовочкина
17. Михайлівська
18. Монастирська
19. Никольська
20. Новобор Панський
21. Пашкова
22. Погорілівська
23. Прокопенкова
24. Решетницька
25. Риківська
26. Темна
27. Трусова
28. Шевська
29. Чернацька
30. Юркевичева

Ще 15 локацій вулиць вказані за розташуванням дворів по таких напрямках:

1. «идучи уз ворот Глуховских в город (фортецю)»
2. «по улици близ самого валу»
3. «по улици по дороги от Десни на тракт до монастыря идучой»
4. «по тракту з Стародуба в Глухов идучом»
5. «по улици з города в монастыр идучой»
6. «по улици на тракт Глуховской идучой»
7. «по улици на Заручей идучой»
8. «по улици идучой на Круговую дорогу на Заруче»
9. «в проулку до улици Юркевича идучой»
10. «по тракту з города на Шептаки до брами идучому»

11. «в проулку от башти Шептаковской»
12. «до улицы от церкви идучой»
13. «в провулку от валу до улицы»
14. «по улице от Понурницких ворот до базару идучій»
15. «близ вапенного заводу»

До вулиць, розташованих у Новгород-Сіверській фортеці, можна віднести такі вулиці з вказаними номерами дворів:

1. «идучи уз ворот Глуховских в город (фортецю)» – 14 дворів №№ 1 – 14 [2, арк. 2 зв. – 21].
2. «на улице Базарной от Глуховских ворот в самой крепости» – 11 дворів №№ 15 – 25 [2, арк. 22 зв. – 36].
3. «по улице Михайловской» – 5 дворів №№ 26 – 30 [2, арк. 36 зв. – 45].
4. «по улице идучой к Кляштору от Воскресенской церкви» – 2 двори №№ 31 – 32 [2, арк. 45 зв. – 49].
5. «по улице Трусовой – 6 дворів № № 33 – 38 [2, арк. 49 зв. – 52].
6. «по улице близ самого валу» – 7 дворів № № 39 – 45 [2, арк. 53 зв. – 61].
7. «по улице Львовочкиной от валу на пробитый тракт идучой» (Стародубську дорогу) – 7 дворів №№ 46 – 51 [2, арк. 61 зв. – 69].
8. «по улице Кононенковой» – 2 двори №№ 52 – 53 [2, арк. 70 зв. – 74].
9. «по улице Погореловской от Соборной церкви» – 7 дворів №№ 54 – 60 [2, арк. 77 зв. – 87].
10. «по улице Кляшторской близ самого валу» – 22 двори під №№ 61 – 82 [2, арк. 87 зв. – 111].
11. «по улице Кляшторской до большого тракту идучой» – 7 дворів №№ 83 – 89 [2, арк. 408 зв. – 416].
12. «по улице Кляшторской идучой з города» – 11 дворів №№ 90 – 100 [2, арк. 416 зв. – 425].

 $\frac{1}{24}$

- Загалом у Фортеці було 125 дворів на 8 вулицях: Базарній (25 дв.), Кляшторській (44 дв.), Кононенковій (2 дв.), Львовчиній (7 дв.), Михайлівській (5 дв.), Погорілівській (7 дв.), Трусовій (13 дв.), Юркевичевій (22 дв.). Із 125 дворів 46 належали козакам, 68 – міщанам, 5 – цехам (кравецькому, шевському, різницькому, соляницькому, калачницькому), 5 – церквам і священикам, 1 – Новгород-Сіверському монастирю. Найбільше – 7 дворів належали 40-річній удові новгородського сотника Степана Судієнка (1739–1763) Євдокії, яка проживала разом

з 13-річним сином Федором у дворі № 1 навпроти Воскресенської церкви на лівій стороні Базарної вулиці «идучи уз ворот Глуховских в город (фортецю)». Чотири двори у Фортеці належали генеральному осавулу Івану Жоравку. Бунчуковий товариш Григорій Зіневич мав приїжджий двір біля Соборної Успенської церкви, хоча сам проживав на своєму хуторі Ушівка. Також по одному двору мали у Фортеці військові товариші Василь Томиловський та Микола Юркевич, значкові товариші Яким Трусевич, Йова Жадкевич, Улас Жадкевич, Володимир Михайловський.

У назвах вулиць згадані три брами з баштами Новгород-Сіверської фортеці («городка»): Глухівська, Понурницька та Шептаківська, а також два тракти – Глухівський або ж тракт зі Стародуба на Глухів і тракт до монастиря.

На сьогодні зберіглися зі старими назвами 5 вулиць: Базарна, Воздвиженська, Михайлівська, Монастирська та Миколаївська («Никольская»).

Джерела та література

1. *Книга чертежей и рисунков (Планы городов)*. Санкт-Петербург: В Типографии 2 Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1839. [3], IV с., 416
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК). Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 138.
3. ЦДІАК. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 139.

УДК 75.054:929(477)(09)

Сергій Павленко

ЗОБРАЖЕННЯ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ ТА ЙОГО РІДНІ НА ІКОНІ «ПОКРОВА» З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ

У статті «Покрови Пресвятої Богородиці» з колекції Національного художнього музею України (НХМУ), на якій зображено гетьмана І. Мазепу та його рідню в релігійному сюжеті.

Ключові слова: ікона «Покрова», І. Мазепа, композиція, іконописець, Національний художній музей України.

Ікони «Покрови Пресвятої Богородиці» є одними з найшанованіших в українській релігійній традиції. Богородиця як захисниця православних гетьманців часто зображалася разом ктиторами храмів, очільниками підрозділів Війська Запорозького. Відповідні уподобання сформувалися у козацько-старшинському середовищі у другій половині XVII ст. [3, с. 84] (Рис. 1).

Нашу увагу привернула одна з таких ікон з колекції Національного художнього музею України (НХМУ), вияв-

Рис. 1. Ікона «Покрова» кінця XVII ст.

лена експедицією Л. Міляєвої та П. Білецького у Миргороді у 1959 р. та відреставровану в 1994 р. реставратором Н. Чамлай [14, с. 240]. Іконописна пам'ятка довгий час представлялася в літературі у дуже зменшеному вигляді [11, с. 240], що ускладнювало її атрибуцію. Нині ми отримали досить великий оцифрований варіант, який дає можливість проаналізувати, кого змалював іконописець за велінням свого церковного начальства.

«Покрова» привертає увагу передусім тим, що вона присвячена не тільки біблійним постатям, а й персонажам з окресленого відрізка часу – кінця XVII ст. На передньому плані бачимо молодого царя Московії Петра I з атрибутами монархічної влади (золотим скіпетром, державою у формі кулі) та його дружини Євдокію Лопухіну. Це дає можливість датувати ікону 1695–1698 рр. Аргументи щодо цього наступні. Після повернення у вересні 1698 р. із закордонної подорожі цар наказав відправити матір свого сина в монастир. Другою офіційною дружиною московського володаря стала Катерина I у 1712 р. Можна було б припустити, що на іконі зображена саме вона. Однак тоді б Петро I був змальований іконописцем у поважнішому віці. Слід додати, що у 1696 р. помер цар Іоан, а тому він вже перестав бути важливою постаттю для канонічного зображення головних зверхників Московії у стінопису та іконах. Головною фігурою у Московській державі став Петро I. Проте «Покрова» із Сорочинського іконостасу показує, що цар Іоан міг бути на іконі й сам зі своєю дружиною. Іконописець зобразив його без атрибутів влади, що власне і відповідало реаліям – він вважався царем, але фактично правителем був його брат. Тобто ці дві ікони, які мають багато чого спільного, були створені найпевніше у 1695 р.

Оскільки ікона потрапила до НХМУ з Миргорода, це дає додаткові підказки про персонажів, що на ній зображені. У композиції «Покрови» з правого боку бачимо монастирську братію. Це означає, що ікона походить з обителі. У цьому зв'язку маємо дві версії щодо її появи в Миргороді.

Перша. Неподалік, близько 32–35 км від цього міста функціонував Сорочинський Святомихайлівський монастир (закритий у 1786 р.), в якому ігуменом у 1718–1738 рр. був Серапіон Дорофійович Мокієвський, з роду якого, схоже, походила і мати гетьмана І. Мазепи [12, с. 147–148; 13, с. 44].

Церковний діяч перебрався на Лівобережжя з Правобережжя, із села Жаботина (Черкащина, за 200 км від Великих Сорочинців), де служив священником, у процесі масового переселення з цієї території козацьких родин за доби І. Самойловича. Коли він став ченцем і очолив обитель, невідомо. Можливо, прибулець став очільником монастиря ще наприкінці XVII ст., оскільки ми нічого не знаємо про зверхників сорочинських монахів того часу.

Друга. За 95 км від Миргорода також функціонував Пустинно-Скельський Спасо-Преображенський чоловічий монастир. Його започаткували у другій половині XVII ст. переселенці з Корсунського монастиря [17, с. 646]. Засновники-ченці спочатку облаштували для моління невелику капличку [17, с. 646], на початковому етапі розбудови духовного осередку облаштували печерний комплекс [5, с. 109, 111], який став основою для їхнього буття і моління. За доби гетьмана І. Мазепи у монастирі існували дві дерев'яні церкви, господарські приміщення, келії. Очевидно, що основний тягар з облаштування обителі узяв на себе гадяцький полковник Михайло Борохович, якому допомогли ченцям надав і київський полковник Костянтин Мокієвський. Їхні зображення як ктиторів бачимо на почесному місці на «Покрові». Відомі два універсали І. Мазепи Пустинно-Скельському Спасо-Преображенському чоловічому монастирю. У 1691 р. гетьман надав йому село Павловочку та зобов'язав тамтешніх посполитих виконувати повинності на користь монастиря [1, с. 229]. У січні 1699 р. володар булави розпорядився про «надане войсковое части з млына Степана Стрижевского [и] Шиманового, монастырским коштом набутих, на реци Ворскли, на гребли, близко монастира их засипаной» [2, с. 228].

Важливу роль у співпраці влади та духовного очільника обителі Пахомія Ходоровича (Федоровича) відігравали особисті контакти ігумена з володарем булави. Він був висвячений у ченці у Батуринському монастирі й за ігуменства Димитрія Туптала, по суті, тягнув за автора славнозвісних житій увесь тягар господарського життя. На початку 1689 р. він як намісник монастиря їздив до Москви [16, с. 359]. Очевидно, наступного року отець пішов на підвищення – став ігуменом Скельської обителі. У 1691 р. він отримав важливий гетьманський документ, завдяки якому ченці щороку стали отримувати стабільний дохід. Не без участі І. Мазепи він повернувся у Батурин і 1 березня 1692 р. став очільником Батуринського монастиря [8, с. 241; 4, с. 39] керував обителлю до 1695 р. [15, с. 286]. Схоже, ченці Скельського монастиря покликали його знову до себе, бо в джерелах 1699 р. він згадується як очільник цієї обителі [2, с. 228] (лише в 1707 р. маємо звістку про іншого ігумена [2, с. 686]). Проте з цього приводу маємо ще одну вірогідну версію: міркуємо, що гетьман попросив знову повернутися отця Пахомія на попереднє місце не випадково – реалізація величезних церковних проєктів потребувала значних обсягів будівельних матеріалів. Скельському монастирю належав розташований поряд кар'єр з видобутку залізистого пісковика [5, с. 92]. Великі кам'яні плити були потрібні для фундаментів та підлоги у нових церквах. Тому у цьому місці цим мав займатися діяльний господарник. Отже, Пахомій Ходорович був з тих духовних діячів, які зналися з гетьманом, шанували його за церковне будівництво в Гетьманщині.

Яким чином церковна пам'ятка опинилася у Миргороді? Тут маємо два правдоподібні збіги-пояснення. По-перше, після ліквідації Скельського монастиря одну з його церков (Різдва Іоанна Предтечі або Введенську) у 1787 р. перенесли до Миргорода [6, с. 394]. По-друге, у 1709 р. обитель зазнала руйнації [5, с. 96]. Російськими військами за наказом царя від 22 січня було спалені, поруйновані розташовані біля духовного осередку села

Грунь, Куземин та околиці [7, с. 368], щоб каролінцям ніде було мати пристанище (при цьому І. Скоропадському було повідомлено, що це зробили шведи [10, с. 647]). Скоріше за все, келії та господарські приміщення монастиря росіяни піддали вогню (подібне вони вчинили щодо Батуринської обителі 2 листопада 1708 р.). Ченці змушені були з найціннішими реліквіями перебраться на зимове перебування до своїх побратимів-правобережців у Сорочинський монастир. Але і він був закритий у 1786 р., а його дорогоцінний дзвін, ікони, деталі іконостасу згодом були переміщені у собори Сорочинців та інших населених пунктів округи.

Таким чином, ікона «Покрова Богородиці» зі Скельського монастиря або напряму потрапила з церквою у Миргород при перенесенні її на нове місце, або опинилася тут як реліквія із Сорочинської обителі. Слід зазначити, що вона після повстання мазепинців не виставлялася в храмах, оскільки мала крамольне на той час зображення І. Мазепи. Але згодом, за два-три десятиліття її ктиторська легенда призабулася, і «Покрову» вже трактували як звичайну ікону, без зв'язку з гетьманом, моління за нього та його рід (Рис. 2).

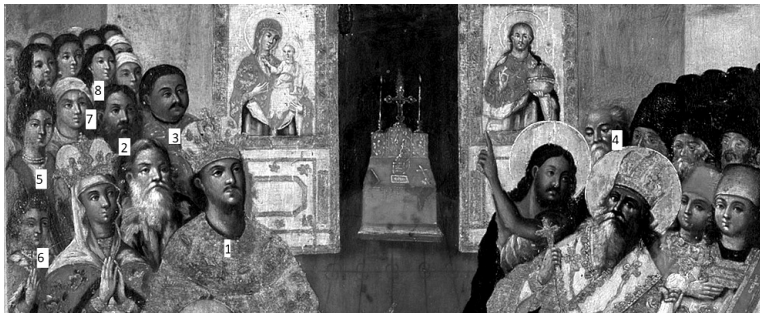

Рис. 2. Фрагмент «Покрови» з позначенням цифрами ідентифікованих персон.

Тепер розглянемо зображених на іконі персонажів, яких нам вдалося ідентифікувати:

Рис. 3. Буат Шарль. Портрет царя Петра I, близько 1698 р., золото, емаль; Файтсгорн. Портрет Петра I (1698 р.).

дожного трактування зображення на пелені «Покрова Богородиці» (1692) [9, с. 30], гравюрі «Хрещення Христа» (1694) [9, с. 37] у композиції «Першого Вселенського собору» Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври [9, с. 116] (Рис. 4, 5, 6).

3. Портрет гадяцького полковника Михайла Бороховича початку XVIII ст. дуже подібний до образу старшини на іконі. За ним, очевидно, зображена його дружина (Рис. 7).

4. Київський полковник К. Мокієвський часто зображався разом з І. Мазепою у сюжетах розпису Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври [9, с. 153]. Оскільки він вів активно церковне будівництво у Києві, то, мабуть, завдяки ченцям та ігумену Скельської обителі отримував з їхньо-

1. Цар Петро I відповідає тому образу, який ми бачимо у версіях художників, 1695–1698 рр. (Рис. 3).

2. Образ гетьмана І. Мазепи на іконі дуже подібний до того, який подав І. Реклінський на форті книги «Вінець Христов» (Київ, 1688). Близькі до цього ху-

Рис. 4. Зображення І. Мазепи. Реклінський І. Форте книги «Вінець Христов» (Київ, 1688).

*Рис. 5. Тарасевич О.
Іван Мазепа. Фрагмент
з гравюри Хрещення
Христа (до 1695 р.)*

*Рис. 6. І. Мазепа. Фрагмент
композиції «Першого
Вселенського собору»
Троїцької надбрамної церкви.*

го кар'єру відповідні кам'яні плити. У свою чергу, він також вирішував проблемні питання фінансового забезпечення монастиря (Рис. 8).

5. У ряді з І. Мазепою першою зліва у головному уборі-кораблику на передньому плані стоїть найправдоподібніше його дружина Марія. Вона до одруження з майбутнім гетьманом проживала у Корсуні. Тому ченці її добре знали, оскільки перейшли до Скельського монастиря з Корсунської обітелі. За нашими версіями її образ іконописці забразили у Троїцькому соборі (Чернігів) і Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври [9, с. 130–131, 138–139]. Правдоподібно, що це дружина гетьмана була ініціатором ктиторської ікони «Покрова», бо пріоритет у ній мали все-таки вона, її дочка Марія та три її онуки (два з них

Рис. 7. Гадяцький полковник
Михайло Борохович

Рис. 8. Київський полковник
К. Мокієвський. Фрагмент
композиції «Першого
Вселенського собору»

Троїцької надбрамної церкви.

сини Криштофа). Тобто велика кількість рідні І. Мазепи не потрапила у покровський сюжет.

Можливо, це пов'язано з тим, що іконописець був з Полтави і, виконуючи замовлення, не мав можливості побачити усіх своїх гетьмана. Але, схоже, Мазепина дружина все ж опікувалася Скельським монастирем як духовним осередком, що єднав її з батьківщиною. Тому й вона могла впливати на композиційний розподіл персонажів «Покрови».

6. Внизу, перед М. Мазепою, стоїть хлопчик – племінник гетьмана Андрій Войнаровський, ранні зображення якого представлені в розписах Троїцької надбрамної церкви [9, с. 150–151].

7. Трохи вище між І. Мазепою та його дружиною іконописець розмістив, правдоподібно, падчерицю гетьмана Марію Громику, а за нею її синів Івана та Кирила.

8. Пасинка І. Мазепи Криштофа Фридрикевича не бачимо у

світському ряду ікони. Натомість вгорі за гетьманом, ймовірно, представлений його син Григорій, зображення якого, за нашою версією, є в кількох сюжетах розписів Троїцької надбрамної лаври Києво-Печерської лаври [9, с. 157–158].

9. За Петром I та царицею, ймовірно, зображений київський митрополит Варлаам Ясинський, бо він стоїть на почесному місці між гетьманом та монархом.

Зауважимо, що через брак місця в композиції ікони, очевидно, іконописець та його замовник чи замовниця вирішили цю проблему шляхом перенесення образів представників роду І. Мазепи на інші ікони, які паралельно виготовлялися у цей час. За нашою версією, одна з «Покров Богородиці», крім старших Мазеп, царя Іоана з дружиною, містила зображення й представників жіночої половини, племінника Івана Обидовського (про цю ікону готуємо окрему розвідку).

Джерела та література

1. 1691, липня 6. Батурин. Універсал Івана Мазепи Скельському монастиреві на село Павловочка. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Упорядкування І. Бутича. Київ–Львів: НТШ, 2002. Кн. 1.

2. 1699, січня 13. Гадяч. Універсал Івана Мазепи про надання військової частки Скельському Пустинному монастиреві з Шиманового млина. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упорядкування І. Бутича, В. Риневича. Київ–Львів: НТШ, 2006. Кн. II.

3. Білецький П. Український портретний живопис XVII – XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. Київ: Мистецтво, 1968. (Див. також: Плохій С. Царі та козаки. Загадки української ікони. Київ: Критика, 2018. С. 13, 53–67; Гордієнко Д. Становлення та розвиток культу Покрови Пресвятої Богородиці в Середньовічній Україні. *Гетьманські читання*. Покрова Пресвятої Богородиці – в історії української культури та українського війська. Збірник наукових статей. Київ, 2019. (Козацька скарбниця. Вип. IX). С. 22).

4. Диариуш грешнаго иеромонаха Дмитрия [Дневныя записки святого Дмитрия, митрополита Ростовского, с собственноручно писанной им книги, к Киево-Печерскому книгохранилищу принадлежащей,

списанные]. *Древняя российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских* (изданная Н. Новиковым). Издание второе. Москва: Типография Компании топографической, 1791. Часть XVII.

5. Кравченко О.М., Осадчий Є.М. Монастирі Північно-Західної Слобожанщини середини XVII – XVIII ст. Суми: Видавництво ПП Вінниченко М. Д., ФОП Литовченко Є. Б., 2013.

6. Мокляк В., Розсоха Л. Миргород. Всіхсвятська церква. *Полтавіка. Полтавська Енциклопедія: У 12 томах. Том 12: Релігія і церква*. Полтава: Видавництво «Полтавський літератор», 2009. С. 394.

7. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2017.

8. Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. Київ: Мистецтво, 2021.

9. Павленко С. Іван Мазепа. Прижиттєві зображення гетьмана та його наближених. Київ: Мистецтво, 2018.

10. Письмо графа Г. Головкина И. Скоропадскому (26 января 1709 г.) *Материалы Военно-ученого архива Главного штаба*. Санкт-Петербург: Печатня В. И. Головина, 1871. Т. I. С. 647.

11. Покрова (№И-340). Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ: альбом. Хмельницький: Галерея; Київ: Артанія Нова., 2005.

12. Розсоха Л. Предківщина: з історії Миргородського краю. Миргород: Видавництво «Миргород», 2020. С. 147–148.

13. Розсоха Л. Сорочинський Святомихайлівський монастир: історично-краєзнавча розвідка. Миргород: Видавництво «Миргород», 2008. 44 с.

14. Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ: альбом. Хмельницький: Галерея; Київ: Артанія Нова, 2005.

15. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Губернская типография, 1873. Т. 3.

16. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: Издание книжного магазина М. Голубева, 1914. Т. I.

17. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. Киев: Университетская типография, 1851.

УДК 94(477.52)«17/19»:27-523.4

Олена Кужельна

З ІСТОРІЇ СЕЛА БОГДАНІВКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–СЕРЕДИНИ XIX ст.

У статті висвітлено історію с. Богданівка та церкви Різдва Пресвятої Богородиці (нині Шосткинського району Сумської області).

Ключові слова: село Богданівка, церква Різдва Пресвятої Богородиці, адміністративно-територіальний устрій.

Довідкові видання, присвячені історії населених міст Сумщини, небагаті на інформацію щодо минулого села Богданівки (нині Шосткинського району). Майже трьохсотрічна історія села вкладається в одне речення: Богданівка заснована у середині XVII ст. [1, с. 131; 2, с. 623]. При цьому будь-які документи, які б підтверджували час заснування села, не наводяться.

У середині XVII – другій половині XVIII ст. до складу Козацької держави – Гетьманщини входив Ніжинський полк (1658–1781), до якого належали, зокрема, Воронізька, Кролевецька і Новгород-Сіверська сотні [3, с. 247].

Згідно з указом Катерини II від 16 вересня 1781 р. полковосотенний поділ Лівобережної України було скасовано і незабаром запроваджено її поділ на три намісництва – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Урочисте відкриття Новгород-Сіверського намісництва відбулося у січні 1782 р. До складу намісництва увійшли Глухівський, Конотопський, Кролевецький та Новгород-Сіверський повіти [3, с. 248]. Указом Павла I від 23 грудня 1796 р. намісництва були ліквідовані й натомість

створена Малоросійська губернія з центром у Чернігові [3, с. 247–248]. За п'ять років Указом Сенату від 27 березня 1802 р. замість Малоросійської губернії було утворено Полтавську та Чернігівську губернії [3, с. 248].

Разом зі змінами в адміністративно-територіальному устрої Лівобережної України змінювалося і підпорядкування с. Богданівка. Так, спершу воно відносилось до Воронізької сотні, у 1782–1797 рр. – до Новгород-Сіверського намісництва і входило до складу Кролевецького повіту. Пізніше, після утворення Малоросійської губернії, Богданівка входила до складу Глухівського повіту, а з утворенням Чернігівської губернії – до Новгород-Сіверського повіту [4, с. 392; 5, с. 928].

Одну з перших згадок про с. Богданівку містить універсал гетьмана Івана Самойловича від 27 вересня 1672 р. про підтвердження прав Глухівського Петропавлівського монастиря на млин у с. Богданівці [6, с. 679]:

«Господин отец Иннокентий Быковский, игумен монастыря святых верховных апостолов Петра и Павла Глуховского, меючы в селе Богдановце на речце Шустце млын з двома колами на гребле (межы млинами з едное стороны монастыреви Новгородскому, а з другое Афанасию, атаману бывшому новгородскому належачами) селской стоячих, а монастыреви Глуховскому належачий, просил нас, абы тот млын и з него прыходячий пожиток спокойне, яко перед тим, держал и жадное в том не узнал трудности и перешкоды. Зачым мы, так на прозбу отца игумена глуховского..схилившись, ... так меты хотим, абы так пан полковник нежинский, як сотник, атаман воронижские и каждый з товариства и посполитых не важилися отцу игумену чынити в держаню того млына кривды, сым нашим приказуем универсалом» [6, с. 679].

За двадцять років, 13 грудня 1692 р. гетьман Іван Мазепа

підписав універсал про затвердження ґрунтів, хуторів та млинів за синами покійного новгород-сіверського сотника, в якому зокрема йшлося: «Небожчик Афанасій Григорьевич был значен межи товариством сотни новгородской и біл оприт для своїх заслуг обороною бывших гетманов антецесоров наших. Так и мы, гетман, по смерти его детей по оставших Ивана Юриевича и Василя Афанасіевича такого нашего рейментарского оприваем ласкою, же сим нашим универсалом ствержаем все ґрунта, поля, футоры, домы и млинв селе Богдановце на рече Шостце на гребле селской о трох колах стоячій и всякіе угода на себе не маючи и жодної пене, позволяючи им небожчиковим детям до ласки войсковой з кґрунтов такіе отбирати пожитки, яких заживал и небожчик оте цих». Цей універсал «принял и росписался войсковий товариш Яков Юриевич» [7, с. 245].

29 жовтня 1707 р. Іван Мазепа видав універсал про підтвердження за Глухівським Петропавлівським монастирем села Богданівка, наданого йому Іваном Самойловичем [7, с. 517]. При цьому зазначалося, що цей універсал був виданий за зверненням ігумена монастиря Мелетія Трофимовича, який додав до свого звернення раніше виданий «універсал Івана Самойловича, даный на млын о двох колах в селе Богдановце на речце Шустце будучый» [7, с. 517].

Найбільшим «камнем спотикання» при визначенні та підтвердженні прав на земельні володіння на території села стало питання щодо «Богданівського млина». Із завидною періодичністю та наполегливістю Глухівський Петропавлівський монастир вимагав підтвердження своїх прав на млин. Після звернень до І. Самойловича та І. Мазепи, у зв'язку з «відставкою» останнього керівництво монастиря («обытель верховних апстл Петра и Павла глуховская») звернулося до його наступника

гетьмана Івана Скоропадського [8, с. 71]. Універсал Івана Скоропадського від 29 жовтня (9 листопада) 1709 р. підтверджував «млинові» права монастиря: «Жебы ... козаки и посполитые люде ... села Богдановки часть греблі до обители Петропавловской Глуховской належачую, як пристойт, без жодной спреки и вимовки угачували» [8, с. 71].

Це ж питання регулювалося й універсалом від 25 травня (5 червня) 1710 р. Зокрема, серед володінь Глухівського Петропавлівського монастиря згадуються «села Мацков, Холопов, Баничи... млин в селі Богдановці на ріці Шостці на греблі сілской стоячий, а особно... перевоз Сеймовый Мутинский... в сотні Глуховской положением знайдуючий» [8, с. 95]. Цим універсалом підтверджувалися володіння монастиря: «Чтобы по прежнему всегда когда время укажет греблю Богдановскую общим шарварком козаки и посполитые тамошній богдановскій жители як належит без жадной спреки гатили и укріпляли» [8, с. 96]. За півроку гетьман знову своїм універсалом від 28 листопада (9 грудня) 1710 р. підтвердив: «Млин в Богдановці на греблі сілской на річці Шостці стоячий, в вічистое владеніе, утверждаючи зуполную моц конфермуем оними маетностями владіти» Петропавлівському монастиреві [8, с. 100].

У 1735 р. надійшло нове клопотання: «На всі вишеписаніе маетности, села, деревні, млини, ліси, поля, перевозки... и протчие угодия просил ... Петропавловского Глуховского мнастира игумен з братиею... подтверждениа» [9, с. 227]. Серед перерахованих маетностей знову згадується «млин в селі Богдановці» [9, с. 227]. Малоросійська колегія 19 (30) травня 1735 р. «на вищепрописанніе мнастиря Петропавловского Глуховского маетности ... в спокойное и беспрепятственное владеніе в подтверждение... веліла видати універсал» [9, с. 228].

Окрім Глухівського Петропавлівського монастиря земельні володіння на території села у різні часи належали представникам родин Биковських, Трусевичів, Жайворонкових, Мануйловичів, Карпек.

З плином часу змінювався не лише адміністративно-територіальний поділ, а й соціальний склад та чисельність населення. У «Реєстрі посполитих Воронізької сотні» від 1(12) січня 1723 р. зазначалося: «В селі Богдановці дворов 18, конь еден, оф., салдат два, 2, на салдата по 9 квартир» [8, с. 256]. «Реєстр козаків Воронізької сотні» від 1(12) січня 1723 р. засвідчив: «Села Богдановки козаків 40 в канаві – 10 в поході 3, волных салдат 9, на пят салдат по 10 квартир, а на 4 – 11 квар. коней 4 офицерский пана Карпіки 3 сусідов – годуют» [8, с. 258]. Загалом у складі Воронізької сотні нараховувалося 480 козаків, «на них всіх 50 коней» [8, с. 259].

На початку XVIII ст. у багатьох містах і селах у будинках обивателів розміщували на постій солдатів. Не дивно, що мешканці у різні способи намагалися позбутися цього «клопоту». 15 січня 1723 р. П. Полуботок підписав наказ воронізькому сотникові щодо нерозміщення солдата з Глухівського гарнізону у будинку Ірини Биковської: «Вдовствующая Ирина Биковская, жителка села Богдановки, прекладала нам через супліку..., что... гарнизону глуховского салдата близко года з дому своего сусентуе, (хоч) меет от...гетмана Скоропадского за услуги небожчика мужа своего протекціалний універсал». Наказ також містив звернення до воронізького сотника: «Не годилося в(ашей) милости подлуг того ... універсалу мененную Биковскую до кормления салдата определяти, так предлагаем в(ашей) милости, абы упредь не велел старшине своей до сусентации * салдата оной притягати» [10, с. 234].

* Сусентация – утримання війська

О.М. Лазаревський навів дані щодо чисельності мешканців с. Богданівки за переписами 1736 та 1781 рр.: «С. Богдановка на речке Шостка, заключаая в себе преимущественно козацье население и находясь возле Пироговки, быть может, составляет выселок последней, где козаков не было уже и в первой половине 18 в.

Кз. (козаков). А. [перепис 1736 року] гр. 10 дворов, уб[огих] 18 дворов и подс[оседков] 16 дв[оров] (коз[ачьи] – 3 двора, б[унчукового] т[оварища] Данила Карпеки – 10 дворов, ген[ерального] ес[аула] Мануйловича – 2 дв. и Петропавл[овского] монастыря – 4 дв.).

Б. [перепис 1781 року]. 58 дв., 94 х. и подс[оседков] 5 дв., 5 х.

Кр. (крестьян). А. Воронежской ратуши, гр. 5 дв., уб[огих] 6 дв. и подсос[оседков]. Петропавл[овского] мон[астыря] 4 дв.

Б. кол[ежского] асесс[ора] Жайворонкова, 10 дв., 13 х., б[унчукового] т[оварища] Трусевича – 3 дв., 3 х., Петропавл[овского] мон[астыря] – 2 дв., 3 х. и Черниг[овского] кафедр[ального] мон[астыря] – 2 дв., 2 х.» [11, с. 349].

Відповідно до сповідних книг, у 1786 р. у Богданівці мешкали 857 осіб, у тому числі 443 чоловіки та 414 жінок [5, арк. 955].

Соціальний стан	Чоловіки	Жінки
Духівництво	14	11
Різночинці	8	7
Військові	366	390
Посполиті	53	53
Службовці	2	3
Усього:	443	414

У 1786 р. на сповідь прийшли 357 чоловіків та 335 жінок. Не сповідалися (за малолітством або виїздом з села) 86 чоловіків та 79 жінок [5, арк. 955].

У 1782–1797 с. Богданівка належало до Новгород-Сіверського намісництва і входило до складу Кroleвецького повіту. Відповідно до Опису Новгород-Сіверського намісництва, у с. Богданівка була дерев'яна церква, в якій служили 2 священники і 2 причетники. В Опису також наведено дані щодо соціального стану населення із зазначенням кількості дворів (д.) та хат (х.)

Козаков выборных	16 д. 36 х.
Подпомощников	42 д. 58 х.
Подсуседков козачьих (посполитых)	5 д. 5 х.
Подсуседков:	
Коллежского ассесора Жайворонкова	10 д. 13 х.
Монастыря Петропавловского	2 д. 3 х.
Катедрального Черниговского монастыря	2 д. 2 х.
Бунчукового товарища Трусевича	2 д. 3 х.

[4, с. 391–392]

В Опису відзначено також наявність 5 млинів о 10 колах [4, с. 392].

У відповідності до документу, що має назву «Список наявних у Малоросійській губернії селищ, із зазначенням, в яких вони містяться повітах і скільки в кожному душ чоловічої статі, що сплачують податки 1799–1801 рр.», у с. Богданівка налічувалося 283 душі чоловічої статі [12, с. 152]. На той час село належало до складу Глухівського повіту Малоросійської губернії [12, с. 128, 149–152].

У центрі с. Богданівки у 1784 р. було побудовано церкву Різдва Пресвятої Богородиці. Цінну інформацію щодо священнослужителів церкви містить сповідна книга «Єпархії Новгородско-Сіверської намісництва Новгородско-Сіверського відомства Кroleвецького духовного правління повіту Кroleвецького села Богданівки церква Різдва Пресвятої Богородиці» за 1786 р. [5].

На той час у церкві служили два священники. Священник Макарій Данилович (Данилов син) Неговоров мав 51 рік. Дружина – Марія Боніфатієвна, 41 рік. Діти: Харитина, 20 років, Григорій – 14 років, Матрона – 8 років, Агафія – 2 роки [5, арк.928]. Другий священник – Василь Васильович Красовський, 38 років. Дружина Євфросінія Іванівна, 37 років. Діти: Григорій – 10 років, Іван – 8 років, Семен – 3 роки [5, арк.928].

«Дячок Трофимов син Перец», 46 років. Дружина Євдокія Никифоровна 40 років. Діти: Феофанія – 22 роки, Стефаніда – 16 років, Савва – 15 роїв, Матрона – 9 років, Іван – 7 років, Пелагія – 5 років [5, арк.928 зв.].

Пономар Павло Семенович Оснач, 16 років [5, арк.928 зв.].

При церкві служили також два псаломщики: Гнат Ілліч Адамовець, 16 років, Тимофій Кондратов, 15 років [5, арк.928 зв.].

Варто звернути увагу і на вказані у сповідній книзі прізвища мешканців с. Богданівки, що належали до заможних верств населення: колезький асесор Михайло Іванович Трусевич, 65 років, його дружина Катерина Дмитрівна, 61 рік, та 2 дітей [5, арк. 929].

Павло Михайлович Трусевич, 29 років. Дружина його Марія Гнатівна, 25 років, донька Матрона, 1 рік [5, арк.929].

Віра Петрівна Биковська, удова, 43 роки. У родині Биковських було 5 дітей у віці від 9 до 20 років [5, арк.930].

Варта уваги і згадка у сповідній книзі про домоволодіння Марфи Полуботок: «Дворець ... Марфи Матвіївни Полуботчихи, в ньому живуть: Іван Нестерович Шинкарь 25 років та його дружина Параскева Миколаївна, 25 років, син Антон 2 років» [5, арк. 954 зв.].

Йдеться про другу дружину бунчукового товариша Василя Полуботка. В.Л. Модзалевський у своєму «Малороссийскому родословнике» наводить наступні дані:

«Василий Андреевич Полуботок, бунчуковый товарищ (1762) (умер 28–29 июня 1769 г. бездетным).

Жена 1) Екат. Владимир. Измайлова, дочь генерал-майора Владимира Васил. «с нею жил 22 года, имел 2 сына и 2 дочери, почитал мертво родившись».

2) Марфа Матвеевна Куликовская, дочь полковника Матвея Прокофьевича: «с нею жил полтора года», брак бездетный. 21 ноября 1782 года получила от капитана Алексей Ивановича Исакова право на имение его отца кои составляли третью часть имений мужа ея Василия Полуботка; в 1782 же г. купила у священника Григория В(Б)онифатиева и его племянника Михаила Тарасовича пахотное поле, сенные покосы, плещы, рощи и леса в с. Ображеевке, Кролевецкого у., за 350 рублей; помещица села Ображеевки (1801–1808); в 1808 г. пожертвовала в Новгород-Северскую гимназию 2000 руб. асс.; грамотная» [13, с. 187].

Значний інтерес становить відомість «О церкви Рождества Пресвятой Богородицы, уезда Новгород-Северского, села Богдановки за 1858 год, состоящей по штату в пятом классе», розміщена в метричній книзі цієї церкви [14].

Цей документ містить інформацію про Богданівську церкву (рік будівництва, штат, землеволодіння, кошти, що виділялися на утримання церкви, наявність метричних книг та сповідних відомостей тощо – усього 18 пунктів) [14, арк. 153–153зв.]. Далі розміщено інформацію о «причте означенной церкви» [14, арк. 154 зв.–155 зв.] та дані про кількість населення приходу [14, арк. 156].

Як свідчить ця Відомість, церква Різдва Пресвятої Богородиці в с. Богданівці була побудована 1784 р. «тщанием добровільных дарователей ...та прихожан». У середині XIX ст. церкві належали 4 десятини орної землі та 2 десятини сіножаті,

дерев'яний будинок (в якому мешкав пономар), хата з коморою [14, арк. 153].

Цікавим є наступне повідомлення: «Копії метричних книг з 1809 зберігаються в цілості, а з 1780 року по 1809 рік знаходяться в Консисторії» [14, арк. 153–153 зв.]. Як зазначалося церква була побудована 1784 р., а звідки ж за чотири роки до будівництва церкви взялися метричні книги? Це свідчить про те, що церква в с. Богданівка існувала і до 1784 р., як мінімум – з 1780 р.

Відомість «О церкви Рождества Пресвятой Богородицы» містить також інформацію про церковнослужителів, при цьому зазначаються їхній вік, освіта та склад родини.

Священником Богданівської церкви Різдва Пресвятої Богородиці на той час був Олександр Євгенович Морачевський. У 1858 р. він закінчив Чернігівську духовну семінарію. О. Морачевському було 25 років. Він щойно одружився. Дружина Олександра Герасимовна мала 18 років. Сину Євгену виповнився один місяць [14, арк. 154 зв.]. У метричній книзі за 1857 р. знаходимо запис про укладання шлюбу 29 вересня 1857 р.: наречений «окончивший курс Черниговской духовной семинарии Александр Евгениев сын Морачевский 24 г.», наречена «священническая дочь села Богдановки Александра Герасимова дочь 17 л.». Серед «поручителей» (свідків) «родной брат (жениха) священник Иоанн Морачевский, губернский секретарь Андрей Яковлевич Богуславский и родной ее (невесты) отец Герасим Пригоровский» [14, арк. 56 зв., арк. 57].

Дяк Трохим Антонович Грамаковський, син стихарного дячка, служив у Богданівській церкві з 1850 р. Він також навчався у Чернігівській духовній семінарії. Мав 29 років. У родині Трохима Грамаковського були дружина Даря Матвіївна

25-ти років і троє дітей Софія, Іуліанія, Михайло. Син Андрій помер у піврічному віці [14, арк. 154 зв.].

Пономар Іван Васильович Корейша, син стихарного пономаря, також навчався у Чернігівській духовній семінарії. У церкву с. Богданівка призначений в 1855 р. До цього, у 1851–1855 рр. служив у церкві села Блистова Кролевецького повіту. Мав 22 роки. Дружина Ганна Федорівна, 21 рік, дочка Анастасія, 1 рік [14, арк. 154 зв.].

За даними Відомості натовді у приході налічувалося 113 дворів та 1072 мешканців, у тому числі 518 чоловіків та 554 жінки [14, арк. 156 зв.]. Переважну більшість населення становили козаки – 86 дворів, 393 чоловіків та 404 жінки, та селяни – 5 дворів, 39 чоловіків та 39 жінок. Чисельність дворян становила 52 особи, у тому числі 23 чоловіки та 29 жінок. У с. Богданівка проживали 11 міщан (2 чоловіки та 9 жінок). У Відомості також наведені прізвища поміщиць, які володіли землями на прилеглій до с. Богданівка території: «У слобідці Ананасівка живе поміщиця Ганна Василівна Слабеєва», «в хуторі Богданка живе поміщиця Марія Федорівна Матвієвська». У родині Матвієвських проживали 5 осіб (4 чоловіки і 1 жінка), кількість селян-підданих становила 103 особи (43 чоловіки та 60 жінок) [14, арк. 156 зв.].

Як видно з Відомості «О церкви Рождества Пресвятой Богородицы» та метричних книг, більшість мешканців с. Богданівка належали до селян та козаків. Водночас слід зазначити, що у Богданівській церкві реєстрували народження, шлюби, смерть не лише мешканців с. Богданівка, а й навколишніх сіл, зокрема, с. Богданки або хутора Дорошенкова, с. Собич, с. Стахорщина, містечка Вороніж, міста Новгород-Сіверський. Невеликий проміжок часу (з 1833 по 1849 рр.) до Богданівському приходу була приписана Пирогівська церква [14, арк.

153]. У вищезазначеній Відомості з цього приводу, зокрема, йдеться: «Хотя по указу Свят. Пр. Синода 1833 года приписана к сей Церкви Пироговская Покровская Церковь, но по количеству прихожан довольствоваться свой причт достаточным содержанием, епархиальным начальством разрешена быть самостоятельно, к какой и дан наличный причт, но как пироговские прихожане не устояли в своих обязательствах, церковный причт за то жаловался, то в 1842 году сия Церковь приписана по-прежнему к Богдановскому приходу, когда в 1849 году Пироговские прихожане опять утруждали епархиальное начальство прошением о разрешении быть оной самостоятельной, то епархиальное начальство, удовлетворив их желание, дало к оной Церкви наличный причт» [14, арк. 153].

Таким чином, нововиявленням документам вдалося доповнити історію одного з населених пунктів Сіверщини – села Богданівки.

Джерела та література

1. Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник/ упорядн. Л.А.Покидченко; Редкол.: Л.П.Сапухіна (відп.ред.) та ін. Суми: Слобожанщина, 2000. 384 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Сумська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. 696 с.
3. Державний архів Сумської області: Путівник. Автори-упоряд.: Л.Покидченко (відп.упоряд.) та ін. Том 1. Суми; Київ, 2002. 320 с.
4. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781. Київ, 1931. 596 с.
5. Державний архів Чернігівської області. Ф. 712. Оп. 1. Спр. 208. 1011 арк.
6. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ; Львів, 2004. 1088 с.
7. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Кн. 1. Київ; Львів, 2002. 768 с.

8. Сіверщина Гетьманських часів / упор. Ю. А. Мищик, І. Ю. Тарасенко. Київ: Логос, 2020. Т. 2. Перша чверть XVIII ст. 602 с.
9. Сіверщина гетьманських часів. / упоряд. Ю. Мищик, І. Тарасенко. Київ; Чернігів: SCRIPTORIUM, 2022. Т. 4: 1741 р. – кінець XVIII ст. 358 с.
10. Універсали Павла Полуботка (1722–1723). Київ, 2008. 724 с.
11. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории, землевладения и управления. Том 2. Полк Нежинский. Киев: Типография К.Н. Милевского, 1893. 560 с.
12. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / упорядкування, передмова Т. Ананьєвої. Київ, Наукова думка, 1997. 324 с.
13. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев, 1914. Т. 4. 944 с.
14. Державний архів Сумської області. Ф. 1146. Оп. 1. Спр. 3. 301 арк.

УДК 94 (477.51)«18»:930.25

Олена Путра

НЕРУХОМІСТЬ КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКОЇ РОДИНИ СУДІЄНКІВ НА НОВГОРОД-СІВЕРЩИНІ (ЗА АРХІВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ XVIII ст.)

У статті досліджено склад і характер нерухомого майна козацько-старшинської родини Судієнків на території Новгород-Сіверщини за архівними джерелами XVIII ст. Проаналізовано соціально-економічне становище родини Судієнків, участь її представників у місцевому самоврядуванні та господарському житті регіону.

Ключові слова: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., Новгород-Сіверська сотня, козацька старшина, Судієнки, купчі, ревізії, спадщина.

У другій половині XVIII ст., коли тривала підготовка ліквідації автономії Гетьманщини, Новгород-Сіверський залишався сотенним містом Стародубського полку – одного з важливих адміністративних, економічних та політичних центрів Лівобережжя. У цей період сформувався впливовий соціальний прошарок – козацька старшина, представники якої володіли значними маєтностями, брали участь у місцевому самоврядуванні, судочинстві та економічному житті. Їхнє рухоме та нерухоме майно фіксувалися в обліково-статистичній документації, купчих записах, гетьманських універсалах [1, с. 39–40].

Дослідження майнових відносин козацької старшини має давню історіографічну традицію. Праці О. Лазаревського і В. Модзалевського заклали основу для вивчення економічного базису та генеалогії старшинських родів. Значний внесок у до-

слідження цієї проблеми належить В. Панащенко, О. Гуржію, В. Кривошеї, В. Горобцю, С. Токареву та ін.

Документи Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі – ЦДІАК) є унікальним джерелом для вивчення життя козацької старшини та її майнового становища. Важливими є договори купівлі-продажу, що закріплювали права власності, мали юридичну силу та використовувалися в судах. Після реформи К. Розумовського 1763 р. такі справи на території Стародубського полку розглядали земські суди в Стародубі та Погарі [1, с. 161; 2, с. 2–4].

Родина Судієнків активно розширювала свої володіння у другій половині XVIII ст. Центральною постаттю у примноженні майна була Параскевія Степанівна, удова сотника Степана Івановича Судієнка. Її діяльність, зафіксована в заповіті та купчих, відображає процеси накопичення й передачі нерухомості, а також ширші соціально-економічні тенденції в житті Гетьманщини. Після смерті чоловіка у 1763 р. її рішення стали ключовими для економічного статусу родини.

Параскевія (р. н. бл. 1700) походила з козацько-старшинського роду Шираїв. Батько, Степан Спиридонович Ширай, син стародубського війта, був одним із найзаможніших старшин полку та володів значними маєтностями [3, с. 8]. Завдяки посагу Параскевія стала вигідною нареченою для Новгород-Сіверського сотника Василя Христачевського (1724–1727, 1729–1731), який натоді мав у власності лише одне село Кренидівку (нині Сумська обл.). На початку подружнього життя коштом її батька, бунчукового товариша Степана Ширая, 11 лютого 1730 р. було придбано за 340 руб. двір у центрі Новгорода-Сіверського у сотника Семена Галецького (на той час керував Стародубським полком) [4, арк. 2–2 зв.; 5; 6; 12]. Придане дружини та її родинні зв'язки сприяли швидкому розвитку господарства, яке за 10 років шлюбу значно зросло: було

розбудовано двір, закладено сад, город, винокурню, розведено худобу, скуплено землі, сіножаті, гаї, озера та сусідні двори в передмісті Новгород-Сіверського, які записувалися на ім'я В. Христачевського [4, арк. 2; 7, с. 258]. Як сотник, В. Христачевський запам'ятався зловживаннями: скарги на нього про побиття та грабунки надходили до гетьмана Д. Апостола. У січні 1728 р. його усунули від уряду й символічно позбавили клейнодів, але до 1731 р. він повернув посаду, ймовірно, завдяки впливу та ресурсам, отриманим через шлюб із Параскевією [7, с. 239–240, 258]. Сама Параскевія також мала неоднозначну репутацію: у 1733 р. жителі Кренидівки скаржилися на її жорстокість [6]. Проте її прагматичність допомогла зберегти та примножити майно після смерті чоловіка. На 11-у році шлюбу В. Христачевський загинув у Кримському поході на Гайман-Долині [4, арк. 14–15], залишивши спадкоємцем сина Василя.

Вдруге Параскевія вийшла заміж за Степана Івановича Судієнка, сотника Новгород-Сіверської сотні, нащадка козацько-старшинського роду, що походив від стародубського полкового судді Андрія Івановича (помер до 1688 р.). Його син Іван Андрійович був городовим отаманом, наказним сотником, брав участь у російсько-турецькій війні, Кримських походах і Полтавській битві. Степан Іванович (бл. 1689 р. н.) продовжив родинну традицію: був городовим отаманом (1727–1739), воював під час російсько-турецької війни (1735–1739 рр.), а згодом очолював Новгород-Сіверську сотню у 1739–1744 та 1745–1763 рр. [7, с. 240–241; 8; 9, с. 796–798]. Шлюб Параскевії та Степана, що тривав 25 років, об'єднав майно двох впливових родів – Шираїв та Судієнків. У них народилися троє синів: Іван (бл. 1740 р. н. – після 1821), Федір (бл. 1742 р. н.) та Йосип (бл. 1743 р. н. – 1811). Після смерті чоловіка Параскевія взяла на себе управління родинним майном. У грудні 1767 р. вона склала заповіт, розподіливши майно, нажите у двох шлюбах, між трьома синами:

Василем (від першого шлюбу), Іваном та Йосипом (від другого шлюбу). Федір, імовірно, помер у ранньому віці, оскільки в заповіті не згадувався [4, арк. 14–17; 9, с. 798]. Василь Христачевський, на той час відставний капітан, успадкував господарство в Кренидівці – «господський двір із забудовою, садом та городом, худобою, винокурнею з котлами, із купленими землями пахотними та сіножатями, з рощами та озерами, із підданими дворами» [4, арк. 14–15]. Грошові ж заощадження від першого шлюбу були витрачені на розбудову господарства.

Двір у центрі Новгород-Сіверського, придбаний на початку шлюбу з В. Христачевським [4, арк. 2; 5], Параскевія заповіла синам від другого шлюбу – Івану (бунчуковому товаришу) та Йосипу («лейб-гвардії фургеру» Семенівського полку). Хоча двір і був придбаний ще за першого шлюбу, під час другого шлюбу з С. Судієнком його суттєво розширили спільними зусиллями, придбавши прилеглі пляци. Це стало підставою для передачі цієї нерухомості Івану та Йосипу Судієнкам, обмеживши права В. Христачевського. У разі оскарження розподілу він мав би сплатити братам 2600 руб., що відповідало його боргам, раніше погашеним матір'ю. Це підтверджували векселі від кредиторів [4, арк. 16–17]. Параскевія підкреслювала, що рішення ґрунтувалося не лише на походженні майна, а й на значних фінансових витратах на підтримку старшого сина.

В. Христачевський певний час проживав у Санкт-Петербурзі і вів безтурботний спосіб життя. У цей період мати надсилала йому коштовні подарунки та речі для підтримки статусу: тканини (люстрин, парчі, грезет тощо) на суму 846 руб. 75 коп., перстень із діамантом за 50 руб., 300 відер вина тощо. Після повернення на батьківщину у 1749 р. фінансові витрати Василя зроли. Параскевії довелося сплатити за нього 500 руб. і 60 «червоних» «через різні okazji» та ще для погашення боргу купити сукно на мундири та голандське полотно на 100 руб., дві ки-

реї (100 руб.) і четвірку коней (400 руб.) та оплатити доставку (200 руб.) за призначенням. Попри значні вливання материнських коштів, Василь мав успадковане господарство в Кренидівці, яке включало «господарський двір із забудовою, садом та городом, винокурнею з котлами», худобу (12 корів, 5 волів, 75 свиней, 43 вівці, 9 коней) та щорічно приносило 1896 руб. 75 коп. [4, арк. 16–17]. Згідно з Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр., у Кренидівці було 17 дворів і 63 бездворові хати, з яких Василю належали 6 дворів та 1 бездворова хата [6]. Параскевія вважала, що Василь отримав достатньо і не мав підстав претендувати на інше майно.

Братам Судієнкам дісталось більше, ніж старшому брату. За 25 років спільного життя Параскевії із сотником С. Судієнком родина значно розширила володіння, що стало основою її економічного процвітання. Було придбано численні маєтності та угіддя в селах Новгород-Сіверської сотні – Мефедівці, Знобі, Багрінівці, Юхнові, Кренидівці, Голубівці, право власності на які підтверджували купчі записи на ім'я С. Судієнка.

Після смерті чоловіка Параскевія продовжила збільшувати статки, придбавши хутір Красний з млином, лісом, орними та сіножатними землями у племінниці Ганни Яківни Чернишової-Фридрикевич. Цю власність вона заповіла спадкоємцям – Івану та Йосипу. Готівки їм не залишила, адже вклала гроші у підприємницьку діяльність або позики. У заповіті ж доручила Івану та Йосипу розпоряджатися грішми після її смерті на ритуальні та благодійні потреби: «Скільки б грошей не залишилося – на сороковуст, на погребіння тіла, жертвувати на церкву, на жебраків, а також витрачати на “столи” роковинних поминань» [4, арк. 16–17]. Розподіл майна було юридично оформлено. Оскільки Параскевія була неграмотною, документ склав козак Євсей Рудницький. Через відсутність гербового паперу запис виконано на звичайному аркуші, а за вдову підписався возний

Стародубського повіту Іван Семека. Документ засвідчили бунчукові товариші Федір Завадовський і Петро Губчиць, полковий осавул Григорій Михайловський та військовий товариш Григорій Соболевський. Дії було зафіксовано в актових книгах Земського суду Погарського повіту під № 23 від 13.12.1767 р. «в силу права малоросійського, книги статуту розділу 4, артикула 13», затверджені суддею С. Лашкевичем, підсудком П. Лобисевичем та закріплені земським писарем І. Песоцьким [4, арк. 14 –17; 10, с. 7]. Так Параскевія забезпечила правовий захист спадщини, запобігши конфліктам між спадкоємцями.

У ЦДІАУК зберіглося понад 40 копій купчих, оформлених у сотенній канцелярії на ім'я Степана Івановича Судієнка під час його сотникування [4]. Деякі з них датовані 1714 і 1717 рр., складені на ім'я його батька, городского атамана Івана Судієнка, що свідчить про тривалу традицію землеволодіння в родині. Після смерті Степана Івановича Параскевія самостійно уклала щонайменше шість купчих (1764–1767 рр.), які були засвідчені спеціальною комісією та підписані «служителем» Яковом Левченківським, який вів діловодство Судієнків. Купчі адресувалися безпосередньо Параскевії, що підкреслює її провідну роль у закріпленні та розширенні родинних маєтностей після втрати чоловіка.

Аналіз документів виявляє сталі формули, характерні для юридичної практики другої половини XVIII ст.: «...з доброї моєї волі без примусу продаю...», «...повинен я у кожному суді обороняти...», «спокійно заживати та на свій кращий пожиток обертати», «продав у вічне володіння» тощо [4, арк. 28–29]. Такі кліше засвідчують вплив Малоросійської колегії, яка уніфікувала документообіг у Гетьманщині, наближаючи діловодство до імперських стандартів [1, с. 26–27]. За формальною мовою купчих простежується соціально-економічна реальність: розширення володінь козацької старшини, зокрема родини Судієнків,

відбувалося за рахунок збіднілих козаків, міщан і посполитих, які втрачали майно через війни, високі податки, неврожаї. Показовим прикладом є купча від 1751 р., коли вдова козака Олена Якимова Кашиха «уступила» Степану Івановичу Судієнку нерухомість за 300 руб.: «бровар із торговою банею над Десною під Замком», «сіножать на луках Юхнівських на 30 возів» і «городець», які перейшли у «вічне користування» сотника разом із попередніми купчими на ім'я покійного чоловіка Олени. Угода була зумовлена необхідністю сплатити борги кредиторам, щоб забезпечити себе та малолітнього сина [4, арк. 28–29 зв.]. Подібна ситуація трапилася з удовою козака Лавріна Шендрина Оленою Василиєвою, яка продала Степану Судієнку сіножаті з лісом у ґрунтах с. Лісконоги (урочище Ледищі) лише за 10 руб. Ця земля, успадкована від свекра, козака Степана Омелянова, і підтверджена купчими 1694, 1699, 1703 і 1705 років, була продана «з доброї волі» через потребу утримувати дітей, худобу, покривати буденні витрати [4, арк. 44–44 зв.].

Інший приклад демонструє складнішу фінансову взаємодію: у 1747 р. вдова трубчевського купця Якова Туми, Василиса Федосеїва, разом із синами Федором та Федотом, позичила у сотника 100 руб. на рік, аби сплатити борги покійного чоловіка. Під заставу віддала двір «із хоромною забудовою», городом та садом за умови: у разі несплати боргу вчасно власність переходить сотнику у вічне користування. Погасити борг у встановлений термін родина не змогла, але Василисі вдалося домовитися про викуп закладеного двіру за 200 руб., зберігши забудови покійного чоловіка [4, арк. 93–95]. Ця угода свідчить про використання Судієнком боргових зобов'язань як інструменту впливу для отримання прибутку. 22 жовтня 1753 р. Дарія Іванова, «майорша Михайлова Юшкова» разом із сином від першого шлюбу Трохимом Лукіяновим Захарченком продали сотнику за 60 руб. дворовий пляц у Новгороді-Сіверському, поруч із його

«винничним двором» неподалік «Шептаківської брами» [4, арк. 78–79]. Цей двір над Десною Судієнко отримав у 1749 р. за борг у 100 руб. від Василя Івановича Томиловського. Після смерті обох сторін угоди в 1767 р. ця нерухомість остаточно перейшла до Параскевії, коли син Томиловського, військовий товариш Василь Васильович, доплатив ще 50 руб. для врегулювання справи [4, арк. 24–25]. Фінансові труднощі змушували людей продавати майно за безцінь. Так, 20 січня 1744 р. значковий товариш Григорій Базилевич продав сотнику Судієнку успадковану від батька сіножать у Новгород-Сіверських грунтах за 10 руб. [4, арк. 53–54]. У 1747 р. пушкар новгород-сіверський Петро Котляр із сином Антоном, не спромігшись повернути позику в 12 руб., змушені були «завести у вічну продаж» свій город за містом [4, арк. 86–87 зв.]. Подібні угоди практикувалися й надалі: 27 січня 1750 р. житель Лисконогів Омелян Бус продав сотнику сіножать «на 15 возів», за яку його дід та батько відбували козацьку службу. Вартість угоди – 10 руб. [4, арк. 45–46]. У 1758 р. мешканець того ж таки села Максим Попаденко разом із вдовою брата Ганною продали «пожню» в урочищі за Десною за 30 руб., а вже наступного року козак Павло Мізюн – «пожню» у тому ж таки урочищі за 6 руб. [4, арк. 47–48]. Угода від 15 червня 1760 р. засвідчує, що й міщани змушені були відчужувати нерухомість через фінансові труднощі: міщанин Сергій Товкущий продав Судієнку спадковий пустий пляц у Новому Баркані (один з центральних районів міста), який межував з пляцем сотника [4, арк. 96–97]. Характерно, що більшість ділянок, які межували з володіннями Судієнка, зрештою переходили у його власність. Це свідчить про цілеспрямовану стратегію розширення маєтностей, а ритуальне формулювання «з доброї волі» насправді приховувало мотивацію продавців, які втрачали спадкове майно через брак засобів до існування.

Не лише козаки, а й міщани, зайняті промислами, потрапляли у складні обставини. Показовою є угода від 3 червня 1747 р., коли Стефан Гойський із дружиною Анастасією, які займалися вапняним промислом, продали Степану Судієнку «лазебне місце» (ділянку для облаштування бані) над Десною за 40 руб. Цю ділянку Анастасія отримала у посаг від матері, але подружжя змушене було її продати, коли у Десні потонули чотири байдаки з вапном, що завдало їм значних фінансових втрат. Цікаво, що купча від попередніх власників на цю землю була вкрадена ще в 1739 р., про що було повідомлено сотенній канцелярії, але це не стало перешкодою для угоди [4, арк. 32–33 зв.].

Траплялися випадки, коли спадкоємці відмовлялися від майна через неспроможність його утримувати. Так, житель Новгорода-Сіверського Григорій Уласов відписав своїм дітям, Агафі та Григорію, двір у Новому Баркані разом із «полем, городами та сіножатами по половині кожному». Але вже 20 січня 1748 р. Агафія з чоловіком, визнавши утримання своєї частки «незаспособним», продали її Степану Судієнку за 50 руб. [4, арк. 36–37 зв.].

Сотник розширював свої володіння не лише за рахунок дрібних власників, а й земель неурядової старшини. Наприклад, 28 лютого 1751 р. значковий товариш Стародубського полку Григорій Йосипович Немера продав йому ниви у Юхнівських ґрунтах в урочищі Перевал, успадковані від діда, колишнього сотника Константія Мартиновича, який свого часу «скупив у купу» сіножаті у місцевих жителів. Земля, розрахована на 120 возів сіна, була передана разом із попередніми купчими на право володіння [4, арк. 38–39 зв.]. Хоча причина продажу в документі не зазначена, сума угоди та площа земель свідчать про їхню значну цінність, що різко контрастує з дрібними продажами за 10–50 руб.

Розширення нерухомості Степана Судієнка «на вічне користування» відбувалося і за рахунок городів, що належали старшині, козакам і міщанам у Новгороді-Сіверському та за його межами. Зазвичай ці ділянки мали площу близько однієї десятини (1,09 га) і також межували з власністю сотника, що дозволяло створювати суцільні земельні масиви. Так, у 1738 р., будучи ще городовим отаманом, він придбав у значкового товариша Стародубського полку Івана Березовського город за Понурницькою брамою «на Заваллі» за 10 руб. [4, арк. 57–58]. Під час сотникування він продовжував такі придбання: 23 серпня 1751 р. обивателі Новгорода-Сіверського Павло та Кіндрат Кориленкові «уступили» йому свій город за символічні 2 руб. [4, арк. 60–60 зв.], а 5 серпня 1756 р. та 12 березня 1763 р. Судієнко придбав ще два суміжні городи за 33 руб. [4, арк. 84–84 зв.]. Низькі суми таких угод свідчать про скрутне становище продавців і вигідність придбань для сотника.

Особливо активно сотник Судієнко розширював свої володіння в районі Нового Баркану біля Воскресенської церкви, де вже мав кілька дворів. Так, 28 березня 1745 р. удова колишнього сотника Федора Лисовського продала Степану Судієнку «пляц із льодовнею та горницею» за 60 руб. Ділянка межувала з двором Судієнка біля Воскресенської церкви [4, арк. 20–21]. Важливим придбанням став суміжний двір, який йому за 90 руб. «уступили» ктитори цієї церкви Яким Каша та Матвій Павлов із парафіянами. Ця сума на 10 руб. перевищувала ту, яку заплатили попередньому власнику, Якову Лотківському (протопопу Кролевецькому). Угода супроводжувалася купчими попередніх власників від 1713 та 1718 рр., підписаними Я. Лотківським, що гарантувало її юридичну чистоту [4, арк. 22–23 зв., 61–61 зв.]. Того ж таки року житель міста Онисько Бринченюк продав сотнику двір із старими нежилими будівлями та городом за 5 руб. [4, арк. 74–75 зв.]. Майже одночасно, 22 січня 1751 р. вікарій

церкви Різдва Хрестова Федір Пашинський продав йому двір у приході згаданої церкви, поблизу башти Понурницької, за 20 руб. [4, арк. 82–83 зв.]. У 1756 р. Судієнко придбав у Григорія Плевківського двір біля Юркевичевого мосту, навпроти шинкового двору Нікольської церкви, за 250 руб. [4, арк. 26–27 зв.]. Висока вартість пояснюється розташуванням (близькістю до мосту та церкви), що робило територію важливим торговим осередком, адже шинкові двори слугували центрами громадського життя.

Володіння Судієнка розширювалися і завдяки придбання великих дворів із «хоромною забудовою» (багатокамерними жилими спорудами, що включали світлицю, кімнату, амбар, льодовню, погріб тощо). У 1742 р. він придбав двір «Апанасівський» у міщанина Герасима Налігаки за 50 руб. 50 коп. та «4 чверті жита», отримавши попередню купчу від дозорця Попівської волості Івана Скобичевського [4, арк. 67–68]. Згодом, 25 жовтня 1762 р., його син Василь (гутник із с. Машева Шептаківської волості) продав сотнику спадковий двір «на Заваллі», «причолком на вулицю Пробиту», за 250 руб., додавши купчу від гетьмана І. Скоропадського, що підтверджувала давнє походження власності [4, арк. 89–90]. Висока ціна пояснюється розташуванням двору на перетині торгових шляхів.

У 1745 р. на Великій вулиці, що сполучала місто зі Спаським монастирем, сотник придбав два пляци у жителя с. Камінь Данила Шаргородського. Один мав «льодовню, сіни, стару світлицю з кімнатою, шестистінний амбар», а другий був порожній. Продаж був вимушеним, оскільки власник намагався врятувати нерухомість від свавільного захоплення городовим отаманом Петром Помаранським та «з доброї волі» передав сотнику те, що не встиг зруйнувати отаман, за 19 руб. [4, арк. 62–63]. Сотник розширював володіння і завдяки «уступчим записам» від місцевої старшини: у 1750 р. значковий това-

риш Мануйло Зіневич передав йому купчі на двір за 60 руб. [4, арк. 91–92].

Після смерті С. Судієнка його вдова продовжила розширення маєтностей. Так, 19 серпня 1764 р. козак із с. Юхнове Артем Степанів Лазарів продав Параскевії сіножать на Юхнівському лузі в урочищі На Поду, покосом на 30 возів, за 24 руб. Причиною продажу стали неврожай та борги [4, арк. 51–52]. На початку 1765 р. вдова придбала ще кілька ділянок: 14 лютого – пожать на Лісконозькому лузі, що межувала з її володіннями, від козака Новгород-Сіверської сотні Павла Юдицького, за 1 руб. 50 коп.; 15 березня 1765 р. – від жителя Араповичів Михея Харчихина – сіножать «на 30 возів» біля Десни, в урочищі На Логу, за 25 руб., а 16 серпня 1765 р. – город біля Десни на Карабанівській пристані за 15 руб. [4, арк. 42–43, 71–72]. Параскевія, як і її покійний чоловік, також використовувала боргові зобов'язання як механізм розширення володінь. У 1767 р. козачка Новгород-Сіверської сотні Марфа Федорова Завадська, чоловік якої Григорій ще за життя С. Судієнка отримав від нього кредит – 100 руб. готівкою та 60 куф горілки (1 куфа ≈ 40 відер [11], загальною вартістю 940 руб.). Повернувши лише 462 руб., він залишив борг у 478 руб. Після смерті сотника Параскевія звернулася до повітового земського суду в Погар, аби домогтися виконання боргових зобов'язань. На той час, буди вже вдовою, Марфа змушена віддати Параскевії двір «біля самої крепості», успадкований від батька, значкового товариша Федора Онопрієнка, за 110 руб. [4, арк. 69–70 зв.]. Використання боргових механізмів свідчить про неабияку юридичну обізнаність Параскевії, що було нетиповим для жінок того часу. Завдяки цьому вона не лише зберегла, а й значно розширила родинні володіння, ставши на той час однією з найбільших землевласниць Новгород-Сіверської сотні. Накопичене ж майно стало основою спадщини для синів.

Питання, чи скористався особисто молодший син, Йосип Судієнко своїм спадком у Новгороді-Сіверському, залишається відкритим і потребує додаткових досліджень. Відомо, що він отримав домашню освіту і був записаний до лейб-гвардії Семенівського полку, а під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. служив ад'ютантом генерал-майора Вейсмана. На початку 1780-х рр. звільнився з армії та вступив на державну службу в Сенат, а у 1784 р. – до Головного управління поштових справ. Паралельно він управляв майновими справами князя О. Безбородька, за що отримав у подарунок шість сіл у Новгород-Сіверському, Глухівському, Кролевецькому та Стародубському повітах Чернігівської губернії: Андріївку, Голубівку, Очкине, Собичеве, Черніжов і Есмань. Кар'єра стрімко розвивалася: у 1790 р. він став дійсним статським радником, а у 1796 р. – таємним радником. Тоді ж він отримав маєток у Конотопському повіті з 600 кріпаками. На момент завершення кар'єри він володів значними статками: близько 7 мільйонів готівкою та понад 12 тис. десятин землі у Саратовському краї, маєтками в Чернігівській та Орловській губерніях, зокрема, селами Андрейковичі, Андріївка, Голубівка, Добротове, Кам'янська Слобода, Очкине, П'ятовськ, Работин, Решетки, Рикове, Собичеве, Черніжов, Есмань тощо. Через тривалу відсутність Йосипа у Новгороді-Сіверському, пов'язаною з військовою та державною службою в Санкт-Петербурзі, управління його новгородським спадком тимчасово здійснював брат Іван. Наприкінці XIX ст. спадок перейшов у володіння нащадків Йосипа, Євгена та Григорія Олександровичів, синів його позашлюбного сина Михайла [12; 13, арк. 97–99; 17].

Якщо доля Йосипа була пов'язана переважно з імперською службою та володіннями поза межами Новгород-Сіверського, то старший син від другого шлюбу Іван залишився тісно пов'язаним із батьківським спадком у місті та околицях. Відо-

мостей про нього небагато: проживав у Новгороді-Сіверському, служив бунчуковим товаришем Новгород-Сіверської сотні, а в 1791–1793 рр. був суддею совісного суду. Одружений не був і спадкоємців не залишив [14; 15]. Згідно з «Відомістю в комісію Генерального опису Стародубського полку» від 25 липня 1768 р. Іван значно примножив успадковане. Його основна резиденція на вул. Мостовій у дворі №151 поруч з Воскресенською церквою складалася з великого дерев'яного будинку на кам'яному фундаменті з п'ятьма житловими покоями, успадкованого від матері. На подвір'ї знаходилися «людський» будинок, кам'яна кладова, льодовня, льох, стойня та інші господарські споруди. Для обслуговування двору він утримував 44 служителів: 30 осіб на грошовому утриманні та 14 – за харчі та одяг. Серед них були вихідці з козацьких родів (9), міщани (4), посполиті (16) та одна кріпосна (куплена у смоленського шляхтича ще 1736 р. за 30 руб.). Вони були уродженцями сіл Бугриновки, Кренидівки, Голубівки, Рудні, а також міст Стародуба, Мглина, Борзни, Сосниці [4, арк. 2–3 зв.]. До двору належали шість кам'яних лавок, які здавалися в оренду міщанам за 1–2 руб. на рік. Збудовані вони були покійним сотником на землі, купленій у 1745 р. у вдови Пелегеї Лісовської. Навпроти розташовувався ще один двір Івана з 3 хатами для служителів, амбарами та банею. Важливу роль у господарстві відігравали промислові об'єкти. За межами міста по дорозі від Шептаківських воріт на Стародуб діяла винокурня, яка працювала сезонно (влітку – на 5 котлів, взимку – на 3), виробляючи до 30 куф вина (120 відер) на рік, переробляючи зерно власного врожаю та закуплене у сусідніх містах. При винокурні в одній з хат, заробляючи їжу, мешкала вдова-міщанка. Поруч із винокурнею знаходився скотний двір із хатою, сіннями та амбаром для доглядача худоби, пивоварня, солодовня та склад солоду, розташовані на землі, купленій у 1751 р. На Глухій вулиці від Понурницької брами знаходило-

ся гумно з овином. Тут для охорони проживала родина «сотні Першої села Гукова».

У власності Івана були три водяні млини на Десні, збудовані на куплених плячах у Василя Томиловського, міщанина Стефана Гойського, диякона Михайла Ігнатенкова [4, с. 4–5].

Земельні угіддя включали 15 нив орної землі, розташованих на відстані 2–4 версти від міста в урочищах Солоне, На Круговій Дорозі, Стародубки, У Лисого Куста, Частий Курган тощо. З них 8 нив були успадкованими, 7 – купленими [4, арк. 5–5 зв.]. Мав також великі площі сіножатей, придбаних його батьками у 1740–1760-х рр. (площу сінокоосу визначали «возами» (до 10 з десятини) зібраного сіна): на Юхновських луках (8 верст від міста) – 5 ділянок, що давали до 240 возів сіна; на Лісконозьких – також 5 на 100 возів; на Новгородських – 2 ділянки на 33 вози сіна.

У місті Іван володів 5 городами (площею 12 четверичків; 1 четверичок = 1/8 десятини) для вирощування конопель, що також підтверджувалося купчими [4, арк. 5 зв. – 6 зв.; 16]. Важливою складовою його господарства були 9 шинкових дворів у місті та на околицях. У кожному було по 2–4 хати, комори, льодовні та інші господарські споруди. Три шинкові двори зі стайнями розташовувалися на торговому шляху зі Стародуба до Глухова, забезпечуючи обслуговування подорожніх та купців. Ще два – на Мостовій вулиці, поруч із двором, де мешкав сам І. Судієнко. Один – за Шептаківською баштою, ймовірно, місце зупинки для подорожніх та військових загонів, що заходили до міста. Два великі двори – на вулиці, що вела до Спаського монастиря, ще один – біля винокурні, започаткованої батьками. Лише один шинковий двір біля Воскресенської церкви на той час не працював, був «без напиту». Шинкарство приносило прибутки від продажу напоїв «чарками і квартами, кафами та барилами», і водночас було важливим осередком товарообміну,

де укладалися угоди та вирішувалися побутові справи. За документами, придбання шинкових дворів коштувало батькам Івана понад 500 руб. Мешкали тут родини міщан та посполитих (28 дорослих та 21 дитина), які не мали власної землі та будинків. Вони займалися ремеслом (шевство, шаповальство, кравецтво, ткацтво), торгували медом, милом і алкоголем, обробляли «варивні городи», утримували худобу, були служками при дворі.

Крім шинкових дворів, у власності Івана були й інші двори та бездворові хати, у яких мешкали посполиті, козаки та міщани (до 20 родин). За всю нерухомість, зареєстровану у «Відомості» 1768 р., він щорічно сплачував у казну 37 руб. 74 коп. (1 руб. 2 коп. – за кожну жилу хату, 10 коп. – за нежилу) [4, с. 7–13]. «Відомість», складена лише через рік після заповіту, свідчить про активне господарювання Івана на отриманих володіннях.

Отже, архівні документи XVIII ст., пов'язані з родиною Судієнків, демонструють механізми накопичення та управління козацько-старшинської еліти у добу занепаду автономії Гетьманщини. Через заповіти, купчі записи та описи майна простежується не лише економічна стратегія родини, а й процес формування міського простору Новгорода-Сіверського і трансформації соціальної структури міщан, козаків і посполитих, а також роль жінки у збереженні спадщини. Водночас ці матеріали є цінною базою для дослідження топоніміки та генеалогії, оскільки містять назви вулиць, урочищ, міських об'єктів та прізвища мешканців, що дозволяє реконструювати історичну географію регіону та його соціальні зв'язки.

Джерела та література

1. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів. Київ: Наукова думка 1993. 392 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/00000029.pdf

2. Козинець О.Г., Конопля Я.Ю. Судова реформа Кирила Розумовського. URL:

<https://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/123456789/9633/СУДОВА%20РЕФОРМА%20КИРИЛА%20РОЗУМОВСЬКОГО.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

3. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. Том 5. Вип. 5. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/12218-malorossijskij-rodoslovnik-tom-5-5>

4. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІ-АК). Ф. 57. Оп.1. Спр. 139.

5. Галецький Семен Якович. URL: <https://sr.rodovid.org/wk/%D0%9E%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B0:872200>

6. Кренидівка. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B4%D1%96%D0%B2%D0%BA%D0%B0>

7. Лазаревский А.Л. Описание Старой Малоросии. Т.1. Полк Стародубський. Белые берега: 2008. 560 с.

8. Енциклопедія історії України. Судієнки, рід. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Sudiiienky_rid

9. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник : [в 4 т.]. Київ: С. В. Кульженко, 1914. Т. 4. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001622>

10. Вовк О.Й. Джерела міського права Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століть: історико-правовий аналіз. URL:

<file:///C:/Users/%D0%9C%D1%83%D0%B7%D0%B5%D0%B9/Downloads/186-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-353-1-10-20200519.pdf>

11. Енциклопедія історії України. Куфа. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ku_f_a_MiRa

12. Судієнко Йосип Степанович URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B4%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%99%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BF_%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

13. Чухно В. Осип Степанович Судієнко та його благодійні справи.
URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18304/12-Chukhno.pdf?sequence=1>

14. Судієнки рід. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Sudiienky_rid

15. Совісний суд. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4

16. Міри площі. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN%3D&S21COLORTERMS=0&S21STR=1.+5.+4&fbclid=IwY2xjawIqZAlleHRuA2F1bQIxMAABHb6kfXWnQm8nrXvC7wBD27zTCSVqH1g9Mawv7XLY4K1B5lurrCSF983pw_aem_QJSseQkyKrRh04y60ay9IA

17. Родина Судієнків <https://www.facebook.com/100070340324156/posts/родина-судієнків-доброчинці-державні-та-громадські-діячі-проходячи-вулицю-бмайс/2792489214405651>

УДК 94(477.51):911.3

Наталія Саєнко

ДО ІСТОРІЇ БАТУРИНСЬКОЇ СОТНІ: ЕВОЛЮЦІЯ ТЕРИТОРІЇ

У статті йдеться про формування та еволюцію території Батуринської сотні Ніжинського полку як історико-географічного простору.

Ключові слова: Гетьманщина, Ніжинський полк, Батуринська сотня, козацька старшина.

Актуальність вивчення історії окремих сотень в контексті адміністративно-територіального устрою Гетьманщини полягає у можливості глибше зрозуміти традиції українського державотворення та їхній вплив на формування регіональної ідентичності. Особливий інтерес становить дослідження «столичної» Батуринської сотні, якій належала специфічна роль у політичному та соціально-економічному житті регіону в XVII–XVIII ст.

Першим ґрунтовним дослідником історії Батуринської сотні був О.М. Лазаревський, який опрацював документальні матеріали про адміністративний устрій, населення та старшину Батуринської сотні [1]. На початку XXI ст. вагомий внесок у вивчення проблеми зробили В.В. Кривошея та С.А. Токарев, які простежили персональний склад Батуринської сотенної адміністрації, окреслили соціальні зв'язки та роль старшини у функціонуванні цієї адміністративно-військової одиниці [2]. Сьогодні дослідження продовжують науковці Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», які запроваджують до наукового обігу нові архівні матеріали (зокрема, документи Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. [3]), що дає змогу глибше осмислити адміністра-

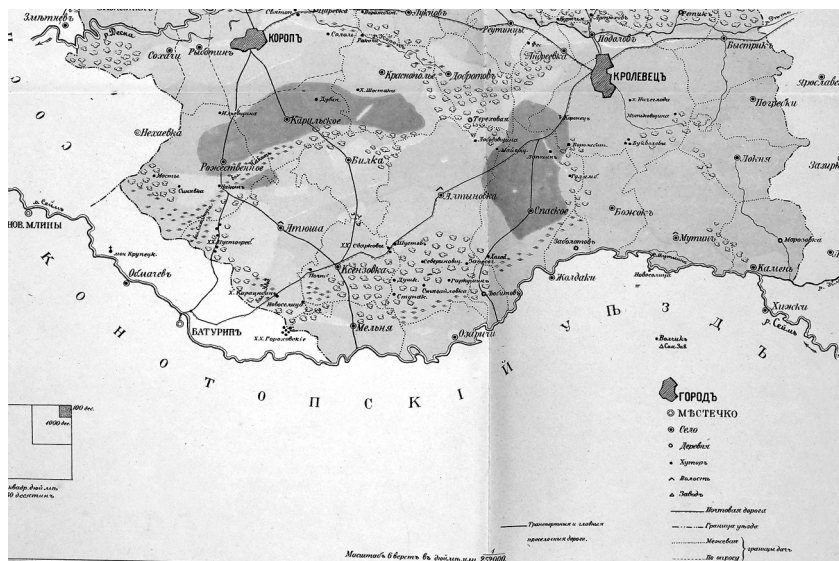
тивно-територіальний розвиток сотні та її місце у структурі Ніжинського полку й Гетьманщини загалом.

До 1648 р. територія майбутньої Батуринської сотні входила до складу Чернігівського воєводства Речі Посполитої. Під польську зверхність ці землі потрапили внаслідок Деулінського перемир'я 1618 р. між Річчю Посполитою і Московським царством. В ході освоєння регіону новгород-сіверський хорунжий і капітан Щасний Вишель 15 квітня 1625 р. видав шляхтичеві Мацею Стахурському привілей на осадження міста на «городищі Батурин» [4, s. 62–63]. Через кілька років це місто стало опорним колонізаційним центром. У 1632 р. Батурин захопило і спалило московське військо, але невдовзі його було відновлено: в середині 1630-х рр. місто вже мало дерев'яно-земляну фортецю. Зусібч до укріплень прилягало передмістя, виникали і розрослися приміські слободи і хутори. До дальніх околиць Батурина належали села, розташовані вище та нижче міста по течії Сейму. Вони з'єднувалися з ним сухопутними шляхами, а на водних перепонах діяли переправи.

Після перемоги над військами Речі Посполитої у Корсунській битві 26 травня 1648 р. Богдан Хмельницький відрядив корпус на чолі з наказним гетьманом Петром Головацьким на Сіверщину. Від початку червня 1648 р., коли козаки здобули Ніжин, і до осені того ж таки року на цих теренах розгорталося формування нових адміністративно-територіальних одиниць Війська Запорозького – полків і сотень. Батуринська сотня виникла спочатку у складі Борзнянського полку восени 1648 р. Де-юре вона була стверджена Зборівським реєстром 16 жовтня 1649 р. як адміністративно-територіальна і військова одиниця в складі Чернігівського полку. Після Батозької битви, у червні-липні 1652 р. Батуринську сотню було перепідпорядковано Ніжинському полку, у складі кого вона перебувала до кінця свого існування (1782 р.).

Батуринська сотня була розташована по обидва боки «еква-

тора» Ніжинського полку, роль якого виконувала нижня течія річки Сейм. На півдні сотня межувала з Бахмацькою сотнею, на південному заході – з Шаповалівською, на заході – з Ново-млинською, на півночі – з Рождественською (до 1672 р.) і Коропською (після 1672 р.), на північному сході – з Кролевецькою, на південному сході – з Конотопською сотнями Ніжинського полку.

*Територія Батуринської сотні (Атюша, Ксензівка, Мельня)
у складі Кролевецького повіту Чернігівської губернії [24].*

Кордони Батуринської сотні визначали природні рубежі (річки, струмки, яри, ліси, болота), які були найзручнішими орієнтирами, бо не потребували спеціального позначення. Коли бракувало природних орієнтирів, ставилися штучні межові знаки (насіпані курганці, «межові камені», копці, хрести, спеціальні стовпи, знаки на деревах тощо). Також топографічними орієнтирами слугували дороги, мости, млини, криниці, інші впізнавані

об'єкти, які закріплювалися в описах. Конкретні межі фіксували письмові акти межування, купчі, заповіти, описи, грамоти, універсали, судові рішення – документи, які закріплювали право власності або врегульовували спірні ситуації. У повсякденні соціуму XVII–XVIII ст. ключову роль мали звичаєве право та усталене користування, адже локальні громади добре пам'ятали «свої» межі, які підтримувалися традицією та практикою землекористування і без письмових документів.

Спочатку до складу Батуринської сотні окрім Батурина, ймовірно, входили села Красне, Митченки та Обмачів, розташовані уздовж лівого берега річки Сейм. Саме вони належали до Батуринського «повіту» за матеріалами «Присяжних книг» 1654 р., як і православний чоловічий монастир «за містом в слободі, над озером на горі» [5, с. 234]. За Зборівським договором 1649 р. кількість козаків Батуринської сотні становила 99 осіб [6, с. 483], а через 5 років, у 1654 р., козаками назвалися 670 осіб, з яких у Батурині – 359, у Митченках – 156, в Обмачеві – 87, у Красному – 68 осіб [7, с. 218–237].

Дещо відмінну адміністративно-територіальну структуру уявляли упорядники «Переписних книг» 1666 р. Залишивши поза своєю увагою населені пункти, якими володіли монастирі та козацька старшина, вони визначили Батурин як місто, а навколишні Бахмач, Конотоп та Нові Млини як «батуринські приписні міста», кожне з яких було центром свого «повіту». До «Переписної книги» Батуринський повіт увійшов у складі міста Батурина, сіл Красне, Митченки та Тростянка. Також у ній зазначено, що до повіту належали ще три монастирські села, які перебували у власності двох монастирів [8, с. 3–56]. Йдеться про села Атюша та Пальчики у володінні Кербутівського (Новомлинського) Успенського (Воздвиженського) жіночого монастиря, а також село Обмачів у володінні Батуринського Миколаївського Крупицького чоловічого монастиря. Окрім монастирських підданих у цих селах мешкали козаки. З доку-

ментів, датованих 60-ми рр. XVII ст., відомо, що населені пункти Ксьонзівка і Мельня «поблизу Батурина» здавна належали Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському чоловічому монастирю. Водночас у них мешкало і козацьке населення [9, арк. 1000–1002]. Розвиток земельної власності козацької старшини на Засеймів'ї (особливо після заснування у 1669 р. гетьманської резиденції в Батурині) сприяв входженню Мельні та Ксьонзівки до складу Батуринської сотні. У цих селах мешкало незначне число козаків.

Таким чином, на початку XVIII ст. до Батуринської сотні окрім сотенного центру Батурина з його приміськими слободами Гончарівкою, Горбанівкою, Матіївкою, Підзамковою, входили села Атюша, Красне, Ксензівка, Мельня, Митченки, Обмачів, Пальчики, Тростянка, а також численні хутори. У такому складі сотня існувала до 1782 р., коли її територія була інкорпорована до складу Російської імперії.

На питанні виникнення населених пунктів Батуринської сотні свого часу зупинявся О. Лазаревський [10, с. 286]. Одним із найдавніших з них історик слушно вважав с. Обмачів (сучасне село Батуринської громади Ніжинського району Чернігівської області), біля якого ще до зведення Батуринської фортеці існував Обмачівський перевіз через річку Сейм [11, с. 24–25]. Через Обмачів на захід вів шлях до Нових Млинів та населених пунктів Чернігівського полку.

Село Мельня (Мелен) (сучасне село Попівської громади Котопського району Сумської області) виникло на однойменній річці, правій притоці Сейму. Провідним заняттям його мешканців вже в XVI ст. було бортництво. За даними П. Кулаковського, в 1619 р. у с. Мельні знаходилися 10 дворів підданих Новгород-Сіверського Троїцького монастиря, які щороку платили по 30 пудів «медової данини» [12, с. 350, 427].

Село Ксьонзівка (сучасне с. Поліське Коропської громади Новгород-Сіверського району Чернігівської області), затисну-

те між боліт і лісу, могло отримати свою назву від володіння ним «ксьондзами» – католиками-домініканами, які після 1619 р. влаштували свій кляштор у Новгород-Сіверському Троїцькому монастирі [13, с. 285]. Через це село пролягав шлях з Батурина до Кroleвця.

У першій чверті XVII ст. на місці «древнього городища» на р. Доч виникло село Тростянка (сучасне село Височанської громади Ніжинського району Чернігівської області), а в долині р. Розсоч неподалік місця її впадіння в Доч, на шляху з Батурина до Борзни, виникло село Пальчики (сучасне село Батуринської громади Ніжинського району Чернігівської області).

Перед 1638 р. вже існували села Митченки і Красне [14, с. 243]. Митченки (сучасне село Батуринської громади Ніжинського району Чернігівської області) розташоване на березі річки Митча (Титча), лівої притоки Сейму, на шляху з Батурина до Конотопа.

Наступним на цьому шляху в бік Конотопа було село Красне (сучасне село Батуринської громади Ніжинського району Чернігівської області), що знаходилося на берегах невеликих річок Вовнянки й Утви, лівих приток Сейму. На думку О. Лазаревського, с. Красне виникло дещо пізніше, ніж сусідні села Митченки і Попівка [15, с. 282].

Не пізніше другої чверті XVII ст. на піщаних землях посеред лісів, відмежоване від правого берега Сейму смугою боліт, на невеликій протоці Отюша виникло село Атюша (сучасне село Коропської громади Новгород-Сіверського району Чернігівської області).

Приміська слобода Матіївка (сучасне село Батуринської громади Ніжинського району Чернігівської області) виникла одночасно з Батурином, між річками Сейм і його правою притокою Матіївкою. На схід від Матіївки розташовувався хутір Городище (сьогодні – вул. Городищечко у с. Матіївка). Решта приміських слобод стали частиною Батурина.

Менші населені пункти Батуринської сотні – хутори виникали і розвивалися у процесі формування і перерозподілу монастирської та старшинської власності на віддалених від сотенного центру і сіл угіддях.

Найближчим до Батурина був хутір Шовковиця (сьогодні – однойменна вулиця у Батурині), що виник на однойменній протоці [16, с. 415].

Біля Батуринського Миколаївського Крупицького монастиря здавна існували монастирські хутори (сучасні с. Осіч та с. Вербівка Батуринської громади Ніжинського району Чернігівської області).

На схід та північний схід від монастиря, на правому березі Сейму (біля сінокосів, риболовних озер, лісів та пасік) розташовувалися двадцять хуторів – Карлашів, Косачів, Гришаїв, Маліїв, Карташевського та інші [17, с. 412–414]. Частина з них припинила своє існування, а деякі, під новими назвами, існують досі – Обирки, Прохори, Каціри, Бондарів, Довга Нога та інші (сучасні села Батуринської громади Ніжинського району Чернігівської області), а також Пуста Гребля (Киселів, Рижого), Рубаників (сучасні села Коропської громади Новгород-Сіверського району Чернігівської області).

На північний схід від Батурина, між р. Сейм і селами Мельня, Ксьонзівка та Атюша, сформувалася група хуторів, назви яких неодноразово змінювалися. Найбільшими з них були Гороховські (сучасне с. Горохове Коропської громади Новгород-Сіверського району Чернігівської області), Трембачевський (Карацюбин) (сучасне с. Карацюбине Коропської громади Новгород-Сіверського району Чернігівської області), Лубенець і Новоселиця (сучасні села Коропської громади Новгород-Сіверського району Чернігівської області) [18].

У 30-40-х рр. XVIII ст. між селами Пальчики і Тростьянка на р. Доч було поселено хутір Дочинський (сучасне с. Мала Доч

Височанської громади Ніжинського району Чернігівської області) [19, с. 418].

Тринадцять хуторів, приналежних до Батуринської сотні, наприкінці XVIII ст. розташовувалися між с. Красне та с. Попівкою – центром Попівської сотні Ніжинського полку [20, с. 508].

У південній частині Батуринської сотні, між селами Митченки і Красне та містечком Бахмач і с. Тиниця Бахмацької сотні, поблизу витоків річки Борзенки, також знаходився шерег хуторів: Стожкові, Халимоненків (сучасне с. Халимонове Бахмацької громади Ніжинського району Чернігівської області), Мовчанів (сучасне с. Мовчинів Бахмацької громади Ніжинського району Чернігівської області), Сіжків (сучасне с. Глибоке Бахмацької громади Ніжинського району Чернігівської області), Порохонського та інші [21, с. 416; 22].

Хутір Поросючка, назва якого походить від однойменного урочища, був власністю гетьманів Івана Мазепи, Івана Скоропадського та Кирила Розумовського. Цей хутір адміністративно підпорядковувався Бахмацькій сотні Ніжинського полку [23, с. 409].

27 січня 1782 р. було створено Новгород-Сіверське намісництво, що складалося з 11 повітів. Територія Батуринської сотні була розподілена між трьома з них. Батурин, Митченки, Обмачів, Пальчики, Тростьянка відійшли до Коропського, Атюша, Ксьонзівка, Мельня – до Кролевецького, Красне – до Конотопського повітів. У 1791 р. половина засеймської території Батуринської сотні з селами Атюша, Ксьонзівка та Мельня відійшла до Кролевецького [24], а решта (Батурин, Красне, Митченки, Обмачів, Пальчики, Тростьянка) – до Конотопського повітів.

Отже, територія Батуринської сотні складалася у першій половині XVII ст. і остаточно оформилася у 1648–1670 рр. Надалі вона залишалася стабільною упродовж усього періоду існування полково-сотенного устрою Гетьманщини аж до його ліквідації у 1782 р.

Перспективним напрямом подальших досліджень адміністративного устрою Батуринської сотні є вивчення соціально-економічних та поземельних відносин XVII–XVIII ст., зокрема, структури ратушних і гетьманських володінь (Обмачівського «дворця», Батуринської волості). Опрацювання писемних та візуальних джерел дозволить глибше зрозуміти, як формувався господарський простір регіону та якою була роль Батурина як адміністративного й економічного центру.

Джерела та література

1. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления : [в 3 т.]. Т. 2 : Полк Нежинский Киев : Типография К.Н. Милевского, 1893. 560 с.
2. Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія / Український інститут національної пам'яті. Київ: «Стилос», 2010. 792 с.; Токарев С. Козацька старшина Ніжинського полку у другій половині XVII – XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернігів, 2015. 439 с.
3. Місто Батурин і Батуринська сотня в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. / уклад.: Н. Саєнко [та ін.]; Нац. істор.-культур. заповідник «Гетьманська столиця» [та ін.]. Кн. I в 2-х част. Київ : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2025. Ч. I. 592 с.; Ч. II. 448 с.
4. Jabłonowski A. Gospodarka polska na Zadnieprzu siewierskiem. *Przegląd Historyczny*. 1915. Т. XIX. Zesz. 1. S. 45–63.
5. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / упорядн.: о. Ю. Мицик, М. Кравець. Київ, 2003. 349 с.
6. Реєстр Війська Запорозького 1649 р. Київ : Наукова думка, 1995. 592 с.
7. Присяжні книги 1654 р. ...
8. Переписні книги 1666 р. / приготував до друку і зредагував В. Романовський. Київ : УАН, 1933. 423 с.
9. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Подвірний перепис жителів Батуринської сотні Ніжинського полку. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 57. 1138 арк.
10. Лазаревский А. Описание старой Малороссии...
11. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ Темпора, 2006. 496 с.

12. Там само.
13. Лазаревский А. Описание старой Малороссии...
14. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої...
15. Лазаревский А. Описание старой Малороссии...
16. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / Всеукраїнська Академія наук (Київ), Археографічна комісія. Київ : Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1931. 615 с.
17. Там само.
18. Військово-топографічна карта Російської імперії 1846–1863 pp., створена під керівництвом Ф. Шуберта та П. Тучкова [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D1%87%D0%BA%D0%BE%D0%B2_%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BB_%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(1803\).](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D1%87%D0%BA%D0%BE%D0%B2_%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BB_%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_(1803).) Масштаб: 3 версти на дюйм (1 : 126 000). Арк. 11 з рядка XX.
19. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)...
20. Там само.
21. Там само.
22. Військово-топографічна карта Російської імперії 1846–1863 pp., створена під керівництвом Ф. Шуберта та П. Тучкова [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D1%87%D0%BA%D0%BE%D0%B2_%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BB_%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(1803\).](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D1%87%D0%BA%D0%BE%D0%B2_%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BB_%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_(1803).) Масштаб: 3 версти на дюйм (1 : 126 000). Арк. 11 з рядка XXI.
23. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)...
24. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом Статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. Том XV и последний. Кролевецкий уезд : С четырьмя литогр. карт. и с прил. Подворной переписи 1883 г. и Румянцевской переписи 1767 г. / Сост. зав. стат. работами Черниговского земства П.П. Червинский. Чернигов : Земская типография, 1887. IX, 114, 88, 291, II, [2] с. : табл.

УДК 94(477.51)«18/20»:929.5

Андрій Науменко

СТАРШИНСЬКО-ДВОРЯНСЬКИЙ РІД ПОЛОНИЦЬКИХ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті йдеться про родовід козацьких старшин та дворян Полоницьких, які проживали на теренах Чернігівщини у XVIII – на початку XX ст.

Ключові слова: Чернігівщина, Полоницькі, козацька старшина, дворянство.

У сучасній українській історіографії важливе місце посідає вивчення історії еліти, зокрема козацько-старшинських родів доби Гетьманщини. Серед сучасних досліджень старшинських родів Чернігівщини слід виділити праці В. Горобця, Д. Казімірова, В. Кривошеї, С. Токарева [6; 8; 9; 19].

Рід Полоницьких походив з Правобережної України, можливо з м. Полонне на Волині. У 1663 р. згадується Євстафій (Остап) Полоницький-Шимко, канівський полковий писар. Ще за гетьманства І. Виговського у 1658 р. він був nobilitований польським королем Яном-Казимиром [9, с. 275; 12, с. 172] і як шляхтич мав герб із зображенням 2 перехрещених стріл з мечем на червоному полі [10, с. 139]. Дружиною Євстафія була донька священика Маргарита Микитівна, рідна сестра св. Феодосія Углицького. Єдиним їхнім сином був Василь Полоницький, який започаткував рід Полоницьких на теренах Менської сотні Чернігівського полку [12, с. 172].

Імовірно, козацьку службу Василь Полоницький розпочав ще у рідному Канівському полку і переселився на Лівобережжя, очевидно, після зречення гетьмана Петра Дорошенка, бо вже у 1679 р. значився значним товаришем Чернігівського полку. У 1693 р. В. Полоницький, як гонець І. Мазепи, їздив до Москви. У 1701–1708 рр. обіймав посаду любецького сотника. У цей пе-

ріод він брав участь у подіях Північної війни, зокрема, у поході до Ладозького озера. Пік кар'єри В. Полоницького – чин бунчукового товариша. У 1723 р. він згадувався як комісар Ніжинського полку, що мав уточнювати списки козаків. У 1727 р. брав участь у Сулацькому поході, під час якого помер [9, с. 275–276]. Проте Д. Казіміров вважав, що це сталося у 1730 р. [8, с. 151].

У 1691 р. В. Полоницький отримав військову частину дідівського млина на р. Сулиці Лохвицької сотні Лубенського полку, а пізніше село Нові Боровичі, слобідку Бобровицю у Седнівській сотні Чернігівському полку. 1709 р. датований гетьманський універсал І. Скоропадського на маєтності у селах Шумани та Кезі Любецької сотні, де він мав, відповідно, 3 та 4 двори [9, с. 275; 14, с. 59]. У 1710 р. В. Полоницький став власником села Домишлин з хутором Брецьким та двома млинами у Менській сотні Чернігівського полку по обміну з чернігівським полковником П. Полуботком на Нові Боровичі. У вересні 1710 р. В. Полоницький отримав універсал, що дозволяв йому «осадить людей заграничних литовских при хуторе его ж на речке Бреч, в грунтах домишлинских». Ця слобідка поклала початок селу Бреч. Називалася спочатку вона Володимирівкою, на честь одного з синів власника. Інші слободи він також називав на честь своїх синів, так на домишлинських грунтах постали Іванівка (Ховдіївка) та Михайлівка (Тютюнниця) [11, с. 109–110, 112].

В. Полоницький був людиною крутої вдачі і неодноразово судився зі своїми домишлинськими підданими. У 1715 р. жителі Домишлина скаржилися на нього, що брав «у кого злотих 20, у кого таляров 5», а також відбирав селянські ниви і худобу. Генеральний військовий суд вирішив справу на користь домишлинців. Але утиски не припинялися. 18 травня 1727 р. жителі Домишлина Василь Кугученко та Іван Верещака звинуватили його у захопленні їхнього майна, худоби, грунтів і несправедливому ув'язненні. За 2 дні нововписані козаки цього ж села звинуватили В. Полоницького у наверненні їх у підданство, побитті отамана Василя Ананченка та погрозах менському сотнику Івану Сахновському

із старшиною, що розглядали скаргу отамана. За рішенням Генеральної військової канцелярії В. Полоницького доправили до Глухова, де після слідства вирішили відібрати у нього Домишлин, але зрештою обмежилися тим, що присудили тримати В. Полоницького «на арматі», стягнути з нього 40 копійок на користь В. Ананченка та вдвічі більше – І. Сахновського [8, с. 151]. Водночас В. Полоницький доносив на Ганну Полуботкову про захоплення нею ґрунтів в урочищах Дубровище і Гутище [9, с. 276].

У 1730 р., під час проведення Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку, згадувалися удова Василя Полоницького Анастасія, донька седнівського сотника Рафаїла Кириловича Давидовича, з дітьми. Їм належали Домишлин, слободи Іванівка, Володимирівка, Михайлівка у Менській сотні та маєтності у селах Кезі і Шумани Любецької сотні. Усього ж Полоницькі мали 126 дворів посполитих та 2 млини [11, с. 109–110; 12, 55–56]. 21 травня 1732 р. вони надіслали супліку до Генеральної військової канцелярії з проханням узяти їх під протекцію та підтвердити права на володіння ґрунтами і майном у Любецькій та Менській сотнях [4, арк. 13].

Василь Євстафійович Полотницький мав чотирьох синів та двох доньок. Іван, очевидно старший з них, згадується лише у 1718 р. як студент поетики Чернігівського колегіуму, можна вважати що він помер у молодому віці [15, с. 71]. Володимир (1707/10 – до 1765) також навчався у Чернігівському колегіумі, дослужився до чину бунчукового товариша, мешкав у Домишлині, мав до 50 дворів підданих у селах Менської, Волинської та Любецької сотень і шинок у Домишлині. Від шлюбу з Параскевою Василівною мав дітей Єфросинію, Степана, Марію, Пилипа, з яких вижили лише доньки [17, арк. 325 зв.–326]. Єфросинія була дружиною військового товариша Івана Григоровича Кузьминського – сина менського сотника, Марія – значкового товариша Івана Михайловича Соколовського. Обидві родини жили у Домишлині [18, арк. 177 зв.–178 зв.].

Ще один син Василя Полоницького Василь (1718/20 – після

1768), після закінчення Києво-Могилянської академії служив канцеляристом Генерального військового суду, пізніше був військовим товаришем, у 1746 р. – полковим комісаром при Ризькому драгунському полку, а у 1753 р. перебував на аналогічній посаді при Казанському полку. Він мав маєтності у Домишліні, слободах Тютюнниковій та Бречі. Жив у власному будинку у Домишліні, де тримав шинок. На нього також скаржилися домишлинські селяни [9, с. 276]. У вересні 1749 р. він продав свої маєтності у Домишліні та у слободах чернігівському полковому судді Тимофію Сенюті. На час продажу В. Полоницький мав двір зі ставком у селі, хутір Нову греблю з млином, шинок та 22 двори підданих у селі та слобідці. За все це отримав 2 тисячі рублів. Причина продажу досить прозаїчна – привласнення значної частини його майна сторонніми особами, можливо, родичами. Деякий час не мав нерухомості, а у 1757 р. старший брат Володимир уступив Василю двір, де той і оселився. До двору належали угіддя, які частково використовували під сінокіс [5, арк. 658, 673–674].

Василь Полоницький мав від двох шлюбів синів Петра (1747 – після 1797), Федора, який помер малолітнім, і доньку Ганну. Петро жив у Домишліні, був неодруженим і, очевидно, не мав маєтностей, бо проживав у своїх заможніших родичів [18, арк. 178]. За В. Кривошеєю, він був значковим товаришем, мав доньку [9, с. 277].

Михайло Полоницький (1715–1757) також починав службу канцеляристом Генеральної військової канцелярії, отже мав відповідну для цього освіту. Потім був військовим, пізніше з 1747 р. бунчуковим товаришем. Був учасником російсько-турецької війни 1735–1739 рр., зокрема, брав участь у Очаківському та Хотинському походах. Мав посполитих, крім Бречі, ще й у Домишліні, а також двір і шинок в останньому. Мабуть через свій «янгольський» характер близько 1757 р. був убитий війтом та селянами сусіднього сільця Габрієлівки Киселівської сотні. У Михайла Полоницького та його дружини Агафії Леонтівни були 3 сини: Григорій (1742 – до 1810), Федір (1743 – після 1810),

Яків (1748 – після 1797) та доньки Ганна (1738 –), Євдокія (1739 –), Варвара і Пелагея. Усі вони мешкали у Бречі. У 1760 р. Агафії з дітьми належали 13 дворів у Домишлині та 7 хат у Бречі [12, с. 174–175].

Молодші Полоницькі продовжували діяти у дусі свого часу. Так, у 1750 р. Чернігівською полковою канцелярією розглядалася справа про побиття Михайлом Полоницьким значкового товариша Івана Демидовського з Чорнотичів [21]. У 1747 р. домишлинський козак Матвій Хлібород з товаришами скаржилися до Генеральної військової канцелярії про захоплення їхнього майна і навернення у підданство трьома братами Полоницькими [3].

У родині Василя Євстафійовича були доньки Уляна і Марина. Перша була заміжня за Андрієм Григоровичем Сибірським (Мількевичем) – домишлинським, пізніше чернігівським священником зі шляхетського покаяченого роду. Він володів хутором Гуринівкою Менської сотні, де мав приїжджий двір і привласнив купчі та універсали свого швагра М. Полоницького. А. Сибірському за дружиною дісталися маєтності у Кезях, Шуманах та Любечі, у 1747 р. там було 9 дворів його підсусідків [9, с. 419]. Друга донька Марина була заміжня за жителем с. Чорнотичів значковим товаришем Федором Демидовським, який звинуватив дружину у перелюбстві з власним братом Володимиром [9, с. 276–277].

Не було миру і в родині Полоницьких. Так, у 1736 р. Анастасія Полоницька подала скаргу на свого сина Володимира, який жив без дозволу у батьківському дворі. Ще за життя старий Полоницький позбавив його права першості в спадкуванні на користь Михайла. Приводом став згадуваний інцест Володимира з сестрою. Незважаючи на це, у 1744 р. останньому належало 37 дворів у Домишлині, у той час як Михайло мав 35, а Василь 24 двори [8, с. 152].

Під час проведення Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. вищезгадані Григорій, Федір і Яків Полоницькі проживали у Бречі, де було всього 10 дворів посполитих.

Мешкали вони у дерев'яному будинку на 3 покої. Їм належали 60 четвертей орної землі (33 га), ліс, що тягнувся на 3 версти, млин на р. Бреч, ставок та невелика кількість худоби. Крім того, за братами залишалася батьківська частка маєтності у Домишлині: дерев'яний будинок та 9 дворів посполитих, з яких 6 перебували під заставою у А. Сибірського. У панському будинку мешкала родина підсусідків. Також братам належали 17 пляців для забудови. Ще їм мала належати 20 дворів, якими незаконно заволоділи зяті їхнього дядька Володимира Полоницького [18, арк. 751–755, 662–665].

Григорій, Федір та Яків Полоницькі, на відміну від попереднього покоління, здобули лише початкову освіту. На козацьку службу вступили усі у 1772 р., причому старшому Григорію було вже 30 років. Кар'єру починали з низів, незважаючи на те, що їхній батько був бунчуковим товаришем. Служили значковими товаришами, а при відставці у 1785 р. отримали чин військових товаришів [9, с. 276]. Після указу 28 липня 1783 р. про перетворення козацьких полків у карабінерні військові товариші отримували чин корнета, значкові товариші ставали унтер-офіцерами, а ті, хто йшов у відставку, отримував на чин вище [13, с. 316]. Через 2 роки козацьку старшину урівняли у правах з російським дворянством. Отримали дворянство і Полоницькі, оскільки три покоління їхніх предків належали до козацької старшини.

Григорій Михайлович був одружений з донькою військового товариша Євдокією Ковтун. У них були сини Микола (1781 – до 1816), Федір (1789 – після 1831) та донька Марія (згадана 1786 р.). Микола народився у Домишлині, вже з 12 років перебував на цивільній службі спочатку у Сосниці, а згодом у Чернігові. Через 6 років отримав чин колезького реєстратора – чиновника найнижчого 14 класу за «Табелем про ранги». Через 3 роки був звільнений зі служби і потім разом з дружиною Анастасією Іванівною жив у маєтку, можливо у Домишлині. Мали вони синів Василя (згаданий 1816 р.) і Григорія (1809 – після 1850). Останній з 1828 р. служив канцеляристом Сосницького повітового

суду і в 1838 р. отримав чин губернського секретаря. З 1845 р. з дружиною Варварою жив у Бречі, де мав 15 душ чоловічої статі.

Федір Григорович кар'єру розпочав у Сосницькому нижньому земському суді. Дослужився до губернського секретаря (1809 р.) і вийшов у відставку. Мешкав у Домишлині, мав чотирьох дітей: Василя, Захара, Аристарха і Марію. Василь Федорович (1813 – після 1861) обрав військову службу. Починав її рядовим Катеринбурзького піхотного полку у 1833 р. і за 5 років став офіцером. У чині майора вийшов у відставку. Брав участь у поході російської армії, що 1849 р. придушувала революцію в Угорщині. В. Полоницький одружився на доньці поміщика-католика Марії Семенівні Завадській. Подружжя мало доньок Феодосію (1851 р. н.) та Марію (1856 р. н.). Військову кар'єру обрав і молодший брат Аристарх (1819 – після 1861 р.) – поручик егерського Смоленського полку, а пізніше губернський секретар. Захар Федорович (1815 – після 1872) перебував на цивільній службі, згадувався як губернський секретар. Також був одружений з католичкою Людвікою Фролівною Ринейською. Мав 5 дітей: Олександра (1855 р. н.), Георгія (1859 р. н.), Василя (1862 р. н.), Марію (1853 р. н.), Дарію (1857 р. н.) [12, с. 174–178].

Родоначалником другої гілки роду був Федір Михайлович, який мешкав у Бречі. Двічі був одружений; першою дружиною стала Ірина Демидовська – донька військового товариша з Чорнотичів. У нього були сини Василь (1770 – після 1832) – колезький реєстратор, Сильвестр (1804 – після 1861) – майор, Олександр (1805 – після 1861). Останній як поміщик постійно мешкав у Домишлині. Як і батько, двічі одружувався, мав трьох синів. Його сини від першого шлюбу Григорій (1832 р. н.) і Василь-старший (1836 р. н.) стали вихованцями Смоленського батальйону військових кантоністів. Таке навчання давало їм право за кілька років служби у війську отримати офіцерський чин. Згадується Олександр Полоницький ще у 1861 р, коли спільно з Сильвестром володів 13 десятинами землі, без кріпаків. Через 7 років Олександр як землевласник вже не згадувався. Силь-

вестр військову службу розпочав рядовим 19-го єгерського полку. Через п'ять років отримав офіцерський чин прапорщика. Брав участь у російсько-турецькій війні 1828 – 1829 рр. Служба його тривала до 1841 р., помер неодруженим.

Засновником третьої гілки роду був Яків Михайлович. Дружиною його була Марія Журба, донька сотника. Їхні діти – Іван, Костянтин, Марія, Марина. Костянтин Якович (бл. 1784 – після 1842) до 1810 р. перебував на військовій службі, вийшов у відставку підпоручиком. Брав участь у війні з французами 1812–1814 рр., спочатку як сотенний начальник земського ополчення, а згодом як офіцер Чернігівського піхотного полку. Після війни перебував на цивільній службі, отримав чин губерньського секретаря (1834 р.). У Бречі Костянтин Полоницький мав 150 десятин землі та 21 душу кріпаків чоловічої статі. Від шлюбу з Ганною Петрівною мав синів Данила (1824 р. н.), Федора (1832 р. н.) та доньок Олександру, Марію, Єлизавету, Надію [12, с. 174–177].

У середині XIX ст. на цих землях, відповідно до імперської політики, оселилися євреї-землероби, заснувавши сільце Бреч Єврейська. Саме у Полоницьких приїжджі євреї купували землі. Так, до травня 1850 р. новгород-сіверський міщанин Іоссель Брагинський купив у губерньського секретаря Григорія Миколайовича Полоницького 25 десятин землі [7].

На час скасування кріпосного права губерньському секретарю Захару Федоровичу Полоницькому у Бречі належали 11 ревільських душ та 79 десятин землі. Його рідні брати Василь та Аристарх як землевласники вже не згадувалися. У той же час основними землевласниками у Бречі були родини Максимовичів та Семенових, причому останні були споріднені з Полоницькими [1, с. 61, 70, 80]. Станом на 1868 р. угіддя З. Полоницького зменшилися до 40 десятин [2, с. 76].

На початку XX ст. у Бречі проживав з дружиною Ксенією Данилівною вже згадуваний Василь Захарович Полоницький. Мав дітей Олімпія (1889– 1933), Трифона (1893 – 1932/3), Василя (189.? – до 1928) та Ганну (1902 – 1975). На той Полоницькі

розпродали майже всі свої землі і фактично перетворились у середньозаможних селян Полуницьких – так трансформувалося родове прізвище. Нове покоління створило власні родини, вступаючи у шлюбні союзи із селянами. У подальшому з Полуницьких у Бречі найдовше затрималися лише діти Трифона, ставши звичайними радянськими робітниками та колгоспниками [20].

На сьогодні відомо, що нащадки роду Полоницьких проживають на Чернігівщині у Корюківці та Ніжині, а у Бречі лишилися лише нащадки по жіночій лінії [20].

Як бачимо, рід Полоницьких до середини XIX ст. значно розрісся, але разом з тим поступово зuboжив. Вочевидь, усі Полоницькі з середини з XVIII ст. мали лише початкову освіту, здобуваючи її вдома. Представники роду, в основному, перебували на цивільній, рідше на військовій службі, займаючи, як правило, невисокі посади. Значну частину життя більшість Полоницьких проживали у родових маєтках. Полоницькі були типовою старшинською, а пізніше дворянською родиною, яка пережила всі перипетії політичних та соціально-економічних процесів XVIII – початку XX ст.

Джерела та література

1. Ведомость о количестве земель состоящих во владении всех сословий по Сосницкому уезду за 1861 г. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. 144. Оп. 1. Спр. 298. 245 арк.
2. Ведомость о количестве земель состоящих во владении всех сословий по Сосницкому уезду за 1868 г. ДАЧО. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 649.
3. Генеральна військова канцелярія. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 3. Т. 12. Спр. 19 837.
4. Генеральна військова канцелярія. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Т. 12. Спр. 29223.
5. Генеральний опис Лівобережної України. ЦДІАК України Ф. 57. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 648–679.
6. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 271 с.

7. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 17. Спр. 3603. 74 арк.
8. Казіміров Д. Особливості формування та розвитку сотенних структур Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами Менської сотні Чернігівського полку) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2012. 264 с.
9. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк : монографія : у 2 т. Київ : НВЦ Приоритети, 2012. Т. 1. 516 с.
10. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. Київ: «Либідь», 1993. 322 с.
11. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / под ред. Н. Василенко. Чернигов : Изд. ред. «Земского сборника Черниговской губернии», 1908. Вып. 3. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729–1730. 709 с.
12. Модзалевский В. Малороссийский родословник. Киев : Типо-литография С.В. Кульженко, 1914. Т. 4. 832, 26 с.
13. Панащенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Ф. П. Шевченка*. Київ, 2004. Т. 2. С. 291–347.
14. Переписи Чернігівщини 1638 та 1713 років: ревізія посполитих Чернігівського полку 1713 р. Подимний реєстр Чернігівського воєводства 1638 р. / упоряд.: І. Ситий, С. Горобець. Кам'янець-Подільський : Рута, 2022. 262 с.
15. Присяга Чернігівського полку 1718 р. / упоряд. та вступ І. Ситий, С. Горобець; 2-ге вид. Кам'янець-Подільський : Рута, видавець Рябцев В. 2022. 396 с.
16. Ревізія Чернігівського полку 1732 р. / упоряд. та вступ І. Ситий, С. Горобець. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. 720 с.
17. Сповідальний розпис с. Домишлин Менської сотні 1754 р. ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 325–340.
18. Сповідальний розпис с. Домишлин Менської сотні 1765 р. ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 418. Арк. 177–200.
19. Токарев С. Коропська сотня Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII ст. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 119 с.
20. Хоменко Н. Моє село – життя мого колиска (з історії села Бреч). Рукопис. Корюківський історичний музей. КННДФ №5434.
21. Чернігівська полкова канцелярія. ЦДІАК України. Ф. 108. Оп. 1. Спр. 47. 5 арк.

УДК 811.161.2(477.51):82-1

Лариса Бодяко

МОВНІ ПАРАЛЕЛІ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИХ ГОВІРОК І ТЕКСТУ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

У статті розглянуто фонетичні, лексичні, морфологічні, словотворчі, фразеологічні паралелі говірок сіл Горбове, Дігтярівка, Троїцьке, Юхнове Новгород-Сіверської територіальної громади Новгород-Сіверського району Чернігівської області та лексичного складу тексту пам'ятки давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім». Акцентовано увагу на сіверських та східнополіських говірках, що утворюють північний і південний мікроареали Новгород-Сіверської територіальної громади.

Ключові слова: Новгород-Сіверщина, «Слово о полку Ігоревім», лексика, лексема, сіверські говірки, східнополіські говірки, мікроареал.

«Слово о полку Ігоревім» посідає особливе місце у середньовічній літературі та культурі. Ця давня пам'ятка глибоким корінням пов'язана з народною культурою, традиціями, мовою. Цей твір є об'єктом вивчення істориків, літературознавців, мовознавців, культурологів, кожний з яких знаходить у ньому матеріал для творчості.

Метою дослідження є виявлення фонетичних, лексичних, морфологічних, словотворчих, фразеологічних паралелей лексичного складу говірок сіл Горбове, Дігтярівка, Троїцьке, Юхнове Новгород-Сіверської територіальної громади і тексту «Слово о полку Ігоревім».

Дослідження всесвітньовідомого твору триває вже понад два століття. Велику увагу вивченню «Слова» приділяли дореволюційні письменники та літературознавці, зокрема М. Тихонравов, який у 1866 р. видав перший посібник для учнів та вчителів. У виданні подається прозовий переклад тексту пам'ятки, а у пе-

редмові викладена історія рукопису твору, знайденого О. Му-сіним-Пушкіним. А. Лонгінов першим подав трактування лек-сики та «темних місць» «Слова» у посібнику для вчителів, ви-даному в Одесі 1911 р.

Теми «Слова» в різні часи торкалися Є. Барсов (1889 р.) [1], М. Гербель (1871), дитячі роки якого минули у м. Шостка не-подалік Новгород-Сіверського. У 1854 р. у Санкт-Петербурзі був надрукований його віршований переклад «Слова» під на-звою «Игорь, князь Северский». Вагоме слово у дослідженні давньої пам'ятки сказали М. Максимович [8] та К. Ушинський [19]. Свій внесок у дослідження «Слова» зробили Г. Само-йленко [13], П. Охріменко [11], С. Котков [6], А. Залізник [4], Ю. Таперо [16] та ін.

Питання діалектології висвітлені в роботах В. Пашенко [12], Р. Сердеги [14], С. Ніколаєва [10]. У статті В. Зевако «Диферен-ціація східнополіських говірок Новгород-Сіверщини за фоне-тичними ознаками» приділена увага новгород-сіверським говір-кам [5]. Авторка дослідила сіверські та східнополіські говірки, розповсюджені на території Новгород-Сіверської територіаль-ної громади, провела умовну лінію їх розмежування.

Цікавою є праця С. Коткова [6], який знаходить чимало па-ралелей до мовного складу «Слова» у курсько-орловських і брянських говірках, насамперед у тих районах, які входили до складу давньої Чернігово-Сіверської «волості». Він відзначає ряд лексичних елементів пам'ятки, зафіксованих у давніх пи-семних джерелах Новгород-Сіверщини. У ньому трапляється багато слів і висловів, типових для говірок усієї сучасної Чер-нігівщини. Наприклад: «*лисици брешуть*» – «*лисиці*» (собаки) *брешуть*, «*велми рано*» – «*вельми рано*», «*Въвкомъ рыскаше*» – «*вовком рискає*» [6, с. 16]. Слід зазначити, що лексична відпо-відність говірок особливостям мови «Слова» найяскравіше про-являється на Новгород-Сіверщині.

На думку А. Залізняка, текст «Слова о полку Ігоревім» міс-тить численні діалектні особливості [4, с. 137]. Відомий учений

звернув увагу на вживання автором «Слова» енклітиків. Енклітики основного типу, представлені в тексті, такі: *же (жь)*, *ли*, *бо*, *ти* (як частка), *бы*, займенники давального відмінка *ми*, *ти*, *ны*, знахідного – *мя*, *ся*, зв'язки *еси*, *есвъ*, *еста* [4, с. 49]. Хоча, на нашу думку, *еси* цілком може виступати як окрема граматична та фонологічна одиниця. А. Залізняк усі енклітики поділяє на 8 рангів, а енклітику *то* уналежнює до спеціального типу. Усього в тексті «Слова» нараховується понад 60 енклітик [4, с. 79]. Окрім *еси*, в усіх випадках вони розташовані відповідно до закону Вакернагеля, наприклад: «*Почнемъ же, братіе...*»; «*Не ваю ли храбрая дружина*»; «*Боянь бо въщій...*»; «*Аже бы ты былъ...*»; «*Не льпо ли ны бяшетъ...*». У випадках скупчення енклітик, вони відповідають рангам як вимагає давньоруське правило [4, с. 51–52].

Особливу увагу привертає подвійне *ся*. У деяких випадках воно виступає двічі: у препозиції й постпозиції. У «Слові» ця частка представлена у фразах «*Вежи ся Половецкіи подвизашася*»; «*а древо с(я) тугою къ земли преклонилося*». [4, с. 74].

Говірки Новгород-Сіверщини досі достеменно не вивчені. На думку В. Зевако, за багатьма фонетичними ознаками вони утворюють на відносно невеликій території два мікроареали: північний (сіверські говірки) та південний (східнополіські говірки) [5, с. 39].

Сіверськими говірками, на її думку, послуговуються жителі сіл Грем'яч, Лісконоги, Смяч, Леньків, Шептаки, Лизунівка, Ларинівка; східнополіськими – Юхнове, Горбове, Гірки, Дігтярівка, Кудлаївка, Студинка, Стахорщина. Особливостями сіверських говірок слід вважати перехід наголошеного *[e]*, яке не після шиплячих переходить в *[o]* з м'якістю попереднього приголосного: *дальока (далеко)*, *пасярьод (посеред)*, *тьоплий (теплый)*.

У дієслівних формах І особи множини на місці етимологічного *[e]* виступає голосний *[o]*: *ідом (ідемо)*, *нясом (несемо)*, *визом (веземо)*, *завом (зовемо)*, *пяком (печемо)*, *бярор (беремо)*; переважає недисимілятивне акання: *памагала (допомагала)*,

дачка (донька), каноплі (коноплі)і, галадоўка (голодовка), ма-
ладічка (молодичка), акраяц (окраєць), гамоніма (говоримо);
сильне якання: вясна (весна), сястра (сестра), лябядя (лебедя),
ніякія (ніякі), на снягу (на снігу), істягнуў (зніс) та інші; рефлекс-
си *ри, ли, ро, ло*: кришыя (кришить), глитать (глитати), рикая
(рикає), упароть (впороти); м'якість губних перед рефlekсами
колишнього носового переднього ряду: нять (п'ять), рябяти
(діти), памяло (віник); губних, задньоязыкових та [p] перед го-
лосним [i]: вілкі (вили), міліть (милити), пілюка (пилюка), мо-
гілкі (кладовище), кріса (пацюк); послідовна субституція [ф]:
хвортка, бухв'ет, Хвараставічі; протетичні приголосні: возьдя
(ось), восянь (осінь), Вольга (Ольга), вуліца або йуліца (вулиця),
вой (ой), вугал (кут), йон (він), йана (вона).

Східнополіські говірки (південний мікроареал) розповсюд-
жені на південь від лінії розмежування. До них належать села
Дігтярівка, Горбове, Юхнове, для яких характерні наступні фо-
нетичні ознаки: давній [r̥] під наголосом реалізується у вигляді
дифтонга [ie]: білий (білий), сіена (сіно), хліб (хліб), хатіела
(хотіла); голосні [o], [e] виступають у вигляді дифтонгів: куонь
(кінь), вуоз (віз), паруог (поріз), скуолькі (скільки), луог (низина),
вуон (він), туолькі (тільки); недисимілятивне акання, що має
деякі обмеження в певних позиціях, найчастіше – у ненаголо-
шених складах: помагала, моладичка, акраєц, калодезь;

відсутність якання: весна, сестрица, лебеда, летить,
стегнуў, веселий, велика;

перед сполученнями приголосних спостерігаємо початко-
вий і: іржать (ржати), ірвать (рвати), ізнуоў (знову), ізньу-
ос (зніс); ненаголошений [e] не після шиплячих не переходить
в [o]: далека, пасеред, теплий, зелений; у дієслівних формах
І особи множини на місці етимологічного [e], іноді [u] висту-
пає дифтонг [uo]: ідуом, несуом, везуом, завуом, беруом; пере-
важання твердих африкат [ч], [дж], [дз] поруч із позиційно
напівм'якими [ч], [дж]; м'якість [ц] перед [i] та дифтонгом
[ie]: чорнієнькі, хаджу, на юлиці; послідовна субституція [ф]:

хундамент, торх, хвуортка, канхвети, хвартук; ствердіння кінцевих губних [б], [п], [м]: *голуб, сіем*; протетичні приголосні: *войде, восень, вутка, вакно*.

Ізоглоси схарактеризованих явищ утворюють пучок, конфігурація якого приблизно збігається з умовною лінією Лизунівка – Ларинівка – Дробишів [5, с. 40–41]. Але, на нашу думку, до північного мікроареалу належать і говірки сіл Троїцьке та Форотовичі, які знаходяться дещо південніше умовного розмежування. Фонетичні особливості говірок цих сіл мають багато спільного з сіверськими. Північніше цієї лінії локалізовані сіверські говірки, південніше – типові східнополіські. Крім того, можна говорити про достатньо вузьку смугу перехідних говірок, що акумулювали фонетичні особливості, притаманні обом визначеним мікроареалам (села Попівка, Бугринівка, Гірки).

Переплетіння на відносно невеликій території звукових особливостей двох східнослов'янських мов пояснюється, на нашу думку, тим, що північна Чернігівщина споконвічно знаходилася на межі племен, князівств та держав, тобто у зоні активних міждіалектних контактів. Сучасна Новгород-Сіверщина обіймає частину території літописних сіверян, яка у VIII–IX ст. була порубіжною до радимичів [18, с. 113].

Земля сіверян займала частину колишніх Чернігівської, Курської, Полтавської губерній, причому північні сусіди сіверян – радимичі населяли частину Городянського і Новозибківського повітів. Археологічні розвідки підтверджують пограниччя сіверян і радимичів і, крім того, засвідчують ранню радимицьку колонізацію цієї частини східнослов'янського масиву. Вона поширювалася далеко вглиб Сіверянської землі, на південний схід через Новгород-Сіверський, Воронеж, Студенок (Глухівської територіальної громади). Про існування радимицьких поселень на території сіверян згадують також інші автори [18, с. 114].

Мові давньої пам'ятки притаманні діалектні особливості, характерні для новгород-сіверських говірок. Тому актуальним є проведення низки регіональних досліджень, які можуть повною

мірою виявити та узагальнити різноманітні приклади вживання тих чи інших слів, фраз, висловів у живому мовленні наших сучасників – жителів сіл Горбове, Дігтярівка, Троїцьке, Юхнове. Важливо дослідити, як вплив Новгород-Сіверщини на створення, зміст та мову пам'ятки, так і подальший вплив пам'ятки на літературне та культурне життя краю, де ставлення до неї особливо шанобливе.

Розглянемо виявлені паралелі «Слова» з особливостями місцевих говірок відповідно до загальної класифікації діалектизмів: фонетичні, морфологічні, лексичні, етнографічні, словотворчі, фразеологічні та синтаксичні.

Фонетичні: недисимілятивне акання та якання (вокалізм) широко представлене в тексті «Слова...» – *стараго, ратнаго, ниняшняго*; у досліджуваних говірках повне акання та якання переважає в говірці с. Троїцьке (*малако, тябе, сяго*). Взаємозаміна приголосних звуків (консонантизм) у тексті «Слова...» – *«русици» й «русичі», «луче жь потяту бытии» і «луче же...», «молотять чепи харалужними»*. У говірці с. Юхнове виявлена в деяких випадках взаємозаміна *ц, ч* (*прицен, причен*).

Морфологічні: звуконаслідувальне слово «рикати» (*«...рыкають акы тури, ранены саблями калеными на поле незнаемъ»*). Ця лексема є вживаною в говірках усіх досліджуваних сіл: *«Карова в сараї чагось рикає»*. С. Троїцьке в давнину мало назву Рикове. Історичними даними підтверджено існування в давньому Новгороді-Сіверському турівського заповідника, з якого в селі було чути рикання биків, таким чином було доведене походження назви села.

Слід звернути увагу на діалектні особливості вживання вказівного займенника «той» у новгород-сіверських говірках. Подібні приклади трапляються у говірці с. Дігтярівка: *«Та тож тие діеўки пашли»*; с. Горбове: *«Тайа ж циганка та й да тебе хай приде»*.

Подібне вживання вказівного займенника «той» у «Слові»: *«С тоя же Каялы...», «Той бо Олег мечем крामолу коваше...»,*

«Ти бо два храбрая Святъславлича, – Игорь и Всеволод...», «того старого Владимира...», «Начати же ся тій пѣсни по былинам сего времени».

Інший приклад вживання вказівних займенників – *«На се зло княже – ми не пособіє»*. У с. Троїцьке – *«Я табе сяго ніколі ня забуду»*, *«На сьоя я табе нічога ня скажу»*.

До **власне лексичних** діалектизмів належить лексема *«смага»*. У *«Слові»* вона трапляється в такому контексті: *«... смагу людям мычючи въ плачѣнь розъ»*. М. Максимович у 1859 р. запропонував його тлумачення як *«пожежа»* [8, с. 267]. Слово *«смага»* у говірці с. Троїцьке означає *«спрага»*: *«І бабі б сітра купіла, шоб смагу прагнать»*; у с. Дігтярівка: *«Так утамилася, шо смагаю губи взялись, и вади не праковтну»*. У дігтярівській говірці це слово має дещо інше значення – суха смужка на губах, коли людина дуже хоче пити. У селах Горбове та Юхнове вживання цієї лексеми не виявлено.

С. Троїцьке: *«Шось сабака сільна брѣша, пайду надівлюсь»*. У тексті пам'ятки – *«лисици брешуть на чръленыя щиты»*.

Слово *«вельми»* трапляється у говірках сіл Троїцьке та Дігтярівка. Наприклад: *«Ти, бачу, вельмі вумная у нас растѣиш»*. Дігтярівка – *«Вельми рана устала сьогоудні»*. Відповідно у *«Слові»* – *«Другаго дни велми рано»*. В інших досліджуваних говірках вживання цієї лексеми не зафіксовано.

«Гремлеши о шеломы мечи харалужными!», *«Гримлють сабли о шеломы»* (*«Слово о полку Ігоревім»*). Слово *«гремѣть»* ми виявили в говірці с. Троїцьке: *«Ізранку пасудай грімела, злая була»*.

«Хотять полетети на уедие» – у цій фразі з тексту *«Слова...»* лексема *«уедие»* вживається в значенні *«їжа»*. Троїцька говірка має похідні лексеми, наприклад: *«пайадать»*, тобто, *«поїсти»*. *«Іді в бясѣду, там хоть смашина паядаіш»*, *«Я сядні вранци толькі паядала і всьо»*.

Діалектною слід вважати й лексему *«повити»*. *«А мои ти куряни сведоми къмети: подъ трубами повити»* (*«Слово...»*). Про-

їтька говірка зберегла вживання слова в такому варіанті: *«Треба іспавіть дітя, шоб лучче спала»*, або *«Я тади ще у спавітку була...»*. *«Сповить дитя»* вживається і в селах Горбові та Юхнові.

Слово *«дєвки»* вживається в тексті пам'ятки в значенні «жінки» – *«...дѣвки (Половецкыя)»*. У досліджуваних говірках ця лексема присутня в живому мовленні, але [в] вимовляється на кшталт білоруського білабіального [ў]. *«Дієўки, паішли насеідим на лаваціці»*, *«Там дальока дієўки спявають»*.

Ю. Сбитнев звернув увагу на слово *«ходына»*: *«и ходына Святѣславля, Пѣтворца стараго часу»*. У різний час різні дослідники реконструювали цю лексему по-різному, визначаючи слово *«ходына»* як дієслово з приводом, прислівник і прозивний іменник: *«Ходына Святославля»*, тобто дочка князя Святослава або інша близька родичка [21, с. 2]. Спілкуючись з носіями живого мовлення, слова *«ходына»* ми не виявили, але є похідні від нього у с. Троїцьке, наприклад: *«Ісхадіть замуж»*, тобто побути одруженою і повернутися додому, *«Ісхаділа замуж, напробава-ла таго, шо люді, і назад»*.

Лексико-семантична група діалектизмів об'єднує слова, які мають діалектне значення, але мають і відповідники в літературній мові. При однаковому звуковому складі ці слова в говірках мають значення відмінне від літературного.

Слово *«коганя»* Д. Лихачов [7, с. 103] трактує як таке, що означає в тюркських мовах «князь». Проте це слов'янське слово було відоме з прадавніх часів і збереглося у значенні *«дитя»*: *«Ярославля Ольгова коганя хоч»*. У селах Горбове, Юхнове, Троїцьке можна натрапити на дієслово *«кохати»* у значенні росити, виховувати дитину. *«Викахала дітя»*, *«Пакахала деток, тяпер сяакруха ня треба стала»*. У с. Дігтярівка це дієслово не вживається, кажуть: *«Вирастить дитя»*, *«Жили собі з чалавіеком, дітей росли...»*.

Слово *«хоч»* означає *«люба»*, *«любий»* (*«хотіть»*, *«бажати»*, *«любити»*). *«Своя миля хоти, красне Глѣбовны»*, *«Ярос-*

лавля Ольгова коганя хоч». Записано у с. Троїцьке – «Йон йас хатєв, а йана йаго не». «Яни здорова хателі яє у двор, а калі пришла, то білі»; с. Дігтярівка – «Воун хатєв їє, но батьки не разрешили». Лексема «хотіти» вживається в значенні «любити» і навіть одружитися».

Словотворчі діалектизми виникли через особливе афіксальне оформлення. У «Слові» – «Истягну (умь)», с. Троїцьке – «Тади ми насілу істягнуліся на сюю хатку», с. Юхнове – «Истягнуліся мені на новая пальто».

До групи **фразеологічних** діалектизмів належать стійкі словосполучення, що мають смислові паралелі в літературній мові.

У «Слові» – «невеселая година вьстала». У говірці села Троїцьке: «Аткуль на йаго ліха гадіна взялась», «Шоб тябе ліха гадіна взяла». «Лиха година» як стійке словосполучення вживається в значенні «горе», «біда», «нещастя». В інших селах це стійке словосполучення не вживається.

Етнографічні паралелі не виявлені, синтаксичні не досліджувалися. Серед фонетичних змін – вокалізм та консонантизм.

Найбільше діалектизмів, вживаних у «Слові», виявлено у говірці сіл Троїцьке – 14, Дігтярівка, Горбове та Юхнове – по 6. Мовні паралелі проаналізовані відповідно до загальної класифікації діалектизмів.

Джерела та література

1. Білоус П. Літописне оповідання про похід князя Ігоря 1185 року. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2005. № 9/10. С. 128–134.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і головний редактор В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2004. 1440 с.
3. Воїнов С. Новгород-Сіверський: нариси історії. Чернігів: Сіверянська думка, 1999. 164 с.
4. Зализняк А. А. «Слово о полку Игореве»: взгляд лингвиста. Москва, 2008. 482 с.
5. Зевако В. І. Диференціація східнополіських говірок Новгород-Сіверщини за фонетичними ознаками. *Науковий журнал*. Ніжин: НДУ ім.

М. Гоголя, 2012. Книга 1. 125 с. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://lib.ndu.edu.ua/>

6. Котков С.И. Лексические элементы Слова о полку Игореве», связанные с Новгород-Северской землёй. *Русская речь*. 1975. №5. С. 13–24.

7. Лихачёв Д. И. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Ленинград: Художественная литература, 1978. 358 с.

8. Максимович М. А. Собрание сочинений; В 3-х т. Киев, 1876–1880. Т. 3. 558с.

9. Монахова Т. В. Українська діалектологія. Миколаїв, 2010. 125 с.

10. Николаев С. Л. Лексическая стратификация «Слова о полку Игореве». Москва, 2008. 106 с.

11. Охріменко П. Материнська земля «Слова о полку Ігоревім». *Сіверянський літопис*. 1995. № 4. С. 16–21.

12. Пашенко В.М., Бережняк В.М. Південно-східна мікросхема діалектних систем української мови. *Хрестоматія з методичними рекомендаціями для практичних занять з української діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору*. Ніжин, 2007. 68 с.

13. Самойленко Г.В. Страницы литературной жизни Черниговщины: Учебное пособие. Нежин, 1992. 62 с.

14. Сердега Р. Л., Сагаровський А. А. Українська діалектологія. Харків, 2011. 156 с.

15. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. У 2 томах. Київ: Наукова думка, 1977–1978. Т. 1–2. 1224 с.

16. Таперо Ю. О. Характеристика лексики с семантикой звукообозначений в «Слове о полку Игореве». *Приоритетные научные направления: от теории к практике*. 2014. № 9. С. 116–120.

17. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. У 2 томах. Київ ; Нью-Йорк, 2002–2003. 1024 с.

18. Салевич П. Традиція, образ і мислення автора «Слова о полку Ігоревім». *Слово і час*. 2018. № 6. С. 50–59.

19. Ушинский К.Д. Игорь, князь Северский. Поэма. Перевод Н. Гербе-ля. *Современник*. 1854. № 2.

20. Героическая песнь о походе на половцов удельного князя новгород-северского Игоря Святославича, писаная старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие. Москва: В Сенатской типографии. 1800.

УДК 929:069:821.161.2-1

Ірина Лобачова

СВЯТОСЛАВ ВОЇНОВ ТА ЙОГО ПРИВАТНЕ ЗІБРАННЯ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

У статті висвітлено діяльність колекціонера С. Воїнова, який став власником найбільшого в Україні приватного зібрання матеріалів, пов'язаних із пам'яткою давньоруської літератури «Словом о полку Ігоревім». Розглянуто значення зібрання для популяризації пам'ятки і формування культурної ідентичності регіону, тісно пов'язаного з подіями, описаними у давньоруській поемі. Зроблено висновок, що діяльність С. Воїнова була важливим внеском у збереження та осмислення національної культурної спадщини.

Ключові слова: С. Воїнов, «Слово о полку Ігоревім», Новгород-Сіверський, культурна спадщина.

Пам'ятка давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім» є одним із найцінніших духовних скарбів українського народу. Її дослідження, збереження та популяризація набули нового змісту завдяки діяльності окремих ентузіастів, серед яких особливе місце посідає Святослав Воїнов – бібліофіл, літературознавець, музейник.

Святослав Святославович Воїнов народився 29 січня 1942 р. у Новгороді-Сіверському. Після закінчення міської середньої школи № 2 та Харківського політехнічного інституту понад двадцять років служив у Збройних силах, мав звання підполковника. Після відставки присвятив себе дослідженню «Слова о полку Ігоревім».

У 1990 р. з його ініціативи у Новгороді-Сіверському було відкрито музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім» – перший в

Україні заклад, присвячений давньоруській пам'ятці. На посаді директора С. Воїнов організовував наукові конференції, розширював експозицію, поповнював музейні фонди. Однак через конфлікт з колективом, керівництвом району та області у травні 1993 р. залишив свою посаду [1].

Відтоді більше уваги приділяв науковій роботі. У 5-томній «Энциклопедии “Слова о полку Игореве”» (СПб, 1995) С. Воїнову належать 53 статті про словознавців, перекладачів, дослідників та художників. Саме завдяки йому у виданні ґрунтовно представлено Чернігівщину та її видатних діячів.

Новгород-Сіверщині С. Воїнов присвятив книги «Село Чайкине» (1998), «Новгород-Сіверський» (1999) та «Село Образжівка» (2003). Він також уклав анотований «Бібліографічний покажчик журналу «Сіверянський літопис» за 1995–1999 рр.» (2003) [1].

У 2003 р. С. Воїнов успішно захистив кандидатську дисертацію «„Слово о полку Ігоревім“ і Новгород-Сіверщина» в Інституті літератури імені Т. Шевченка НАН України. У 2004 р. разом зі своїм другом, відомим києвознавцем В. Киркевичем подав ідею і розпочав створення музею «Шевченківський район міста Києва в історії державотворення та незалежності України».

Працюючи над організацією музею історії м. Вишневого, С. Воїнов започаткував у 2008 р. «Бібліотеку вишнівчанина», упорядковував, відредагував і видав дві поетичні збірки (Ф. Кириченка «Поезії» та В. Лямічева «Палітра життя»).

Формування приватного зібрання С. Воїнова розпочалося ще в 1975 р. За кілька десятиліть колекціонер створив найбільшу в Україні приватну збірку, присвячену «Слову о полку Ігоревім», що нараховує близько 15 тисяч одиниць зберігання, опис якої займає понад 900 сторінок. До складу зібрання входять 4741 книга, серед яких понад 1000 – з автографами авторів, по-

над 3000 видань «Слова» різними мовами, 3178 листівок, 2899 екслібрисів, 945 газетних статей, 880 журналів, 500 ліногравюр, карбувань, графічних малюнків, 303 плакати, 14 платівок з інсценізаціями та оперою «Князь Ігор» [2].

До зібрання входить особистий архів С.Воїнова, а також передані йому особисті архіви В. Стелецького, Б. Двинянінова, О. Домніна, В. Медведєва, М. Сидоренка, І. Абрамова – загалом 19 архівів «словознавців» з їхніми науковими працями, рукописами, особистими речами, документами, листами тощо [2].

Після смерті колекціонера відбулося публічне представлення зібраних матеріалів. 2 червня 2018 р., у рамках літературно-мистецького фестивалю «Нетлінне Слово», було відкрито музей «Слово о полку Ігоревім» з ініціативи та підтримки заступника голови Чернігівської обласної державної адміністрації Сергія Сергієнка, міського голови Новгорода-Сіверського Олега Бондаренка, сина дослідника Ігоря Воїнова, а також ГО «Княжий Град» [4].

Музей розміщено у будинку купця Медведєва – архітектурній споруді початку ХХ ст. Експозиція представляє наукову, перекладацьку, дослідницьку історію пам'ятки, книжкові та мистецькі матеріали тощо [3].

Українська лінія «Словіани» починається з книги І. Гушалевича (1850). Є переклади та дослідження українською М. Максимовича (1859), О. Потебні (1878, 1914), П. Мирного (1914) тощо. Унікальними є драма-казка І. Франка «Сон Святослава» (1895), п'єса Г. Хоткевича «О полку Ігоревім» (1925) [4].

Тему продовжують роботи В. Щурата (1918, 1957), В. Пететца (1926), П. Коструби (1928), С. Гординського (1936), М. Грунського (1938), М.Рильського (1939), Б. Лепкого (1941), О. Коваленка (1954), Н. Забіли (1954), І. Огієнка (1967) тощо. Представлені сучасні українські переклади, переспіви, науко-

ві дослідження В. Васьківа, П. Салевича, С. Федаки, М. Ткача, В. Звягельського, Б. Яценка [2].

Окремо представлена тема дослідження «Слова» на Луганщині та Донеччині. Це науково-методичний збірник «Словознавчі студії» (Слов'янськ, 2000), збірник наукових досліджень, поетичних творів, перекладів «Слово» і Луганщина» (2000), книга В.Подова «Похід князя Ігоря на половців у 1185 році» (Луганськ, 2010), книга О. Черних «Первопроходцы Донецкого края. Князь Игорь Северский и Владимир Мономах (Донецьк, 2009)[2].

У зібранні є видання європейських славістів: переклад М. Анцукевича (Вільнюс, 1938), А. Мазона «Lt Slovo D'Igor'» (1940) та «Quelques donn'ees historiques sur Le Slovo d'Igor' et Tmutorokan' par M.I. Uspenskiy» (Париж, 1965), коментарі С. Парамонова (Париж, 1958), збірка статей «Заметки к «Слову о полку Игореве» (Белград, 1941), переклад Ю.Тувіма, дослідження і коментарі польських славістів 1954, видання Славоміра Вольмана (Прага, 1958).[2]

С. Воїнов зібрав переклади «Слова о полку Ігоревім» іноземними мовами: сербо-хорватською Данили Медича, чеською Карла Ербена та Отто Лібертіна (Прага, 1978), польською Адама Красінського та Ю.Тувіма (Краків, 1928), словенською (Любляна, 1968), сербо-хорватською (Белград, 1957), болгарською (Софія, 1954), чуваською Ю. Семендера, ідіш Арона Кушнірова (1938), румейською Леонтія Кір'якова з паралельним перекладом М. Рильського (1987), осетинською (1988), угорською (Ужгород, 1958), литовською, естонською, молдавською, вірменською, німецькою (Лейпциг, 1965), норвезькою (1987), три переклади англійською В. Набокова, І. Петрової, Д. Уарда [2].

Мистецьку частину зібрання складають графічні роботи В. Лопати, Г. Якутовича, В. Рубцова, В. Фаворського, В. Воловича, В. Захарова-Холмського, В. Королькова, виконані в різних

техніках. Також є плакетки, кліше, емалі, карбування за мотивами «Слова о полку Ігоревім» [2].

Зібрані колекціонером артефакти потребують подальшого дослідження, вивчення та оприлюднення для всіх, хто цікавиться «Словом о полку Ігоревім».

Діяльність С. Воїнова є яскравим прикладом особистої відданості ідеї збереження національної пам'яті. Його зібрання стало важливою складовою культурного простору України, сприяло формуванню інтересу до давньоруської літератури, розвитку музейної справи та популяризації Новгород-Сіверського як центру вивчення «Слова о полку Ігоревім». Воно має не лише регіональне, а й загальнонаціональне значення, адже акумулює матеріали, що відображають світовий контекст сприйняття української класики.

Джерела та література

1. Воїнов Святослав Святославович. Електронний ресурс. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Воїнов_Святослав_Святославович Дата звертання 10.11.2025
2. Кисіль Ю. Характеристика унікального зібрання відомого дослідника «Слово о полку Ігоревім» Святослава Воїнова (рукопис).
3. Коврижко Н. Цікава туристична локація – будинок купця Медведєва. *Новгород-Сіверські старожитності*. 2024. №4. С. 2.
4. 02 червня 2018 року м. Новгород-Сіверський зустрічало гостей на VIII літературно-мистецькому святі «Нетлінне Слово». Електронний ресурс. Режим доступу: <https://ns-mrada.cg.gov.ua/old/index.php?id=302239&tp=page> Дата звертання 10.11.2025

УДК 94(477.51)«19»:338.2

Лариса Кулик

З ІСТОРІЇ НІЖИНСЬКОГО КУПЕЦТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

У статті висвітлено історію купецтва в Ніжині, який протягом кількох століть був важливим торговельним центром України.

Ключові слова: Ніжин, купецтво, торгівля.

Протягом багатьох століть купці, які здійснювали внутрішню й зовнішню торгівлю, відігравали важливу роль в економічному, політичному й культурному житті України.

Треба зазначити, що реформи другої половини XIX ст. змінили не лише соціальне, економічне й політичне обличчя суспільства, але й зумовили серйозну трансформацію купецького стану, представники якого стали носіями нового типу мислення, нової системи соціокультурних цінностей і традицій.

Натоді в Україні майже 60 % купців були представниками єврейського етносу, 30 % визнавали себе росіянами і лише близько 7 % – українцями [1]. Інтернаціональний характер купецького стану був притаманний й Ніжину, де найбільшу кількість купців у другій половині XIX ст. становили євреї та греки.

Згідно із законом «Про збори за право торгівлі та інші види промислів» (1863 р.) і деяких уточнень до нього в 1865 р. усі громадяни здобули можливість займатися торгівлею. Встановлювалися дві купецькі гільдії. До 1-ї гільдії було віднесено купців, які займалися оптовою торгівлею, а до 2-ї – роздрібною [2]. Торгово-промислова діяльність купців першої гільдії практично не мала обмежень, чого не скажеш про представників другої гільдії, які мали право вести роздрібну торгівлю тільки за

місцем запису. На свідоцтво глави родини записувались діти, невідділені брати, а також дружини. Відкривати торгові та промислові заклади можна було лише після отримання гільдійського свідоцтва [3].

Торгівля в усі часи вважалася основним заняттям купецтва. Протягом XIX ст. в Україні продовжували еволюціонувати її форми та характер. Співіснування різних форм торгівлі (від найбільш сучасних до ярмаркової й розносної) відображало багатуоукладність української економіки [4].

У Ніжині в 1887 р. було 567 закладів, з яких 148 належали купцям, зайнятим торгівельною діяльністю [5]. Наприклад, грек Василь Попов, Хаїм Іммердауер, Єгор Лапін (купці 2-ї гільдії) тримали тютюнові склади, займаючись оптовим продажем тютюну і махорки. Склад керосину належав купцю Арону Раділовському, який мав річний оборот 20000 р., а прибуток – 700 р. [6]. Товар доставляли йому з Баку. Горілчаний склад належав купчисі Сарі Хайкіній. Існувало багато бакалійних і тютюнових лавок, магазинів з продажу мануфактурних товарів, взуття, хутряних виробів, які привозили в Ніжин з Москви або Варшави. У балагані на Базарній площі можна було придбати меблі, які завозили в Ніжин з Києва [7]. Також діяли магазини з продажу золотих і срібних виробів. Щоб займатися такою торгівлею, необхідно було отримати окремий дозвіл від Ніжинської міської управи [8].

У 1889 р. було виявлено 652 заклади, з яких купцям належали 156. У 1890 р. 131 закладом з 755 володіли купці. У 1896 р. з 799 торгових і промислових об'єктів 154 були купецькими [9]. Можна спостерігати, що в Ніжині наприкінці XIX ст. зміни кількості купецьких закладів були не суттєвими, що говорить про стабільний економічний стан не тільки міста, але й регіону.

Важливу роль, незважаючи на розвиток у пореформений період стаціонарної торгівлі, збільшення її товарообігу й зростан-

ня асортименту товарів, продовжували відігравати й періодичні форми товарообміну – ярмарки, на яких центральною була постать купця-оптовика.

Ярмарки в Ніжині традиційно проводилися тричі на рік: взимку – Всеїдний, влітку – Троїцький, восени – Покровський. Тривали вони два–три тижні. Товарообіг трьох традиційних щорічних ярмарків становив понад 1 млн. рублів. На час їх проведення до міста з'їжджалися торговці з європейської частини імперії, Польщі, Німеччини, Греції та Туреччини. Ніжинське гільдійське купецтво, яке становило 7–15 % мешканців Ніжина, активно долучалося до участі в ярмарках. Крім того, двічі на тиждень відбувалися торги. Ніжин завжди славився не тільки своїми огірками та тютюном, який був завезений сюди з Голландії й добре прижився. Також гості міста нахвалявали ніжинські лікери та золоті прикраси – продукцію місцевих майстрів.

Вагому роль у житті Ніжина відігравав купецький клан Чернових, засновником якого був ніжинський купець, спадковий почесний громадянин Семен Чернов, відомості про якого зустрічаються в документах останньої третини XVIII ст. У сім'ї народилися вісім синів: Артемій, Тимофій, Юхим, Георгій, Дмитро, Василь, Осип та Іван. Проте є відомості, що в родині була принаймні одна дівчинка. У 1848 р. донька Семена Чернова Панкратія (церковне ім'я) стала ігуменею Ніжинського жіночого Введенського монастиря. Завдяки її клопотанням було побудовано кам'яну огорожу навколо монастиря і двоповерховий кам'яний корпус для проживання монахинь, а також закінчено будівництво теплого храму з притвором на честь Жінок Мирносиць [10].

Будинки, в яких проживали Чернови, були розташовані у Поштовому провулку, на вулицях Ліцейській, Міліонній, Купецькій та Василівській. До наших днів зберігся будинок Чернових на розі вулиць Гребінки та Небесної Сотні. Згадуючи

ніжинські кам'яниці, І. Г. Спаський описував цей будинок як «комфортабельний, прекрасного планування, з великою світлою залою, просторим портиком, у якому красиво розташовані дубові східці, в заокруглених кутах якого ніша для статуї. Під час пристосування під багатоквартирне житло в будинку були розібрані чудові кахельні печі. Колись він належав греку титулярному раднику Георгію Кроміді» [11].

Родина почесних спадкових громадян Чернових була засновником одного з перших у місті промислових підприємств – мідноливарного заводу, відомого з 1791 р. Імовірно, завод розташовувався у передмісті Мигалівка, де згідно з архівними документами проживала частина цієї купецької родини. На виробництві виготовляли обладнання для винокурень і цукрових заводів (казани, труби), а також відливали церковні дзвони різної ваги. Переважна більшість дзвонів ніжинських (і не тільки) церков була відлита на заводі Чернових. На дзвіницях ніжинської Спасо-Преображенської церкви висів дзвін вагою 99 пудів, дзвін Троїцької церкви важив 20 пудів, великий дзвін Покровської церкви – 97 пудів 25 фунтів. Найбільший дзвін вагою 400 пудів був відлитий на заводі Чернових київським майстром Павлом Романовським для дзвіниці Миколаївського собору. У містечку Ічня дзвіницю Воскресенської церкви прикрашав дзвін вагою 267 пудів, відлитий у Ніжині. На дзвіниці церкви Преображення Господнього у с. Дегтярі висів «колокол хорошей работы с растительным орнаментом весом 60 пудов 70 фунтов, сооружен коштом Петра Григорьевича Галагана. Лит в заводе нежинского купца Чернова 1845 года». Мідноливарний завод діяв принаймні ще на початку XX ст. і у 1905 р. був оцінений у 700 тис. руб. щодо визначення податку, який його власники сплачували до міського бюджету [12].

Саме брати Чернови близько 1880 р. відкрили перший у місті «Торговий дім» з метою торгівлі та розвитку промисловості.

Вони не лише займалися комерційними справами, але й брали участь у громадському житті міста [13].

Завдяки активній участі представників купецької верстви Ніжина здійснювався товарообмін між містом і селом, місцевими і віддаленими ринками. Вони активно провадили первісне нагромадження капіталу через торгівлю, збільшували кількість торговельних закладів, вкладали кошти у промисловість. Також варто вважати економічний прагматизм спільною рисою представників купецького стану, тому що отримання прибутку й забезпечення добробуту були метою торгово-економічної діяльності кожного купецького покоління. Таким чином, ця важлива складова, притаманна купецькому прошарку, пояснює їх здатність до економічного ризику та інтерес до інновацій.

Джерела та література

1. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). Київ: Інститут історії України НАМ України, 2008. 271 с.
2. Там само.
3. Там само.
4. Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века: на материалах Украины. Самара, 1992. 191 с.
5. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин. Ф. 340. Оп. 1. Спр. 921.
6. Там само. Спр. 938.
7. Там само. Спр. 933.
8. Там само. Спр. 967.
9. Там само. Спр. 974.
10. Дмитренко Н.М. Ніжинський купець Григорій Дмитренко – гра долі. *Ніжинські старожитності*. 2022. № 1–4 (43–46). С. 3–4.
11. Там само.
12. Там само.
13. Дмитренко Н.М. Перший у Ніжині «Торговий дім»: купецький клан Чернових. URL: <https://mynizhyn.com/news/misto-i-region/35333-persii-u-nizini-torgovii-dim-kupeckii-klan-cernovix.html>

УДК 394.1:39:008«20»:930.85

Олена Матюк

ТРАДИЦІЇ ХАРЧУВАННЯ НА НОВГОРОД-СІВЕРЩИНІ ТА ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЯ ВІД 20-х рр. XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ (ЗА ДАНИМИ УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

У статті розглянуто традиції повсякденного та святкового харчування жителів Новгород-Сіверщини. Схарактеризовано страви, що були на столі місцевих мешканців на початку XX ст. і вживаються до сьогодні. Також описано склад деяких страв та технологію їх приготування.

Ключові слова: *Новгород-Сіверщина, українська кухня, страви повсякденного вжитку, борщ, сало, локишина, круп'яні та борошняні страви.*

Їжа має велике значення у повсякденному житті людини. Вона забезпечує щоденні потреби організму у необхідних поживних речовинах, тішить смакові рецептори та приносить задоволення. Рецепти, на перший погляд, простих та звичних для нас страв формувалися століттями, трансформувалися та підлаштовувалися під звичаї, соціальні умови, природні та кліматичні особливості в яких перебували українці. Українська кухня з давніх часів визначалася великим розмаїттям страв та їхніми високими смаковими й поживними якостями. Так, розвиваючись роками, приготування їжі з повсякденних потреб людини, поступово перероджується у кухарське мистецтво, вибудовуються система та традиції приготування страв, а фіксація та систематизація рецептів у збірниках та спеціальних кулінарних книгах розпочалася з появою писемності [1].

На жаль, писемні згадки про те, чим харчувалися та що готували новгород-сіверці на щодень, не збереглися, але у повсяк-

денних стравах переважали риба та дичина. Про те, що наші предки були завзятими рибалками, свідчать знайдені на території міста елементи риболовних снастей – гаки, грузила, тощо.

На Новгород-Сіверщині завжди переважало сільсько-господарське виробництво, то ж місцеві мешканці багато працювали, зокрема на землі, а отже страви завжди були і досі залишаються дуже ситні, поживні та на диво смачні. Але на різноманітну стравами українську кухню негативно вплинули війни, колективізація та Голодомор. Через ці чинники багато страв української національної кухні були втрачені. Так само негативно вплинула поява у побуті електричних, газових плит, різноманітної побутової техніки, яка, з одного боку, значно полегшила домашню працю, а з іншого – унеможливила приготування багатьох автентичних страв, які готувалися у печі та у спеціальному посуді. Широке виробництво та вживання у 1960–1980 рр. різноманітних магазинних продуктів, зокрема консервів, також негативно вплинули на збереження рецептів традиційних страв. За радянських часів також поширеним було поєднання традицій та впливів інших національних кухонь на українську.

Та все ж таки деякі страви, якими харчувалися місцеві жителі, дійшли до наших днів, хоча деякі все ж таки забуті, і нам, у сучасних умовах, дуже важко уявити, якими вони були на смак та на вигляд. Дуже добре, що деякі господині, особливо у селах, зберігають традиції місцевої кухні і донині, передають рецепти старовинних страв з покоління у покоління. Так що ж їли на Новгород-Сіверщині на початку ХХ ст.?

Як вже згадувалося, риба була на кожному столі в усі сезони. У продажу були плотва, лящ, окунь та щука. З початку 1922 р. на ринку з'явилися всілякі продукти харчування: удосталь м'яса, молока, риби свіжої та привезеної, сушеної, оселедців. Місцева родина Кутік спеціалізувалася на торгівлі рибою, у них можна було купити гарної якості сушену рибу, пряний аромат якої розповсюджувався на увесь базар. Магазин цього риботорговця

був завжди наповнений рибою всіляких сортів, у тому числі і тих, що доставлялися з півдня [2].

До свят, зокрема престольних, місцеві жителі готували багато страв з м'яса. Зазвичай це було м'ясо курей, качок, гусей, індиків, яких у великій кількості тримали місцеві жителі. Особливо популярними у місцевих жителів, помешкання яких розташовувалися поблизу річки, були качки та гуси. М'ясо готували у печі, у чавунах, тушкували великими шматками у власному соку та з додаванням невеликої кількості рідини, різноманітних пряних трав та корінців. Звичайно щодня м'ясо у такій кількості не вживали, а подавали такі страви на свята [5].

На Новгород-Сіверщини у ті часи вирощували багато конопель, тому у кожного жителя вдома було заготовлено велику кількість конопляної олії, і коли розпочинався піст, все готувалося саме на конопляній олії. Конопляна олія має гарний смак, до того ж вона ще й корисна, тому страви приготовлені з додаванням конопляної олії були надзвичайно смачними і поживними. До речі, до посту у кожного новгород-сіверця було заготовлено у достатній кількості не тільки конопляну олію, а і квашені огірки, квашену капусту, а також солону рибу, і коли розпочинався піст, завдяки цим продуктам щоденне меню було корисним та поживним [6].

Дуже поширеною стравою на Новгород-Сіверщині і досі залишається локшина. Її готували із заздалегідь насмажених та підсушених тоненьких крохмальних млинців, які нарізали тоненькими смужечками та підсушували для подальшого зберігання. Локшину варили на курячому бульйоні або на молоці. Локшина була ритуальною стравою – у деяких селах Новгород-Сіверщини її і досі подають на поховальних обідах.

Місцеві жителі століттями обробляли землю і не тільки харчувалися зі своїх городів, а й продавали те, що вирощували. З городніх овочів використовували капусту (свіжу і квашену), буряки, редьку, моркву, огірки, гарбузи, хрін, цибулю і часник.

Як приправу до страв використовували місцеві пряно-смакові рослини: кріп, петрушку, кмин, аніс, м'яту, а також привезені з інших країн перець і корицю [3]. Серед місцевих жителів такі приправи до страв, як хрін та редька, були дуже популярні. Редька нарізалася тоненько, підсолювалась та поливалася конопляною олією [1].

Особливе місце в українській кухні і у жителів міста займали страви, які готувалися способом бродіння – мед різних сортів, пиво, квас і виноградне вино, квашена капуста та огірки. Огірки та капусту квасили у дубових діжках, які були у кожному домогосподарстві.

У повсякденному вжитку були борошняні страви. З початку ХХ ст. їх виготовляли переважно з житнього та ячного борошна. На щодень новгород-сіверці вживали житній хліб, а з ячного борошна пекли млинці. Також вживали багато каш з різних круп – ячні, пшеничні, гречані, пшоняні та рисові. Білий хліб із пшеничного борошна пекли лише на свята – весільний коровай, паски, іноді пироги. Пізніше вироби з пшеничного борошна вищого ґатунку стали більш доступними і набули популярності у місцевих мешканців.

Новгород-сіверці вживали компот, кисіль, саморобний квас, який робили на підсмаженому житньому хлібі. У великій кількості також заготовлявся березовий сік, у який потім додавали сушені фрукти і пили його як прохолоджуючий напій. Зі спиртних напоїв вживали саморобну горілку, настояну на травах і лимонній кожурі, робили різні настоянки, зокрема вишневу.

Не можна не згадати про найпопулярніший серед українців продукт – сало. Воно стало відоме з тих часів, коли люди почали займатися тваринництвом та обзаводитися домашнім господарством. В українській кухні, зокрема на Новгород-Сіверщині, сало використовували раніше і тепер для засмажування чи затовчування рідких страв – борщів, капустяків, юшок. На ньому смажать яєчню, шкварки з сала вживають до каш, галушок,

вареників, млинців тощо. Його їдять як у сирому вигляді, так і копченим, вареним, смаженим. Після того, як різалось порося, його необхідно було посмалити, і зазвичай смалилося воно соломою, а вже пізніше з появою газових ламп обсмальовали без використання соломи, але смалене соломою сало і досі найсмачніше та найароматніше і користується популярністю серед гурманів. Свіже сало засолювалося, складалось у полотняні торби і підвішувалося у темному та прохолодному місці. Зазвичай, це були комори чи інші господарські приміщення, які відповідали умовам зберігання цього чудового та незамінного для українців продукту.

На особливу увагу заслуговує така національна страва, як борщ. Склад борщу здається незвичайним і неприйнятним для іноземців, але ми добре розуміємося на нашому українському борщі і точно знаємо чим борщ густіший, тим він кращий! Не дарма ж є така приказка: «Чим густіший борщ, тим краща господиня». Цікаві вислови зустрічаються серед містян щодо споживання борщу: рубанув/лупанув борщу; навернув миску борщу; їв такий борщ, що аж ложка стоїть.

Залежно від виду борщу в нього додають капусту, картоплю, солодкий перець, квасолу, чорнослив, сушені груши, гриби, галушки, різноманітні м'ясні продукти тощо. Одним із перших борщ згадує Мартін Груневег – торговельний агент німецького походження з міста Гданськ, який у 1584–1585 рр. у складі купецької валки їхав до Москви через Україну. У своєму рукопису він називає українців русинами, і борщ згадує саме щодо території Руси-України, бо у Московії у той час побутовали зовсім інші страви [4].

Щодо борщу, то готували його у селах Новгород-Сіверщини по-різному. Звичайно, основний набір продуктів – буряк, картопля, морква, капуста, цибуля були незмінним, але там де була поруч річка і вдосталь риби, господарині додавали до борщу в'ялену у печі рибу. Жителі сіл, розташованих біля лісів, від-

давали перевагу борщу із сушеними грибами. Зазвичай такий борщ готували у пісні дні. Також у деяких селах у борщ додавали сушені груші (Дробишів, Чулатів, Араповичі, Комань) [7]. До борщу новгород-сіверці також люблять додавати квасоллю. Пізніше з появою різноманітних рибних консервів, осучаснений борщ готували з кількою у томаті. Також популярний у нашій місцевості зелений борщ, який варили з додаванням кропи-ви, лободи або щавлю.

Серед перших страв набув також популярності розсоленьник, який варився з додаванням квашених огірків та розсолу з них. У селі Орлівка Новгород-Сіверської громади його ще називають «брикус».

З прадавніх часів до нас дійшли та й досі зберігаються у раціоні новгород-сіверців такі старовинні страви, як галушки, пелюхи, маслянка та деруни.

Галушки робилися на свіжому чи кислому молоці, до якого додавали курячі яйця, сіль, пізніше почали додавати розпушувач. Замішувалося густе тісто, розкачувалося, різалося на тоненькі смужки, потім смужки різалися на більш дрібні часточки та відварювалися в окропі, проціджувалися та заправлялися підсмаженим салом з цибулею. Галушки були як повсякденною стравою, так і святковою. Сучасні новгород-сіверські господині, щоб спростити спосіб приготування, для галушок роблять напівгусте тісто і формують їх за допомогою ложки, викладаючи їх у киплячий бульйон чи молоко [8].

Пелюхи – цей смаколик дуже часто готують сучасні господині, він має багато різних варіантів приготування, готується також з гречаного борошна, але у с. Кудлаївка його готують саме так: з яєць, сиру, цукру та борошна замішували круте тісто, скачували у кульки та смажили у великій кількості розпеченої олії. Зверху посипали цукровою пудрою і подавали як солодку страву на свято і на повсякдень. Слід зазначити, що солодкі пелюхи з кисломолочного сиру були поширені на Поліссі, зокрема і на

території сучасної Білорусі, а жителі Центральної України їх робили без сиру і солоними [8].

Маслянка – відварювалася очищена картопля, товклася поки була гарячою. Окремо товклося та розтиралосся конопляне насіння, яке потім додавалося у картопляне пюре. Все перемішувалося і заправлялося вершковим маслом. Вживалося як повсякденна страва [9].

Усім відомі деруни, або як їх називають на Подесенні, драники, батьківщиною яких вважається Білорусь, а деякі дослідники вважають, що батьківщиною дерунів була Німеччина, але і в українській кухні деруни зайняли почесне місце. Люблять їх і на Новгород-Сіверському Подесенні. Ця страва була і залишається у повсякденному раціоні. Подавалися деруни зі сметаною або із підсмаженим салом з цибулею.

Заслуговує на увагу рецепт страви, яку готували корінні жителі Новгорода-Сіверського, зокрема одного з древніх його районів – Заручав'я. Таку ж страву готували у с. Шептаки. Страву цю називають по різному – «Запечені ладки» або «Ладки у сметані». У моїй родині цю страву називали «Ладки по-заручейські». Готувалися вони так: на кислому молоці замішувалося густе, як домашня сметана, тісто, додавалося яйце, сода, цукор за смаком, сіль для балансу смаку, і у печі на пательні пеклися ладки. Потім готові ладки викладалися шарами у миску і кожен шар щедро змащувався сметаною і пересипався цукром. Після цієї процедури миска накривалася кришкою або іншою мискою і ставилася на «легкий дух» у піч, на томління. Завдяки цій нехитрій технології ладки ставали пухкими, м'якими, соковитими та дуже смачними. Це був смачний десерт, справжній смаколик, який цілком міг замінити торт. У моїй родині цю страву бабуса завжди готувала, коли чекала гостей, а також на свято Радониці або Родичі, як його називають на Новгород-Сіверщині [5; 10].

Сьогодні у побуті маємо багато різної техніки, завдяки якій можна дотриматися технології приготування страв у печі, але

глиняний посуд замінити не зможе жодна сучасна техніка. Ми полегшуємо свій побут, натомість втрачаємо автентичність страв і традицій їх приготування, втрачаємо те, що берегли і намагалися передати нам наші пращури, а разом з цим втрачаємо частину своєї ідентичності і те, що вирізняє нас з-поміж інших народів. Ми усвідомили, що маємо берегти мову, одяг, традиції, обряди, а забуваємо про те, що їли наші предки на щодень. Натомість дослідження традицій харчування – це не лише про їжу. Це про пам'ять, про родину та про наші щоденні звички, які формують нашу національність та нашу ідентичність. За українськими стравами стоїть ціла історія нашого народу, який формувався тисячоліттями. Про це варто говорити, бо це також наша культурна спадщина. Збереження страв української кухні та традицій харчування допоможе нам не лише пам'ятати минуле, а й переосмислювати наше сьогодення.

Джерела та література

1. Чем питались наши предки / Сост. Т.А. Мартынова. Донецк: Сталкер, 1998. 320 с.
2. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Киев: Типография И. и А. Давиденко, 1860. 156 с.
3. Мартин Груневег. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. Москва: Памятники исторической мысли, 2013. 384 с., ил.
4. Усні свідчення мешканки м. Новгорода-Сіверського Світлани Приход.
5. Усні свідчення мешканки м. Новгорода-Сіверського Євдокії Літвінової.
6. Усні свідчення мешканки м. Новгорода-Сіверського Наталії Коврижко.
8. Усні свідчення мешканки с. Кудлаївки Новгород-Сіверської громади Анни Зевако.
9. Усні свідчення мешканки с. Об'єднаного Новгород-Сіверської громади Віри Сухницької.
10. Усні свідчення мешканки м. Новгорода-Сіверського Віри Шлапак.

УДК 656.61(477.51)(091)

Світлана Приход

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА ПРИСТАНЬ У СИСТЕМІ РІЧКОВОГО ТРАНСПОРТУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті розглянуто діяльність Новгород-Сіверської пристані у системі судноплавства на середній течії Десни. Простежено її функціонування у контексті розвитку річкового транспорту, висвітлено значення вантажних і пасажирських перевезень для забезпечення економічних потреб регіону. Схарактеризовано роль пристані у зміцненні господарських зв'язків, розвитку торгівлі та формуванні транспортної інфраструктури Чернігово-Сіверщини.

Ключові слова: Десна, Новгород-Сіверський, пристань, судноплавство, річковий транспорт, вантажні перевезення.

Історія судноплавства по Десні та функціонування Новгород-Сіверської пристані загалом мало досліджені. Загальні відомості про стан річкового сполучення України і зокрема Чернігівщини містять праці М. Домонтовича, А. Горбаня, А. Цюпи, С. Русакова, Д. Риги тощо. Основним джерелом інформації про пристань стали публікації у місцевій періодиці другої половини XIX–XX ст., а також документи, виявлені в Державному архіві Чернігівської області.

Десна була важливою транспортною артерією Чернігово-Сіверщини і відігравала значну роль у перевезенні вантажів. Ще за князівських часів у місті існувала пристань, куди «причаливали купецькі лодії» [1, с.15].

Перший пароплав на Десні з'явився у 1846 р., а регулярне судноплавство розпочалося дещо пізніше – у 1860-х рр. [2]. Друга половина XIX ст. стала періодом активного розвитку річкового судноплавства на Десні. Пов'язано це було із засну-

ванню у 1858 р. в Києві «Товариства пароплавства по Дніпру і його притоках». По Десні проходив дешевий і зручний шлях від Новгород-Сіверського до Києва. У статистичних звітах цього періоду зазначено, що Десна була судноплавною від Брянська до гирла (приблизно 800 верст). Річкою рухалися не лише плоти, а й невеликі судна та пароплави, що перевозили як продукти з північних регіонів, так і товари з півдня. У 1856–1861 рр. по Десні курсували 676 суден і 999 плотів, на яких працювали 9529 осіб. Серед головних пристаней на Десні зазначалася Новгород-Сіверська, серед другорядних – Дробишевська, Пирогівська, Горківська [3, с. 92]. Десна сприяла промислового розвитку Новгород-Сіверського. По ній сплавляли пеньку, льон, вапно, поташ та інші товари, які далі по Дніпру надходили до південних регіонів країни, а звідти – хліб, цукор, спирт, сіль тощо. На плотях сплавляли лісову деревину для будівництва та опалення до Херсона та Миколаєва. Протягом 1871–1874 рр. щорічно відправлялося 2830 тис. пудів вантажу, а в 1881–1884 рр. – 3121 тис. пудів [3, с. 93].

У 1893 р. між Новгородом-Сіверським та Макошиним курсували пароплави «Суворов» та «Варвара», які перевозили по 50 осіб за один рейс. З 1898 р. пароплави вийшли на регулярний маршрут Чернігів – Новгород-Сіверський – Чернігів. Курсував великий пароплав «Чикаго», відправка проводилась о 10:00, прибуття до міста – опівночі [4]. На рубежі XIX–XX ст. до вантажних перевезень додалися і поштово-пасажирські рейси. Пароплавні лінії діяли з квітня і до кінця жовтня. Період судноплавства на Десні на початку XX ст. досліджений недостатньо, однак, очевидно, що перевезення вантажів і пасажирів тривало.

У роки Другої світової війни майже весь річковий флот України, зокрема Дніпровського басейну, до якого належала Десна, був затоплений та зазнав руйнації. Післявоєнна відбудова річкового транспорту відбувалась у надскладних умовах. Керівництвом країни було прийнято ряд важливих рішень, спрямованих

на відновлення судноплавства як основної складової транспортної мережі країни. Значна увага приділялася комплексному використанню річкового та залізничного транспорту [5, с.72]. У районах функціонування водних шляхів залізничний транспорт мав передавати на річковий транспорт місцеві вантажі. Передбачалося, що це зменшить навантаження на залізницях. Головний критерій розвитку судноплавства базувався на значно менших капіталовкладеннях, ніж цього потребувало залізничне сполучення чи відбудова магістральних доріг з твердим покриттям. Важливе значення мала дешевизна перевезень масових вантажів. 1 вересня 1947 р. Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову «Про заходи з відновлення та подальшого розвитку річкового транспорту». Згідно з цим документом, були визначені заходи з відновлення, реконструкції та розширення суднобудівної та судноремонтної бази, розвитку причально-портового господарства. Починаючи з 1946 р., робітники річкового флоту перейшли до виконання поставлених завдань, передбачених п'ятирічним планом [5, с. 74]. Пріоритетним завданням була відбудова судноплавства на великих річках країни, відновлення вантажо-пасажирських перевезень на яких проходило з використанням пароплавів проекту № 737. Саме вони були основою річкового пароплавства країни і відігравали важливу роль у виконанні державних планів перевезень. Але відновлення таких перевезень на малих річках ускладнювалося тим, що для роботи можна було використовувати лише судна зі спеціальними технічними характеристиками. На Десні регулярні пасажирські перевезення виконувались в основному пароплавами проектів СБ-14 та СБ-21, які були розроблені спеціально для роботи на малих річках [6]. Робота Новгород-Сіверської пристані у післявоєнний період частково висвітлена в районній газеті «Шлях колгоспника». З публікацій у ній відомо, що у перші повоєнні роки начальником пристані був С. Костильов. Під його керівництвом були підготовлені приміщення для складів і паса-

жирів, заготовлений вантажний інвентар [7, с.4]. У квітні 1946 р. було відправлено 6 барж з будівельним матеріалом і плот з деревиною для відбудови Києва [8, с.1]. Працівниками було проведено роботи з облаштування території та технічного оснащення теплоходів. Для збільшення вантажоперевезень по Десні будували пароми. Так, у селі Горбове було введено в дію новий паром, який міг переправляти по 12 навантажених підвод [9, с.1]. Станом на липень 1946 р. було здійснено перевезення 300 тонн мінерально-будівельного вантажу. Також велику роботу з вантажоперевезень господарського призначення (зерна, овочів, сіна, лісу тощо) було виконано на мікрогазоході та судні № 965 [10, с.1].

Готуючись до навігаційного періоду 1947 р., працівники пристані відремонтували буксирні та пасажирські пароплави. Було відкрито пасажирський зал та складські приміщення для зберігання вантажів. 11 квітня було відновлено регулярний рух пароплавів від Новгород-Сіверського до Чернігова. Вони мали відправлятися щомісяця 3, 7, 11, 15, 19, 23 та 27 числа о 18:00. З Чернігова до Новгород-Сіверського – о 5 годині ранку 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25 та 29 числа. Вартість проїзду пасажирів у III класі становила 36 карб., у II класі – 47 карб., а в I класі – 69 карб. 50 коп. Були також плацкартні місця I-го та II-го класу і буфет для пасажирів. Крім того, за 5 годин до відходу пароплава приймалися вантажі великої швидкості від Новгород-Сіверського до Дніпропетровська [11, с.4]. Для вантажних перевезень у 1947–1956 рр. будувалися річкові буксири проектів 732 та 733, що дало можливість відновити перевезення з використанням барж різного призначення залежно від транспортованого вантажу. Організації та підприємства міста подавали заявки на перевезення будівельних матеріалів, сіна та овочів. З публікацій відомо, що регулярний рух пароплавів для перевезення пасажирів і вантажу по Десні від Новгород-Сіверського до Чернігова у 1948 р. був відкритий 22 травня. З міста до обласного центру

пароплави мали відправлятися щомісяця 3, 7, 11, 15, 20, 24, 28 числа о 12 годині дня. Приймання вантажів великої швидкості від Новгород-Сіверського на всі пристані Дніпра та його приток проводилось щодня з 8 години ранку до 6 години вечора. Перший товарно-пасажирський пароплав «Дніпровець» прибув до Новгород-Сіверського 25 травня 1948 р. Крім пасажирів, пароплав доставив запасні частини для сільськогосподарських машин, промислові та продовольчі товари, а у зворотному рейсі – пасажирів і місцеві вантажі [4].

Післявоєнна відбудова системи річкового транспорту не обмежувалася досягненням довоєнних показників, проте мала ряд суттєвих проблем. Застарілі та пошкоджені судна та гостра нестача кадрів створювали значні труднощі у роботі. У червні 1948 р., як сповіщає районна газета, допомогу ремонтникам пристані «надавали працівники Новгород-Сіверської машинно-тракторної станції, які відбудували старий, пробитий кулями каркас катера і встановили на ньому мотор, відремонтований в майстерні МТС. Катером доставлялось пальне для тракторних бригад, що обслуговували придеснянські колгоспи» [12, с. 1]. Діяла пристань і у селі Пирогівка, де займалися переважно вантажоперевезеннями. Як зазначав начальник пристані «Новгород-Сіверський» С. Костильов, «перевозка була обумовлена своєчасною організацією вантажних робіт та чіткою взаємодією з флотом» [13, с. 1].

Невід'ємною частиною роботи Новгород-Сіверської пристані певний час був навчальний пункт ДОСФЛОТ. У Чернігівській області діяльність ДОСФЛОТ була відновлена у 1948 р. з метою підготовки військово-морських кадрів, розвитку морського та річкового транспорту, популяризації морської справи й підготовки молоді для служби на флоті. Одним з важливих напрямів роботи організації була підтримка річкових портів і пристаней, створення гуртків та шкіл юних моряків і річковиків. ДОСФЛОТ займався пропагандою річкового транспорту, орга-

нізовував збирання коштів для розвитку флоту, а також допомагав у побутовому й технічному облаштуванні пристаней. Варто зазначити, що організаційна діяльність ДОСФЛОТ у післявоєнний період мала гриф «цілком таємно». Окрім занять у клубі, проводилася підготовка до шлюпочних переходів за маршрутом Новгород-Сіверський – Чернігів [14, арк. 16], а також діяли гуртки з основ військово-морської справи – 2 (30 учасників), рулевих і сигнальників – 1 (22 учасники), електриків зв'язку – 1 (47 учасників), підготовки плавців – 1 (21 учасник) [15, арк. 17].

Після завершення теоретичних занять та початку навігації планувалося проведення практичної підготовки. Навчання в області здійснювалося у 13 навчальних пунктах, зокрема в тих, що розташовувалися на відстані понад 300 км від Чернігова (Новгород-Сіверський, Семенівка) [17, арк. 5]. Умови навчання були складними – відчувалася нестача навчальних приладів. До підготовки залучали як допризовну молодь (з освітою не нижче 4 класів), так і військовозобов'язаних запасу. Переважно навчали на рулевих і сигнальників. Згідно з донесенням про кількість допризовної молоді та військовозобов'язаних запасу, зарахованих до навчальних закладів ДОСФЛОТ у 1951 р., у Новгород-Сіверському пункті за період з 1 березня по 30 травня 1951 р. було прийнято 30 юнаків допризовного віку. Військовозобов'язаних запасу на навчання того року не зараховували [18, арк. 2–4]. Восени того ж таки року товариство ДОСФЛОТ стало частиною ДТСААФ.

З газетних публікацій 1951–1955 рр. відомо, що пристань іменували «Новгород-Сіверська дільниця малих річок» [19, с. 1]. До міста регулярно прибували пасажиро-вантажні пароплави. Судна «доставили водним шляхом будматеріали, кондитерські вироби та поставили під навантаження баржі... судна «КІМ», «БТ-58» – будматеріали». Вантажо-пасажирський пароплав «Полина Осипенко» доставляв з Чернігова до Новгорода-Сіверського пасажирів та великі вантажі для змішторгу [20, с. 4].

Упродовж навігаційного періоду курсував пасажирський катер для перевезення пасажирів по річковій магістралі Новгород-Сіверський – Грем’яч. Наприкінці 1954 р. начальник пристані І. Ромаскевич звітував: «Перевиконано план навігації, перевезено вантажів на 340 500 тонно-кілометрів більше, ніж було передбачено. В бюджет держави відраховано надпланових доходів 97 200 крб., добре попрацювали команди буксирного катера «БК-104», катера «БК-46», грузової баржі «М-321»; відзначились працівники дільниці М. Рудич, Т. Скопенко, В. Костяний, П. Бихлавський, М. Коршунов та ін. [21, с. 2]. Водними шляхами до міста надходили партії сільськогосподарських машин, продовольчі та промислові товари [22, с.2]. За третій квартал 1955 р. начальник пристані С. Волохин звітував: «Вздовж берега річки Десни – цілий караван барж. Вони навантажуються картоплею і різними овочами, десятки тисяч тонн різних вантажів: хліба, овочів, будівельних матеріалів» [23, с. 2].

До навігаційного періоду 1958 р. було відремонтовано механізми і корпуси 9 катерів, 15 барж і парому на переправі в селі Пирогівка. Високій продуктивності в проведенні ремонту сприяла установка в майстерні нового устаткування. Для безперебійного проходження річкового транспорту було відремонтовано наявні і придбано ліхтарі, бакени, плавучі віхи тощо; завезено достатню кількість гасу для освітлення судноплавного шляху в нічний час. Механічну майстерню поповнено новим виробничим устаткуванням, встановлено власну електростанцію. Ремонт займалися судові команди. Водночас окремі судна залишалися неуккомплектованими, бракувало матросів, шкіперів та фахівців інших спеціальностей [4]. Попри ці труднощі, роль річкового транспорту в народному господарстві регіону постійно зростала.

Після того, як у 1964 р. у Чернігові було засновано річковий порт, до нього були приписані Новгород-Сіверська пристань і причал Путивськ.

Інтенсивний розвиток пристані припадав на 80-ті рр. У цей час навіть порушувалося питання про надання пристані статусу порту. З публікацій місцевої преси у 1982 р. дізнаємося, що на території пристані знаходилась адміністративна будівля, «дощатий будиночок з касою і буфетом» [4], було налагоджено пасажирське перевезення мешканців подеснянських сіл; кожного дня о 15:15 відправлявся теплоход «Піонер-7» до села Біла Берізка. Вантажообіг становив майже один мільйон тонн за сезон. Було розвинене теплохідне господарство, на території знаходились майстерні, гуртожиток, контейнерний майданчик на 1000 кв. м, пасажирський причал, плавсудно ємністю на 100 тонн для зберігання пального, екскаватор для завантаження і розвантаження контейнерів. У 1985 р. працювали два пасажирські теплоходи, буксирний катер, плаваючий кран, який за місяць перероблював 25,5 тис. тонн вантажу [4].

Новгород-Сіверщина була одним з найбільших постачальників лісу, крейди, вапна, піску на промислово-будівельний ринок Лівобережної України. Наприклад, з Путивльського крейдяного кар'єру могли баржами переправити близько 500 тонн крейди до Чернігівського силікатного заводу. Важким випробуванням для Чернігівського річкового порту, а також Новгород-Сіверської пристані стали 1990-ті рр. Підприємство зазнавало збитків, товарообіг постійно падав, що і стало причиною ліквідації Новгород-Сіверської пристані у 2012 р. Так завершилась історія річкового флоту на Десні, а відтак і Новгород-Сіверської пристані. Десна перестала бути важливим транспортним і торговим шляхом цілого регіону країни.

Річковий флот на Десні був невід'ємною частиною транспортної інфраструктури Чернігово-Сіверщини. Попри зазначені труднощі, він вчасно забезпечував вантажо-пасажирські перевезення, що позитивно впливало на соціально-економічний розвиток регіону.

Джерела та література

1. Воїнов С. С. Новгород-Сіверський. Нариси історії. Чернігів: Сіверянська думка, 1999. С. 163.
2. Електронний ресурс. Режим доступу:
<https://pechera.info> > oglyadu (дата звернення: 09.09.25)
3. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Составил М. Домонтович. – СПб.: Типография Ф. Персона. 1865. 796 с.
4. Фонди Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім».
5. Горбань. А.В. Особливості післявоєнної відбудови річкового транспорту УРСР. *Водний транспорт*: Збірник наукових праць. Київ: КДАВТ, 2014. № 3(21) С. 71–76.
6. Електронний ресурс. Режим доступу:
<https://vt.duit.in.ua> > home > article > download Цюпа А.М. Перші українські проекти пасажирських суден для малих річок ст138 (дата звернення: 09.09.25)
7. Шлях колгоспника (Новгород-Сіверський). 1946. № 25. 4 квітня.
8. Шлях колгоспника. 1946. № 28. 17 квітня.
9. Шлях колгоспника. 1946. № 45. 30 червня.
10. Шлях колгоспника. 1946. № 54. 1 серпня.
11. Шлях колгоспника. 1947. № 30–31. 10 квітня.
12. Шлях колгоспника. 1948. № 4.
13. Шлях колгоспника. 1948. № 65. 19 серпня.
14. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р 4983. Оп. 2. Спр. 2а. Арк. 16.
15. ДАЧО. Ф. Р 4983. Оп. 2. Спр. 2а. Арк. 17.
16. ДАЧО. Ф. Р 4983. Оп. 2. Спр. 3.
17. ДАЧО. Ф. Р 4983а. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 5.
18. ДАЧО. Ф. Р 4983а. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 2–4.
19. Шлях колгоспника. 1951. № 62. 29 липня.
20. Шлях колгоспника. 1951. № 98. 2 грудня.
21. Шлях колгоспника. 1954. № 116. 17 грудня.
22. Шлях колгоспника. 1955. № 51. 29 квітня.
23. Шлях колгоспника. 1955. № 126. 23 жовтня.

УДК 069:908(477.51) «2022/2025»

Леся Іванченко

**КРАЄЗНАВЦІ ТА МУЗЕЙНИКИ ПРИКОРДОННЯ
СІВЕРЩИНИ В УМОВАХ ШИРОКОМАШТАБНОГО
РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ: ДІЯЛЬНІСТЬ
ГРОМАДСЬКОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО
МУЗЕЮ ПЕЛАГЕЇ ЛИТВИНОВОЇ-БАРТОШ
У СЕЛІ ЗЕМЛЯНКА**

У статті розглянуто діяльність краєзнавчих та музейних осередків Сіверщини як важливих центрів збереження й популяризації культурної спадщини України в умовах воєнних випробувань. Локальна культурна активність цих закладів доводить їхню важливість для формування національної ідентичності, підтримки моральної стійкості суспільства, консолідації громади. Висвітлено діяльність Громадського історико-етнографічного музею Пелагеї Литвинової-Бартош у селі Землянка Шосткинського району Сумської області.

Ключові слова: Пелагея Литвинова-Бартош, Сіверщина, музеї, краєзнавство, культурна спадщина.

У періоди суспільних криз та воєнних випробувань зростає інтерес до історії країни, народних традицій, обрядової культури. Усвідомлення національної ідентичності, пізнання власного роду, історії рідного краю зумовлюють звернення до глибинних пластів історичної спадщини. У цьому процесі важливу функцію виконують краєзнавці, етнографи, музеї, освітні заклади та бібліотеки.

В умовах повномасштабної агресії РФ проти України особливої актуальності набуває діяльність музеїв прикордонних регіонів. На древній Глухівщині (тепер Шосткинський район Сумської області) в селі Землянка з 2019 р. функціонує Громадський історико-етнографічний музей Пелагеї Литвинової-Бар-

тош, названий на честь етнографині, яка у XIX ст. фіксувала прадідівські звичаї, обряди, традиції, легенди. У XX ст. постань цієї дослідниці була знівельована, адже політика радянської влади була спрямована на руйнування історико-культурної спадщини, знищення національної історії. У 1922 р. відбулося вилучення церковних цінностей [1, с. 105]. Спалюжено було релігійну споруду і в селі Землянка, знищено пам'ять про дворянку, місце поховання якої відоме лише в запису «на погості під старою ялиною».

У процесі декомунізації усні свідчення старожилів відтворили образ поміщиці, яка опікувалася громадою, збирала фольклор, планувала заснувати в селі школу ткацтва. То ж центральну вулицю в Землянці перейменували на її честь, а згодом у колишній хатині священника було відкрито музей.

Незважаючи на відносно короткий період функціонування, Громадський історико-етнографічний музей Пелагеї Литвиної-Бартош набув значної популярності не лише в межах Сумщини, України, а й за кордоном. Як зазначає Оксана Анісімова, «музей для маленького села – це знайомство з історією свого краю, шанс туристичного розвитку в масштабах країни, дослідження та реконструкція стародавньої етнокультури». Особливістю діяльності музею є поєднання традиційної експозиційної, науково-дослідної роботи з інтерактивними формами. «Родзинкою» для відвідувачів є можливість не лише споглядання, ознайомлення, сприйняття, а й безпосередня участь у різноманітних майстер-класах (вишивка, ткацтво, писанкарство), обрядових дійствах, культурно-мистецьких фестивалях.

Після початку широкомасштабного вторгнення тут не припиняється популяризація українських народних цінностей, дослідницька, експозиційна, інформаційна та видавнича діяльність. Проводяться майстер-класи, тематичні вечори, вечорниці, екскурсії, експедиційні подорожі, творчі зустрічі; працює літній кінотеатр, у якому демонструють також і науково-популярні фільми.

З ініціативи музейників у 2023 р. було здійснено передрук

праці П. Литвинової «Весілля у селі Землянці на Чернігівщині», опублікованої Ф. Вовком у «Записках Наукового товариства Т.Г. Шевченка» в 1900 р. [2]. Це фундаментальне дослідження 25 обрядів та 250 обрядових пісень до них.

На пошану 190-річчя від дня народження Пелагеї Литвинової-Бартош, 16 жовтня 2023 р. у музеї відбулась зустріч краєзнавців та науковців, за результатами якої у 2024 р. вийшов друком збірник доповідей учасників [3], з яким можна ознайомитись он-лайн на платформі «Сумський історичний портал» [4]. У такий спосіб було запроваджено до наукового обігу матеріали, присвячені родоводу дослідниці, а також спогади її нащадків. Праправнуки зворушливо діляться переказами про прародичку. Як зазначає одна з них Тетяна Якушева, «бентежна подія! Більш як півстоліття очікування, що згадають про «нашу Пелагею», на належний рівень піднесуть ім'я нашої прабабуни».

Варто зазначити, що в 2018 р. було видано книгу Іллі Стронговського «Це зробила вона», в якій представлено короткі біографії видатних українок [5], зокрема Пелагеї Литвинової. Авторкою тексту була Вікторія Амеліна (1986–2023) *.

У 2024 р. побачив світ історичний роман про долю Пелагеї Литвинової-Бартош «Її вишиване життя» Світлани Талан [6]. Письменниця відвідувала музей, мандрувала місцевістю, щоб перейняти атмосферу Сіверського краю, де жила і творила етнографія.

Попри географічну близькість до кордону з країною-агресором, музей продовжує активну культурно-просвітницьку діяльність навіть в умовах воєнного часу. Заклад є об'єктом уваги українських медіа, зокрема знімальних груп телеканалу «Суспільний» [7]. Музей відвідують мешканці сусідніх сіл і міст, інших регіонів України, іноземці. Важливою формою громадської активності стало проведення благодійних ярмарків на підтримку ЗСУ, що організовуються з березня 2022 р.

* Загинула у м. Краматорськ від обстрілу російськими військами

Для ілюстрації діяльності музею наведемо приклади заходів упродовж вересня 2024 – вересня 2025 рр.

Варто відзначити династію майстринь – Галину Науменко та її доньку Людмилу Блаженко, які демонструють процес ткання. Заняття проводять і для екскурсійних груп, і для індивідуальних відвідувачів. До музею приїзять поціновувачі родинami, з друзями, бо почули/побачили в інтернет мережах. Таким чином, поширюючи автентичні традиційні ремесла Сіверщини, музей формує власну освітньо-туристичну інфраструктуру.

*Громадський історико-етнографічний музей
Пелагеї Литвиново-Бартош у селі Землянка Березівської ОТГ
Шосткинського району Сумської області.*

Унікальним є відтворення народних обрядових практик, зафіксованих у працях П. Литвиново-Бартош. Писанкують в музеї за візерунками і технікою з книг і нотаток дослідниці. Традиційно це відбувається у період від Колодія до Великодня, хоча можливі й винятки.

Показовим прикладом поширення локальних традицій поза межами регіону є майстер-класи київської писанкарки Анни

Котліної, яка в осінню пору популяризувала сіверські орнаменти в краєзнавчому відділі столичної Публічної бібліотеки ім. Лесі Українки [8].

Глухівські майстри – члени Національної спілки майстрів народного мистецтва України Євген та Любов Кулики презентували у Землянці техніку вибійки на тканині та різьблення дерев'яних ложок, що є прикладом міжрегіональної комунікації та обміну досвідом [9]. Контактус заклад з подібними осередками в інших областях. Співпраці передують віртуальні зустрічі (у форматі *zoom*), а згодом народні майстри приїждять до Землянки [10].

Музей підтримує наукові та культурні зв'язки і з іншими інституціями, серед яких – краєзнавчий музей м. Хмільник. Для цього є історичні підстави, адже свого часу там проживала сім'я Бартошів. Там народилася молодша сестра Пелагеї – Марія, в заміжжі Порскалова. Вона також залишила помітний слід в історії України як засновниця та перша очільниця Новгород-Сіверської жіночої гімназії (1875). На межі ХІХ–ХХ ст. вона утримувала приватну бібліотеку в Києві, опікувалася притулками, займалася благодійництвом.

У записах П. Литвинової зафіксовано традиції й обряди, які нині відтворюють «в музеї Пелагеї». Приміром, різдвяний обряд «Коза», «Колодій», «День сорока святих», «Закликання Весни», «Русалії», «Купальські вечори», «Обжинки», «Калита» та інші. Найбільш знаковим і колоритним у практиці музею є відтворення «Весільного обряду» за матеріалами П. Литвинової.

Невеликий колектив музею підтримують представниці ансамблю сільського клубу «Панянки із Землянки». Автентичні пісні в їхньому виконанні зачаровують, повертають до праслов'янських часів. Це додатковий крок у збереженні та передачі локальної нематеріальної культурної спадщини, відтворення архайчних традицій та формування ідентичності регіональної громади.

Важливою є робота історико-краєзнавчого гуртка, члени якого здійснюють інтерв'ювання, досліджують історію села, на-

вколишніх хуторів та довкілля. У межах польових експедицій відбулось обстеження території колишнього хутора Терebenь, де у 1833 р. народилася Пелагея Литвинова-Бартош. Організують екскурсії у Глухів та сусідні села, як-от у Полошки. У 1852 р. у селі Богданка вишла заміж Пелагея. Нині це одна з вулиць Полошок. Там біля Миколаївської церкви ще збереглися поховання членів родини Литвинових.

Окрема увага приділяється опрацюванню архівних матеріалів у наукових бібліотеках та архівах. Основний родинний архів Пелагеї Литвинової-Бартош зберігається в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М.Т. Рильського НАН України в Києві.

Використання сучасних цифрових технологій створює можливості для проведення наукових і громадських заходів навіть у віддаленій місцевості. Зокрема, у грудні 2024 р. відбувся Круглий стіл у співпраці з Педагогічним музеєм України [4]. Інформаційна робота ведеться також у соціальних мережах. Інтернет-сторінки «Громадський історико-етнографічний музей Пелагеї Литвинової-Бартош» (URL: <https://www.facebook.com/pelageyabartosh>) та «Землянка news» (URL: https://www.facebook.com/groups/291986884764038/?hoisted_section_header_type=recently_seen&multi_permaLinks=1280774879218562) у мережі Facebook мають близько тисячі підписників і шанувальників, що засвідчує сталий інтерес до діяльності музею. Заклад виконує комплексну функцію по охороні культурної спадщини: зберігає-експонує, здійснює краєзнавчі розвідки, організовує наукові заходи, популяризує історико-етнографічні знання про Сіверщину.

Активна діяльністю в міру обставин і можливостей проводиться не лише в селі Землянка, а й в інших локаціях Сіверського краю.

У Ямпільському краєзнавчому музеї, який очолює Олена Тахтай, експозиція відображає соціально-економічне життя регіону від кінця XIX до початку XXI ст. Окрім загальних екскурсій, проводиться виставкова робота, створюються тематичні

виставки декоративно-ужиткового мистецтва. У проєкті «Ямпільщина: побутова порцеляна та фаянс ХХ ст.» розкрито регіональні особливості виготовлення посуду. Проводяться просвітницькі заходи: лекції («Що таке краєзнавство?»), екскурсійні маршрути («Мандруємо стежинами Сіверщини»), серед яких окремо слід виділити розроблений спільно з Ямпільською станцією юннатів маршрут до Ботанічного саду місцевого значення «Ямпільський». Організуються фотовиставки та фотозони («Згадай минуле Ямпільщини») [11].

Популяризація краєзнавчих досліджень здійснюється із застосуванням новітніх технологій – висвітлення у соціальних мережах (Facebook, Instagram) та в регіональних інтернет-видаваннях (HLUKHIV.CITY, PIVNICH NEWS).

У селі Воздвиженське функціонує музей «Трудове братство М. Неплюєва» під керівництвом Валерія Авдасьова. Через об'єктивні обставини нинішнього часу, його діяльність зосереджена переважно у цифровому просторі у форматі публікацій і відеоматеріалів, присвячених подіям та видатним постатям краю [12].

Важливий осередок культурної пам'яті являє собою музей «Мистецька вітальня родини Нарбутів» у селі Янівка, який очолює Наталя Мешкова, завідувачка місцевої бібліотеки. Внаслідок воєнних дій у вересні 2024 р. шкільну будівлю була зруйнована. Та попри це, тут реалізуються просвітницькі ініціативи: лекції, екскурсії, гуртки, культурно-мистецькі вечори, майстер-класи [13].

Шосткинський краєзнавець В'ячеслав Кириєвський у співпраці з Федором Кузьменком та групою місцевих дослідників бере участь у створенні матеріалів для краєзнавчого проєкту «Край, який вражає!» [14]. Важлива роль у цьому належить журналістці ТРК «Акцент» Ірині Коваленко. У відеосюжетах висвітлено історію містечок, сіл та хуторів Сіверщини, діяльність відомих і малознаних постатей. Завдяки цьому формується цінний аудіовізуальний контент, присвячений локальній історії та культурі Сіверщини [15].

У селі Вороніж – на батьківщині Пантелеймона Куліша –

активно діє когорта краєзнавців, які попри складні умови повномасштабної війни продовжують дослідницьку та популяризаційну роботу. Осередком є історичний гурток «Воронізький літописець» у складі Наталії Міллер, Тетяни Рязанової, Наталії Одноліток, Ольги Холодовської [16].

У Глухові, окрім Національного заповідника «Глухів», Краєзнавчого музею та Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, важливим центром культурно-просвітницької роботи виступає Глухівська публічна бібліотека (завідувачка Тамара Привалова). Значний внесок належить Ніні Шубніковій – креативному організатору заходів [17].

У Кролевеці краєзнавчі ініціативи реалізуються завдяки діяльності працівників Краєзнавчого музею і Музею кролевецького ткацтва. Продовжує традиції досліджень історії краю Тетяна Шпильчина (Яковенко). У навколишніх селах Дубовичі, Ярославець, Полошки діють осередки, до яких входять як фахові науковці з різних міст, так і місцеві жителі Леся Іванченко, Тетяна Рекун, Надія Зайцева.

Унікальним неформальним культурним явищем Сіверщини з 2007 р. є арт-поселення «Хутір Обирок» (також відоме як «Мистецький хутір Обирок», «Острів Обирок») [18], неподалік Батурина. Засновники локації – родина Леонід Кантер (1981–2018) та його дружина Діана Карпенко. Цьогоріч там відбувся літній табір для ветеранів російсько-української війни та їхніх родин. Поселенці взяли участь у проєкті «Етноскрабниця», в рамках якого було відтворено традицію випікання хліба «калинника» за старовинними рецептами [19]. Обряд супроводжувався автентичним співом ансамблю Обмачівського будинку культури.

Кожний із згаданих музеїв, просвітницьких центрів заслуговує на популяризацію, адже працівники цих закладів виконують винятково важливу місію збереження культурної спадщини, духовних надбань та національних цінностей, формують у громадян відчуття причетності до історії України, сприяють піднесенню рівня національної свідомості.

У сучасних умовах повномасштабної війни знання історії рідного краю, процесів національного державотворення та народної культури є потужною зброєю, протидією російській пропаганді й маніпуляціям історичними фактами. Історики, краєзнавці та музейні працівники стоять на варті «культурного фронту». Їхня діяльність у прикордонних регіонах, що зазнають впливу воєнних дій, не лише локальна подвижницька просвітницька місія, а й важлива складова національної безпеки, що зміцнює моральні засади, формує світоглядні орієнтири, є одним із чинників утвердження національної ідентичності та патріотичного згуртування.

Джерела та література

1. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства; 2-ге вид., переробл., доп. Дунаївці; Суми: ФОП Цьома С.П., 2025. 283 с.
2. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди у селі Землянці Глухівського повіту на Чернігівщині. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1900. Т. 3. С. 70–173.
3. *Берегиня народних традицій*: збірник наукових праць. Вип. 1. Матеріали музейної зустрічі з нагоди 190-ї річниці від дня народження Пелагеї Литвинової-Бартош. 16 жовтня 2023 р. с. Землянка. Громадський історико-етнографічний музей Пелагеї Литвинової-Бартош / упоряд. Іванченко Л. Ямпіль: СПД ФО Пелешко О.О., 2024. 160 с.
4. Берегиня народних традицій. URL: <https://history.sumy.ua/research/books/9888-berehynia-narodnykh-tradytsii.html>
5. Це зробила вона: [дівчата можуть усе]. Київ, 2018. 103 с.
6. Талан С. Її вишиване життя. Історичний роман. Харків: КСД, 2024. 320 с.
7. Весільні обряди у селі Землянка. Край пригод. Суспільне Суми. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bTJq6ysf0g0>
8. Презентація писанок, розписаних за схемами Пелагеї Литвинової-Бартош, дослідниці українського фольклору, у відділі краєзнавства Публічної бібліотеки імені Лесі Українки, в Києві. URL: <https://www.facebook.com/LUKLibrary/posts/pfbid02bUreLstRcY1AA1RTQ7MfGBDSHQRqGKpcpp4Y7aUVKuGKy4g8KLifLfRkEjiXcto7l>
9. Давнє ремесло ложкарства. URL: <https://www.facebook.com/pelageyabartosh/posts/pfbid027uapZ1Yna7pQbhD5bBQp1FyQeBd1Y3SA>

Dg15kDhs6DwrkvHnFS7b4SZ8pw2mpucZl ; Орнамент поколінь. URL: <https://www.facebook.com/pelageyabartosh/posts/pfbid0Q11CHfonciFDsvec sGwWdaPkpZWxueWrv3NWYFdMys7tdhVvESMRXGhHX2sNiSGSI>.

10. Представники Онуфріївської громади відвідали музей Пелагеї Литвинової-Бартош. URL: <https://www.facebook.com/pelageyabartosh/posts/pfbid02PpX2dkpADoqfNrYqEwP5MLpgdU16CjHcaeJR3mK3gMc3u9 xQefQVfewF6jxe9CVVI>

11. Діяльність Ямпільського краєзнавчого музею за «воєнний» рік. URL: <https://yampil-rada.gov.ua/news/1678174425/>

12. Авдасьов Валерій. Іван Абрамов і його «культурні скити». URL: <https://www.yampil.info/archives/75386.html>.

13. Мистецька вітальня родини Нарбутів. URL: <https://www.facebook.com/groups/417981956038453>.

14. Цикл програм про Сіверщину: історичні події словами істориків і краєзнавців – ТПК «Акцент», м. Шостка). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UZhRwzYnrE>

15. Церква села Алтинівка. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0gnz97V3VtA7d25RTTVqjBwuJNPavJSYcZMkTYtGzcCBqrAux3YEZgKyXkK6Pfil&id=100004167931815; Як воронізький отаман Куліш похвалявся вбити горбівського попа. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0PYHzUSQbETP5Xhx8Nb7PH9aKVyrVmtMa3kzbYxnbJ722JJDUVXD28KT7XQY6bz1ql&id=100004167931815.

16. Воронізький літописець. URL: <https://www.facebook.com/voronizkijlitopisec>

17. Тамара Привалова (Глухівська публічна бібліотека). URL: <https://www.facebook.com/gluhiv.library/>.

18. Арт хутір «Острів Обирок». URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B8_\(%D0%9D%D1%96%D0%B6%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B8_(%D0%9D%D1%96%D0%B6%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD)).

19. Під час повномасштабної війни згадали старовинний рецепт хліба. ТК «Прилуки». 19 вересня 2025 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6EVwagao-Zw>.

УДК 930.2:94(477.51)»2022/2025»

Тамара Дорохіна, Олександр Коваленко

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ
НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО РАЙОНУ ПІД ЧАС
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ
ЗА ДАНИМИ УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ***

Мета статті полягає у відтворенні подій, які відбувалися у Новгород-Сіверському районі у перші місяці повномасштабного вторгнення Росії в Україну, висвітленні повсякденних практик, настроїв та поведінки місцевих мешканців. Методологічна основа дослідження: принципи історизму, аналізу, синтезу, порівняння, об'єктивного та неупередженого опрацювання усноісторичних свідчень респондентів. Залучені усноісторичні джерела дозволили схарактеризувати емоційно-психологічний стан населення Новгород-Сіверщини, стратегію «виживання» у складних умовах окупації та ізоляції. Спираючись на відповіді респондентів, з'ясовано патріотичне піднесення місцевих мешканців, їхню згуртованість, взаємодопомогу та взаємодопомічність. Зібраний фактичний матеріал може бути використаний при формуванні джерельної бази для узагальнюючих праць з історії російсько-української війни.

Ключові слова: Чернігівщина, Новгород-Сіверський район, російсько-українська війна, тимчасова окупація, ізоляція, усна історія.

* НДДКР Державний реєстраційний номер: 0124U004755, Дата реєстрації: 18-11-2024, замовник Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, тема Регіональна історія та історіографія Північного Лівобережжя (Regional History and Historiography of the Northern Left Bank), термін виконання 12.2024 – 11.2029.

У 1993 р. на історичному факультеті Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т.Г. Шевченка згідно з навчальним планом було започатковано проведення літньої етнографічної практики. Програма етнографічної практики передбачала дослідження особливостей побутової культури Чернігівщини: календарної та родинної обрядовості та свят, народної кухні, різних видів господарської діяльності – рибальства, бортництва, мисливства, фольклору, громадського та родинного побуту, генеалогії тощо. Щорічно керівники розробляли програму практики, в якій визначали місце проведення та напрям усноісторичного дослідження.

Російсько-українська війна докорінно змінила життя та діяльність українського соціуму. Керівники практики разом з очільниками Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського у квітні 2022 р., після деокупації території Чернігівської області, прийняли рішення щодо переорієнтації основного фокусу досліджень. До вирішення проблем, пов'язаних із визначенням напрямку, формату, завдань усноісторичних досліджень, долучився завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ О.Є. Лисенко. Напрямом дослідження було обрано *«Повсякденне життя населення Чернігівщини в умовах російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р.»*, розроблені та затверджені два види опитувальників для різних категорій населення Чернігівщини: для мешканців населених пунктів, які перебували під тимчасовою окупацією, і для жителів неокупованих територій.

Мешканці Новгород-Сіверського району одними з перших відчували повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. У перші години війни Новгород-Сіверську трасу заповнила ворожа воєнна техніка, яка рухалась у напрямку Чернігова та Києва. Після перетину державного кордону України регулярною армією РФ, прикордонники отримали наказ про

передислокацію до м. Чернігова. 24 лютого підрозділ ЗСУ підірвав міст через р. Десну, який з'єднує Новгород-Сіверський район з Шосткинським районом Сумської області. Жителі прикордонних населених пунктів опинилися в зоні бойових дій, що призвело до значних руйнувань і жертв. Звичайними стали перебої з водопостачанням, електроенергією, відсутність доступу до медичної допомоги та продуктів харчування.

У лютому-квітні 2022 р. Новгород-Сіверський район перебував під тимчасовою окупацією, що супроводжувалася бойовими діями, обстрілами та гуманітарною кризою. Під час цих подій у регіоні діяли партизанські загони, відбувалася евакуація населення до безпечніших регіонів України. У свою чергу, до деяких населених пунктів Новгород-Сіверського району прибували тимчасово переміщені особи з інших населених пунктів Чернігівщини та України.

Новгород-Сіверський перебував у облозі, танки і артилерія рухалися та стояли на під'їздах до міста: *«Новгород-Сіверський став для рашистів глухим кутом, бо дороги з нього нікуди не ведуть»*¹. Мешканцям району бракувало харчів та ліків, особливо хліба, який привозили з м. Семенівки, а потім припинили, бо борошно закінчувалося, а дорога була небезпечною. Після цього дерев'яним мостом через р. Десну возили хліб з м. Шостки. Сирзавод у місці не працював, тому людям молоко роздавали безкоштовно: *«Ми були відрізані від світу. Але ми ніколи не опускали руки, бо розуміли, що ми – північний форпост країни. З перших днів вторгнення Новгород-Сіверський був в облозі. Російські війська перекрили танками в'їзди та виїзди з міста. У перший день російські війська обстріляли села Грем'яч та Бучки»*².

Села Михальчина Слобода та Грем'яч розташовані за 2 км від українсько-російського кордону. *«Ворожа армія не трасою зайжджала, а через поля в Михальчину Слободу. Зайшли там*

¹ Респондентка Хроленок О.

² Ткаченко Людмила. Тисячолітній Новгород-Сіверський ніколи не здався, навіть в окупації. URL: <https://decentralization.ua/news/15001>

у кожну хату <...> У Михальчиній Слободі російські військові розбили старостинський округ і вкрали, зокрема, ноутбук», – розповіла голова Новгород-Сіверської громади Л. Ткаченко. «Грем'яч став одним із перших, жителі якого почули гул та вибухи військової техніки та снарядів. <...> Вікна дрижали так, що кожного разу мало вилетіти скло»³. З перших днів війни с. Грем'яч потрапило під окупацію. Росіяни зняли український прапор. У школі охочим роздавали гуманітарку. У мешканців села «родичі розкидані по обидва боки кордону, тут майже в кожній хаті. Тому те, що стріляють конкретно з Росії, людям болить особливо»⁴. За словами місцевих мешканців, у селі жило близько 900 людей. Виїхала переважно молодь, а інші ховалися у хатах. «У перший день війни російські війська спочатку пустили «Гради» – били у бік кладовища і поля. <...> Добу їхня техніка їхала повз село. <...> За декілька днів від початку війни російська техніка почала заїжджати безпосередньо у Грем'яч. росіяни каталися селом, перевіряли документи та викликали чоловіків на допити. Там їх роздягали й допитували, чи не мають стосунку до української армії. <...> Чутки про війну ходили від початку зими, але ніхто в це не вірив»⁵.

Російські військові під с. Михальчиною Слободою розстріляли череду корів, через що місцевий сільськогосподарський холдинг вивіз дійне поголів'я з ферми у с. Грем'ячі. У с. Грем'ячі було знищено будівлю старої школи. Постраждали автошляхи в напрямку Чернігова, найбільше – з Грем'яча до Новгорода-Сіверського.

³ Тарабарова Лариса. Внутрішньо переміщені особи в Новгород-Сіверській громаді: добірка журналістських матеріалів. Суми, 2024. С. 11 (28 с.). URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d5329b06-59e1-448e-91d6-1b0bf0f356d1/content>

⁴ Савоскіна К. «Страх був у перші дні, а тепер притупився». Як живе село на кордоні з росією. URL: <https://hromadske.ua/posts/strah-buv-u-pershi-dni-a-teper-pritupivsy-a-yak-zhive-selo-na-kordoni-z-rosiyeyu>

⁵ Там само.

Окупанти вивезли із с. Грем'яча кількох місцевих мешканців, у тому числі старосту: *«20 травня біля школи схопили Ганну Гаврилину, зав'язали їй очі та повезли військовою технікою до Росії. Там її катували, звинувативши, що вона нібито була навідницею. Її роздягали, забрали всі прикраси та обстригли волосся. Протягом тижня з мішком на голові старосту допитували у холодному польовому таборі, не давали спати та загрожували вбивством. Росіяни також стріляли біля її голови, загрожували пораненням коліна та зовсім не звертали уваги на стан її здоров'я. Жінку понад два тижні незаконно утримували у Курському СІЗО, а 10 квітня її вдалося звільнити за обміном. Ганна Гаврилина повернулася додому, але досі не може оговтатися від психологічних травм, а постійні обстріли села лише посилюють психологічний стан»⁶.*

Грем'яч, як прикордонний пункт, і надалі час від часу зазнавав ворожих обстрілів. Узимку 2023 р. ворог ударив по місцевому кладовищу саме під час похорону. Обійшлося без жертв, але були влучання в могили.

Мешканка с. Троїцьке Любов Вовкогон поділилася інформацією з журналісткою Іриною Синельник: *«І коли стало зрозуміло, що державний кордон України переходить регулярна армія РФ, прикордонники хотіли вступити в бій, проте командир віддав наказ передислоковуватися до Чернігова. <...> Російські війська сунули через с. Троїцьке транзитом, стояв страшенний гуркіт. Бойових дій у селі не було. У перші дні окупанти місцевих не чіпали, зупинялися ночувати в полях, проте в будинки над дорогою заходили»⁷.* Староста с. Троїцького з перших днів забезпечував односельців продуктами і ліками, возив хліб з м. Шостки через ворожі блокпости. Мешканка села сподівається на переможне завершення війни, щоб її діти

⁶ Респондентка Людмила Ткаченко, голова Новгород-Сіверської МТГ

⁷ Вовкогон Любов, мешканка с. Троїцьке. URL: <https://www.unian.ua/war/ukrajinske-prikordonnya-mirne-voyenne-zhittya-bilya-rosiji-novini-vtorognennya-rosiji-v-ukrajinu-11816025.html>

та онуки мали змогу спокійно жити й працювати, ростити своїх дітей в Україні⁸.

Випробування випали й мешканцям с. Кам'янської Слободи. Водії не завозили туди хліб, бо трасою постійно рухались російські військові й забирали мобільні телефони. *«Хліб вдавалося доставляти до сусіднього села, звідки його місцеві жителі перевозили або конями, або мотоблоком у Кам'янську Слободу. <...> 23 березня рашисти під'їхали до околиці села та обшукали там три будинки»*⁹.

Село Криски Понорницької територіальної громади розташоване за 18 км від кордону з Росією. Труднощі, які переживали його мешканці, перегукуються з проблемами більшості населення району: *«Нас відрізали від світу»*.¹⁰ Перші кроки людей у більшості випадків були пов'язані із забезпеченням необхідним: *«Поїхала знімати готівку <...>, закупила продуктів та медикаментів»*¹¹ або *«Думка була, як спасти дітей. Бо своє життя уже не шкода, а діти й онуки є»*¹². Проте мали місце й інші дії: *«Поїхав на роботу»*¹³, *«З друзяками напився»*¹⁴. Крискинці розповіли про переселенців, які заїхали до села: *«Ніхто не відмовлявся надати допомогу»*¹⁵. На питання про дії влади у селі, проблеми виживання респонденти розповіли, що *«первіє дни війни були важко, а потом чуть наладилось»*¹⁶. *«Возили гуманітарну допомогу»*¹⁷, проте далеко не з перших днів, оскільки

⁸ Там само.

⁹ Черненко Тетяна, мешканка с. Кам'янська Слобода. URL: <https://zmina.info/articles/u-rozstrilnyh-spyskah-buly-navit-prizvyyska-yak-prykordonnya-chernigivshhyny-perezhyvaye-rosijsku-agresiyu/>

¹⁰ Респондентка Горох В., с. Криски Понорницької СТГ

¹¹ Респондентка Горох В., с. Криски Понорницької СТГ

¹² Респондент Берец В., с. Криски Понорницької СТГ

¹³ Респондент Наливайко П., с. Криски Понорницької СТГ

¹⁴ Респондент Горох В., с. Криски Понорницької СТГ

¹⁵ Респондентка Громова О., с. Криски Понорницької СТГ

¹⁶ Респондент Горох В., с. Криски Понорницької СТГ

¹⁷ Респондентка Громова О., с. Криски Понорницької СТГ

ки «де були дороги – велися бойові дії, або ж стояли російські блокпости, які розвертали або розстрілювали машини»¹⁸. У селі було організовано випікання хлібу: «В першу чергу говорили не панікувати, а допомагати один одному»¹⁹. Боїв на території с. Крисок не було, «прилітало недалеко»²⁰, «російські солдати ставили свої блок-пости»²¹. Настрої у людей були схожі, більшість їх схарактеризувала як панічні, налякані. Проте була і така оцінка: «Спочатку був пригнічений, потім все по барабану, затем – ми їх поведемо»²².

Загалом слід зазначити, що переважна більшість мешканців Новгород-Сіверського району не очікувала війни. Відповіді схожі, для прикладу, «взагалі б не подумав, що колись росіяни нападуть на Україну»²³. Проте дехто з опитаних це припускав: «С 14-го года я был уверен, что на этом не останутся, бо русские кроме как воевать – больше ничего и не умеют»²⁴. Реакція у людей на повномасштабне вторгнення була також схожою – розгубленість, шок, страх. Люди з розумінням ставилися до обмежень, запроваджених у селах: комендантська година, світомаскування, заборона продажу спиртних напоїв. Труднощі, які відчували мешканці регіону, типові – нестача продуктів харчування, пального, готівки, проблеми зі світлом та зв'язком. Позитивні відповіді були отримані на питання про згуртованість односельців та родичів. До прикладу: «Дуже згуртувало. Часто з родичами зізвонюємося і допомагають чим можуть»²⁵. Більшість респондентів перешли на українську мову у спілкуванні, патріотично налаштовані, вірять у перемогу: «Я можу з упев-

¹⁸ Респондентка Грох В., с. Криски Понорницької СТГ

¹⁹ Респондент Берец В., с. Криски Понорницької СТГ

²⁰ Респондент Наливайко П., с. Криски Понорницької СТГ

²¹ Респондентка Горох В., с. Криски Понорницької СТГ

²² Респондент Горох В., с. Криски Понорницької СТГ

²³ Респондент Берець В., с. Криски Понорницької СТГ

²⁴ Респондент Горох В., с. Криски Понорницької СТГ

²⁵ Респондентка Громова О. с. Криски Понорницької СТГ

неністю сказати, що з агресією росії у всієї нашої країни підвищилися патріотичні почуття <...> Велика кількість людей перестали розмовляти на російській мові <...> почали більше цінувати і шанувати нашу історію, більше вчити її»²⁶. Родину та Батьківщину визначають найбільшими цінностями.

Після відступу російських військ з півночі України на початку квітня 2022 р. територія Новгород-Сіверського залишалася під загрозою обстрілів. Прикордонники повернулися на свої позиції. На частині сільськогосподарських угідь, розташованих ближче до кордону, військові заборонили сільськогосподарські роботи і через замінування, і через можливі обстріли.

Вимушена внутрішня міграція – багатогранна і гостра проблема для сучасної України: *«У більшості випадків це переселенці з прикордонних сіл Новгород-Сіверської громади. Люди переїхали з Грем'яча, Буда-Вороб'ївки, з Гаю, Красного Хутору, Михальчиної Слободи, Мурав'ївки... Але переселенці з Чернігова, Одеси, з Семенівської громади теж є <...> Наразі кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб в громаді: у 2022 році – 2394 особи, у 2023 році на облік стало 1347 осіб, у 2024 році 215 осіб. На цей час на обліку перебуває близько 2600 осіб»*²⁷.

Влітку 2023 р. неспокійно було у Грем'ячі, Миколаївці, Кам'янській та Михальчиній Слободах, Бучках, Леонівці, Янжулівці, Мхах. Постало питання про необхідність переселення жителів цих сіл на безпечніші території.

Війна триває... Новгород-Сіверщина залишається цілком атакована дронами та ракетами, що призводить до жертв серед цивільного населення та руйнування інфраструктури. Мешканці району щодня живуть під обстрілами, але демонструють неймовірну стійкість, єдність та силу духу.

²⁶ Респондентка Буланцева В., с. Криски Понорницької СТГ

²⁷ Тарабарова Лариса. Внутрішньо переміщені особи в Новгород-Сіверській громаді: добірка журналістських матеріалів. Суми, 2024. С. 15–16. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d5329b06-59e1-448e-91d6-1b0bf0f356d1/content>

Джерела та література

1. Вершков І. Матеріали етнографічної практики 2022 р. Новгород-Сіверський район.
2. Волкогон Л., мешканка с. Троїцьке Новгород-Сіверської МТГ. URL: <https://www.unian.ua/war/ukrajinske-prikordonnya-mirne-voienne-zhittya-bilya-rosiji-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11816025>.
3. Дорохіна Т.Ф., Коваленко О.Б. Організація роботи студентів з різновіковими групами населення під час етнографічної практики в умовах воєнного стану. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Шлях до серця дитини в травматичних ситуаціях життя: Електронний збірник матеріалів XII Міжнародних і XXIX Всеукраїнських педагогічних читань*. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. 2022. С. 67–69.
4. Дорохіна Т., Токарев С. Етнографічна практика в Інституті історії: досвід та перспективи. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. Чернігів, 2023. Вип. 24 (180). С. 157–168.
5. Мирний М. «У розстрілних списках були навіть прізвиська»: як прикордоння Чернігівщини переживає російську агресію. URL: <https://zmina.info/articles/u-rozstrilnyh-spyskah-buly-navit-prizvyska-yak-prikordonnya-chernigivshhyny-perezhyvaye-rosijsku-agresiyu/>
6. Савоскіна К. «Страх був у перші дні, а тепер притупився». Як живе село на кордоні з росією. URL: <https://hromadske.ua/posts/strah-buv-u-pershi-dni-a-teper-pritupivsya-yak-zhive-selo-na-kordoni-z-rosiyeu>
7. Синельник І. Українське прикордоння. Мирне воєнне життя біля Росії. URL: <https://www.unian.ua/war/ukrajinske-prikordonnya-mirne-voienne-zhittya-bilya-rosiji-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11816025>.
8. Тарабарова Л. Внутрішньо переміщені особи в Новгород-Сіверській громаді: добірка журналістських матеріалів. Суми, 2024. 28 с. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d5329b06-59e1-448e-91d6-1b0bf0f356d1/content>
9. Хроленок О. Матеріали етнографічної практики (червень–липень 2022 р.). Новгород-Сіверська МТГ.
10. Якуніна О. Тисячолітній Новгород-Сіверський ніколи не здавався, навіть в окупації, – голова громади Людмила Ткаченко. URL: <https://decentralization.ua/news/15001>

УДК 069:004.738.5

Анжела Печена

МУЗЕЙНА ВЕБКОМУНІКАЦІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті розглянуто специфіку та основні функції музейної вебкомунікації в умовах воєнного стану в Україні. Проаналізовано вплив воєнних дій на цифрову присутність музеїв у соціумі та їхню взаємодію з аудиторією. Розглянуто сучасні цифрові проєкти зі збереження і популяризації архітектурної спадщини Глухова.

Ключові слова: Глухів, музей, вебкомунікація, цифровізація, інформаційна взаємодія, культурна спадщина.

Повномасштабна російсько-українська війна докорінно змінила функціонування вітчизняного культурного простору. Музеї та заповідники – осередки збереження історичної пам'яті – опинилися під загрозою фізичного знищення не лише своїх працівників, а й матеріальних цінностей – фондів, колекцій, пам'яток історії та архітектури. В умовах війни проблема збереження історико-культурної спадщини набула особливої актуальності в об'єднаних територіальних громадах Сумщини, яка щодня потерпає від ворожих обстрілів. Сьогодні тут зазнають руйнувань або повністю знищуються заклади освіти і культури, пам'ятники, меморіали, цінні з історичного та культурного погляду архітектурні об'єкти. Труднощі доступу до музейних колекцій та безпекові ризики спонукають до вибору альтернативних інноваційно-комунікаційних форм музейної взаємодії.

Використання інноваційних технологій у теорії та практиці музейної справи є предметом професійного наукового інтересу багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зокрема,

В. Банах вважає, що важливою умовою спроможності музею відповідати викликам часу є музейні інновації із застосуванням мультимедійних технологій та інтерактивність, пов'язана з музейною педагогікою й використанням інтерактивно-педагогічного потенціалу [1]. На думку Ж. Денисюк, комунікативна складова діяльності сучасного музею передбачає високий рівень використання цифрових технологій у процесі інформаційної взаємодії музейної експозиції та відвідувача. Результат такої взаємодії автор вбачає у створенні віртуального музейного середовища [4]. Р. Маньковська, досліджуючи запровадження у музейній галузі технології інтерактивних проєкцій, стверджує, що використання 3D зображень і 3D сканувань відкриває широкі можливості для збереження вигляду пошкоджених чи зруйнованих історичних будівель та ознайомлення з ними шляхом проведення віртуальних екскурсій [6].

На нашу думку, яка збігається з твердженнями згаданих вище дослідників, одним із дієвих інструментів виживання і розвитку музейної сфери в умовах війни стала **вебкомунікація**, яка забезпечує зв'язок музеїв з відвідувачами і світовою спільнотою, а також відіграє роль каналу професійного обміну інформацією. Загалом поняття «вебкомунікація» трактується як система інформаційної взаємодії між інституцією та користувачем у цифровому середовищі, що ґрунтується на принципах відкритості, інтерактивності та мультимедійності і відбувається за допомогою глобальної комп'ютерної мережі Інтернет. Іншими словами, це Інтернет-спілкування, комунікація в електронному середовищі, комп'ютерно-опосередкована комунікація, віртуальна комунікація тощо [5]. У контексті музейної діяльності вебкомунікація охоплює як інформаційні, так і емоційно-культурні складові – передачу знань, створення емоційного зв'язку з аудиторією, формування взаємної зацікавленості, спільної ідентичності.

Як вже було зазначено, повномасштабні воєнні дії стали ка-

талізатором цифрової трансформації, що став поштовхом для активного переходу музейного середовища у віртуальний простір. Через руйнування, евакуацію та обмеження відвідувань більшість інституцій на прикордонних територіях зосередилися на онлайн-активності. Вебкомунікація, що включає використання офіційних сайтів, соціальних мереж, мультимедійних платформ, блогів, віртуальних виставок, цифрових проєктів, стала невід'ємною частиною діяльності музеїв, заповідників, культурних центрів тощо. Для локальних культурно-просвітницьких інституцій цей процес став не лише викликом, а й можливістю продемонструвати нові підходи до збереження й інтерпретації регіональної історії та культури в цифровому форматі.

Одним з прикладів віртуальної взаємодії музейної установи із соціумом є участь Національного заповідника «Глухів» у партнерських ініціативах зі збереження культурної спадщини міста шляхом оцифрування. Йдеться про проєкти, які реалізуються спільно з Глухівським національним педагогічним університетом ім. О. Довженка за фінансової підтримки Українського культурного фонду в межах програми «Культура. Регіони» і мають на меті створення цифрової колекції найбільш значущих історико-архітектурних пам'яток національного та місцевого значення. Головним завданням проєктів «Глухівщина крізь століття: цифрова колекція пам'яток історії й архітектури» та «Гетьманська Глухівщина: цифрове відтворення історичних об'єктів і традицій» є збереження в цифровому форматі національної архітектурно-історичної пам'яті, забезпечення віртуального доступу широкої спільноти до зразків локальної архітектури, побуту, звичаїв і традицій українського народу.

Результат спільної діяльності науково-освітніх та науково-культурних інституцій Глухова на засадах інтелектуально-технологічного партнерства зорієнтований на створення віртуального архітектурного музею та цифрового каталогу пам'яток

сакрального будівництва, реалізацію інноваційних освітніх програм для фахівців музейної сфери, організацію і проведення спільних науково-теоретичних заходів, практикумів та інших професійних активностей, а також на інтеграцію архітектурних 3D-моделей в освітньо-туристичне середовище регіону.

У процесі реалізації проєктів відтворено методом лазерного сканування 3D-моделі п'яти існуючих у Глухові пам'яток архітектури та історії національного значення, а саме Трьох-Анастасіївського і Спасо-Преображенського храмів та Гуманітарного комплексу на території сучасного Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, до якого входять історичні будівлі Глухівського учительського інституту, Глухівської чоловічої гімназії та її пансіону [4]. Окрім цифрових моделей існуючих архітектурних споруд, з використанням спеціального обладнання і комп'ютерного програмного забезпечення за старими світлинами відтворено в цифрі шість втрачених на сьогодні об'єктів: Анастасіївську каплицю, Трьохсвятительську церкву та дзвіницю Спасо-Преображенської церкви у Глухові, а також зруйновані споруди комплексу монастиря в с. Гамаліївка Шосткинської міської громади [3]. Для віртуального ознайомлення з оцифрованими пам'ятками партнерами проєктів створено спеціальний вебсайт: <https://hlukhivspadok.gnpu.edu.ua/>. З метою якнайширшого ознайомлення світової спільноти з пам'ятками історії та регіону їхні 3D-моделі розміщено також на міжнародній онлайн-платформі [https:// sketchfab.com/gnpu](https://sketchfab.com/gnpu).

Співробітниками Національного заповідника «Глухів» під час реалізації проєктів було підготовлено інформаційно-історичні довідки про архітектурні пам'ятки, розташовані на території заповідника, надано наявні фотоматеріали і документи та фахові консультації, а також розроблено екскурсійний супровід як інформаційну основу для проведення онлайн-заходів науко-

вого та культурно-просвітницького спрямування. Відтак можна стверджувати, що партнерська участь Національного заповідника «Глухів» у проєктах зі створення цифрової колекції пам'яток історії та архітектури Глухівщини та її подальшої інтеграції в музейно-виставкову, освітню, культурно-просвітницьку діяльність, спрямовану на популяризацію культурної спадщини регіону, є однією з форм розвитку музейної вебкомунікації в умовах війни.

Отже, музейна вебкомунікація в сучасному Інтернет-середовищі виконує такі основні функції: меморіальну (збереження історико-культурної спадщини в цифровому форматі); науково-комунікативну (забезпечення ефективного обміну науковою інформацією у фаховому середовищі); інформаційно-просвітницьку (популяризація національної історії, культури, мистецтва); виховну (формування національної свідомості та загальнолюдських цінностей через знайомство з візуалізованою культурною спадщиною); культурно-дипломатичну (представлення України у світовому цифровому просторі як держави з багатим історико-культурним надбанням).

В умовах повномасштабної війни музейна вебкомунікація стала дієвим інструментом національного культурного спротиву та цифрової солідарності зі світом. Музейні інституції завдяки використанню сучасних цифрових технологій не лише виконують роль посередника між минулим і сучасністю, а й стають основою для формування регіональної моделі цифрової музейної культури, що базується на відкритості, інтерактивності та партнерстві у напрямі довготривалого збереження культурної спадщини України.

Джерела та література

1. Банах В.М. Музейні інновації та інтерактивність у теорії та практиці музейної справи. *Історико-культурні студії*. 2016. №1(3). С. 1–5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hcs_2016_3_1_3 (дата звернення 17.10.2025).

2. Гриценко А. Оцифрування пам'яток історії й архітектури історичної Глухівщини. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/actually/9976-hrytsenko-andrii-otsyfruvannia-pamiatok-istorii-ta-arkhitektury-istorychnoi-hlukhivshchyny.html> (дата звернення 17.10.2025).

3. Гриценко А. Презентація проєкту «Гетьманська Глухівщина: цифрове відтворення історичних об'єктів та традицій». *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/news/9992-nsku.html> (дата звернення 17.10.2025).

4. Денисюк Ж.З. Музейна комунікація в умовах цифровізації. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2021. № 3. С. 64–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2021_3_10 (дата звернення 16.10.2025).

5. Калита О.М. Електронна комунікація: мовнокомунікативні особливості й жанрова диференціація. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. 2012. Вип. 9. С. 102–105. URL: <https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/aec2b94e-1f39-404a-81c2-20d44fd2b392/content> (дата звернення 15.10.2025).

6. Маньковська Р. В. Новітні технології у формуванні сучасного музейного простору. *Питання історії науки і техніки*. 2013. № 2. С. 78–80.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pint_2013_2_12 (дата звернення 16.10.2025).

УДК 37.015.31:930.85(477)

Роман Дзекелев

СИНЕРГІЯ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У ВИХОВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «КОЗАЦЬКИЙ КЛУБ “ГАРДА”»)

У статті розглянуто значення інтеграції історичної освіти та культурної спадщини у процес формування національної ідентичності української молоді. На прикладі діяльності громадської організації «Козацький клуб “Гарда”» проаналізовано освітньо-просвітницькі та культурно-патріотичні практики, що поєднують традиції українського козацтва з актуальними завданнями національно-патріотичного виховання. Показано, що історико-просвітницька робота у форматі позашкільної діяльності створює ефективне середовище для поєднання знань, традицій і громадянської активності молоді.

Ключові слова: «Козацький клуб “Гарда”», національна ідентичність, історична освіта, культурна спадщина, громадські організації, козацька традиція, національно-патріотичне виховання

Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України його метою визначає «становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей Українського народу, національної самобутності» [1].

Відтак формування національної ідентичності української молоді в умовах глобалізаційних викликів та воєнної агресії проти України постає як одне з ключових завдань державної політики та громадянського суспільства. Зміцнення патріотичних цінностей, відродження культурної спадщини та історичної пам'яті – це не лише інструменти національно-патріотичного виховання, але й фактори суспільної консолідації. Особливу роль у цьому процесі відіграють громадські організації, які реалізують інноваційні освітньо-просвітницькі та культурні проекти.

У 2016 р. викладач Глухівського національного педагогічного університету імені О. Довженка майстер-різьб'яр Ігор Білевич, демобілізувавшись після участі в бойових діях в зоні АТО та познайомившись з автором статті (тоді фахівцем виховного відділу того ж таки ЗВО), висловив ідею об'єднання молодих людей навколо відтворення традицій українського козацтва. Згодом на базі університету було створено гурток під назвою «Козацький клуб "Гарда"». Його першочерговою метою стало формування здорового способу життя молоді, популяризація козацтва, бойових мистецтв та народних ремесел. Діяльність клубу поширювалася на студентів, учнів, усіх, кому припала до душі тема виховання молоді в українському дусі. Учасники клубу

Рис. 1. Ігор Білевич і Роман Дзекелев – засновники громадської організації «Козацький клуб "Гарда"»

брали участь у просвітницьких заходах, культурно-мистецьких фестивалях, концертах, пленерах тощо.

У вересні 2022 р. заслужений майстер народної творчості Ігор Білевич загинув, захищаючи Україну, і став героєм для своїх колег, учнів та вихованців. Глибоко переконаний у незалежному майбутньому України, І. Білевич залишив заповіт не полишати розпочатої справи. У травні 2023 р. автор статті зареєстрував гурток «Козацький клуб “Гарда”» як громадську організацію (рис. 1), що нині функціонує як добровільне об'єднання на засадах самоврядності, відкритості та суспільної користі [2]. Правова база ГО «Козацький клуб “Гарда”» ґрунтується на Конституції України та профільному законодавстві, що забезпечує легітимність і сталість її діяльності.

Головним завданням клубу є національно-патріотичне виховання молоді через поєднання історико-просвітницьких, культурно-мистецьких, спортивних і волонтерських практик. Виокремимо ключові напрямками реалізації цього завдання: історико-просвітницька діяльність (популяризація історії українського козацтва, проведення лекцій, семінарів, майстер класів); культурно-мистецькі проєкти (відтворення козацьких традицій у творчих заходах, фестивалях, театралізованих дійствах); військово-патріотичне виховання (навчання основам шабельного фехтування, фланкування історичною зброєю, елементам боротьби); громадянська активність (підтримка Збройних сил України, волонтерська діяльність); співпраця з іншими організаціями у реалізації проєктів.

Отже, діяльність клубу інтегрує освітній, культурний і практично-виховний компоненти, що створює цілісний простір для формування патріотичної свідомості.

На прикладі діяльності ГО «Козацький клуб “Гарда”» можна виділити кілька ефективних моделей поєднання історичної освіти та культурної спадщини: освітньо-просвітницькі програми, що переносять академічні знання у практичну площину (заняття з історії козацтва поєднуються з показовими виступа-

*Рис. 2. Учасники клубу «Гарда»
біля скульптури Ігоря Білевича «Меч Єдності»*

ми та реконструкціями); фізкультурно-спортивні практики, які відновлюють історичні традиції (шабельне фехтування, бойові мистецтва), формуючи в молоді відчуття наступності поколінь; волонтерська та патріотична активність, що поєднує цінності історичного козацького служіння з сучасною громадянською відповідальністю; міжкультурна взаємодія, яка забезпечує міжнародний обмін досвідом та формує позитивний імідж України як країни з багатою історико-культурною спадщиною.

Важливо додати, що на засновників та учасників «Козацького клубу “Гарда”» (рис. 2) неабияк вплинула дружба та співпраця з істориком і археологом Юрієм Коваленком, який разом з колегами з Національного заповідника «Глухів» відкривав нові сторінки історії Глухівщини та України, запрошував до участі у заходах, що проводились на базі закладу (наприклад, фестиваль «СіверЕтноФест», пленер різьб'ярів, історичні реконструкції), а також спростовував стереотипні уявлення і міфи про минуле рідного краю.

Важливою віхою діяльності організації у 2025 р. стала участь у реалізації масштабного проекту «Гетьманська Глухівщина: цифрове відтворення історичних об'єктів та традицій»

*Рис. 3. Фрагмент історичної реконструкції елекції
К. Розумовського у м. Глухові (2005 р.)*

за підтримки Українського культурного фонду [3]. У співпраці з Глухівським національним педагогічним університетом іме-

Рис. 4. Майстер-клас зі стрільби з традиційного лука

Рис. 5. На виставці «З історії стрілецької зброї»

ні О. Довженка та Національним заповідником «Глухів» проводилися майстер-класи з бойових технік та історична реконструкція елекції (обрання) Кирила Розумовського гетьманом у Глухові в 1750 р., до якої були залучені учасники клубу, школярі, учасники бойових дій та зацікавлені громадяни (рис. 3).

На сьогодні триває активна робота по організації історико-культурних та просвітницьких заходів на базі Національного заповідника «Глухів»: відбуваються майстер-класи з володіння шаблею, стрільби з традиційного лука (рис. 4), екскурсії по експозиції виставки «З історії стрілецької зброї» з можливістю випробувати себе в якості козака-мушкетера (рис. 5), проводяться старовинні народні ігри для дітей молодшого шкільного віку. Сьогодні автор статті (вже на посаді наукового співробітника заповідника) намагається поєднувати дослідження історії українського козацтва з її відтворенням, аби оживити сторінки славного минулого України.

Отже, національна ідентичність як усвідомлення людиною приналежності до певної нації, спільноти, історії та культурної традиції формується у взаємодії офіційної системи освіти, позашкільних виховних практик та культурного простору. Культурна спадщина – матеріальна та нематеріальна – є носієм колективної пам'яті та цінностей, а історична освіта виступає інструментом осмислення цієї спадщини та трансляції її молодим поколінням. Ефективна синергія цих складових створює ґрунт для патріотичного виховання, формує стійкість до зовнішніх інформаційних впливів та посилює громадянську активність.

Діяльність громадської організації «Козацький клуб “Гарда”» демонструє, що синергія історичної освіти та культурної спадщини є дієвим інструментом виховання національної ідентичності української молоді. Поєднання освітньо-просвітницьких, культурно-мистецьких, спортивних і волонтерських напрямів створює комплексну модель особистості, здатну не лише зберігати історичну пам'ять, але й актуалізувати її у сучасному соціокультурному просторі. Розвиток подібних практик сприяє консолідації суспільства, формує стійкий патріотичний світогляд та зміцнює позиції України у глобальному контексті.

Джерела та література

1. Наказ МОН від 06.06.2022 №527 «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказ Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nus.org.ua/2022/06/09/mon-zatverdylo-novu-kontseptsiyu-patriotychnogovyhovannya/> Дата звернення 12.08.2025 р.
2. Статут громадської організації «Козацький клуб “Гарда”», затверджений рішенням Установчих зборів від 13 травня 2023 р., протокол № 1.
3. Проєкт «Гетьманська Глухівщина: цифрове відтворення історичних об'єктів та традицій». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://hetmanhlukhiv.gnpu.edu.ua/> Дата звернення 28.09.2025 р.

УДК 004.89:902 (477.83)

Людмила Артемова

ГЛУХІВ У ЦИФРОВОМУ ВИМІРІ: 3D-РЕКОНСТРУКЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК

У статті йдеться про проекти цифрової 3D-реконструкції пам'яток історії та архітектури Глухова, в яких разом з партнерами за підтримки Українського культурного фонду брав участь Національний заповідник «Глухів». Особлива увага приділена Радному майдану XVII–XVIII ст. як політичному та культурному центру Гетьманщини – одному з оцифрованих об'єктів культурної спадщини.

Ключові слова: Глухів, Національний заповідник «Глухів», Гетьманщина, культурна спадщина, 3D-цифрова колекція, історико-архітектурні пам'ятки, Український культурний фонд, Радний майдан.

Національний заповідник «Глухів» – культурна інституція й осередок дослідження історії регіону – був утворений на підставі постанови Кабінету Міністрів України в 1994 р., а в 2008 р. отримав статус національного. Основними напрямками діяльності Заповідника є пам'яткоохоронна, науково-дослідна, культурно-просвітницька та інформаційна діяльність, мета якої полягає в інтеграції напрацювань у культурно-освітній простір регіону.

Заповідник охоплює територію історичного центру Глухова загальною площею 75 гектарів та здійснює нагляд за 50 об'єктами культурної спадщини, серед яких 7 пам'яток архітектури національного значення.

У сучасних умовах, поряд із традиційними формами охорони матеріальних об'єктів культурної спадщини, актуальним є запровадження інноваційних підходів та новітніх технологій,

спрямованих на збереження й репрезентацію історичних будівель Глухова.

Щоб «оживити» історію в цифровому вимірі, Національний заповідник «Глухів» у 2025 р. разом з Глухівським національним педагогічним університетом імені Олександра Довженка, молодіжним гуртом при ГО «Козацький клуб “Гарда”» за підтримки Українського культурного фонду (далі – УКФ) брав участь у реалізації проєктів зі створення цифрової 3D-колекції існуючих та втрачених пам’яток історії та архітектури Глухова.

Глухів належить до найдавніших історичних центрів України. Перша літописна згадка про місто датована 1152 р. (Іпатівський літопис). Попри тисячолітню історію, найбільший розквіт Глухова як адміністративного, політичного та культурного центру Лівобережжя припав на XVIII ст., коли місто було столицею Гетьманщини. Саме цей «Глухівський період» в історії України було обрано як основну тему для заявок на грантові програми від УКФ.

Відродження величі столиці Гетьманщини у діджитал-атракціях відбувалося у рамках проєктів «Глухівщина крізь століття: цифрова колекція пам’яток історії й архітектури» та «Гетьманська Глухівщина: цифрове відтворення історичних об’єктів та традицій». Результат – створення цифрової онлайн-галереї існуючих та втрачених пам’яток архітектури Глухова на платформі <https://sketchfab.com/>.

У рамках вищезгаданих проєктів Національний заповідник «Глухів» активно долучався до культурних і наукових ініціатив: приєднувався до офлайн-презентацій проєктів у Глухові, Шостці і Сумах, брав участь у наукових заходах, був одним із учасників організації реконструкції обрання Кирила Розумовського гетьманом на Радному майдані у Глухові, створював онлайн-екскурсії 3D-турами. Крім того, у межах плану з 3D-моделювання збережених і втрачених об’єктів, заповідник

підготував інформаційно-історичні довідки на 9 існуючих та 10 втрачених пам'яток історії, архітектури й містобудування.

Підґрунтям для написання інформаційно-історичних довідок стали дослідження науковців Глухова, Сумщини, Київщини, Чернігівщини тощо, апробовані у форматі щорічної всеукраїнської науково-практичної конференції «Сіверщина в історії України».

На основі цих наукових публікацій співробітники Національного заповідника «Глухів» провели роботу з узагальнення та систематизації історичних даних про 19 об'єктів, що оцифровувалися. Використовувалися також матеріали монографій, зокрема, кандидата історичних наук Ю. Коваленка «Історична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу», доцента В. Белашова «Глухів – столиця Гетьманщини України (1708–1782 рр.)» щодо історичного становлення та функціонування Глухова від перших поселень до сучасності, кандидата архітектури В. Вечерського «Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України», «Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація». Для написання інформаційно-історичних довідок також залучалися паспорти на об'єкти культурної спадщини, накопичені у заповіднику фотоматеріали, кресленики, археологічні звіти, картографічні матеріали.

У межах проєкту «Гетьманська Глухівщина: цифрове відтворення історичних об'єктів та традицій» одним із об'єктів цифрової реконструкції був Радний майдан у Глухові (сучасний Соборний майдан) з географічним розташуванням <https://maps.app.goo.gl/ratwgZszhfHVcf3v6>.

Радний майдан у Глухові – складова об'єкта культурної спадщини «Історичний центр Глухова XII–XVIII ст.» – пам'ятки археології, історії, містобудування та ландшафту, важливий осередок соціального, політичного, духовного і культурного життя міста у XVII–XVIII ст.

Формування функціонального ядра Глухова – Радного майдану розпочалося ще у XVII ст. зі спорудження дерев'яної Троїцької церкви (1657 р.) і зведення дерев'яного Миколаївського храму. Точна дата побудови останнього невідома. Але вже у 1683 р. він діяв, оскільки саме тоді в універсалі гетьмана І. Самойловича згадувався священник Максим Софонович, а у 1684 р. гетьман І. Самойлович подарував Миколаївському храму Євангеліє у срібній оправі. Імовірно, дерев'яний Миколаївський храм був знищений пожежею, що сталася у Глухівській фортеці у 1685 р. [6, с. 96]. Після пожежі та зведення на місці згорілої дерев'яної однойменної мурованої Миколаївської церкви (1693–1695 рр.), Радний майдан набув впорядкованого вигляду [1, с. 326].

За розпланувальною структурою Глухова (планами 1724 та 1746 рр.) Радний майдан розташовувався біля перехрестя двох головних вулиць: Московської (захід-схід) – нині вул. Київська, і Путивльської (північ-південь) – нині вул. Терещенків. Майдан обіймав простір у межах між дерев'яним Троїцьким собором та мурованою Миколаївською церквою і поділявся на дві функціональні зони: північну – торгівельну (тут відбувалися базари та ярмарки) і південну – адміністративну [2, с. 61].

До нищівної пожежі 1748 р. на Радному майдані височіли головні храми міста – Троїцький собор, Миколаївська церква та дерев'яна церква Великомучениці Варвари, розташована між ними. Тут також знаходилася ратуша, до якої прилягали торгові ряди, будівлі урядових установ і гетьманської резиденції.

Кульмінаційним епізодом в історії площі стало 6 листопада 1708 р., коли на Радному майдані обрали нового гетьмана Лівобережної України Івана Скоропадського (1708–1722 рр.). Саме тут, після знищення московським військом гетьманської столиці Батурина, було скликано козацьку раду, яка остаточно закріпила за Глуховом статус нового центру Гетьманщини.

У листопаді 1708 р. площа стала ареною для церемоніалу

з театралізованими елементами: від вручення гетьманських клейнодів Івану Скоропадському до демонстративного «проводу Мазепи в пекло». У Троїцькому соборі духовенством було проголошено анафему Мазепі, а на Радному майдані знищено опудало гетьмана [6, с. 97].

Протягом наступних десятиліть Радний майдан у Глухові продовжував виконувати функцію сакрального публічного середовища, у якому співіснували інститути церковної і світської влади, де збиралися козацькі ради і велася ідеологічна боротьба за українську автономію у межах Російської імперії.

Удосвіта 1 жовтня 1727 р., на свято Покрови Пресвятої Богородиці, на Радному майдані у Глухові відбулося обрання нового гетьмана Данила Апостола (1727–1734 рр.). Сигналом до початку Генеральної ради стали постріли із трьох гармат Глухівської фортеці. Усі козацькі полки зі зброєю пішо вишикувалися в чотири лави навколо Миколаївської церкви. Перед північними дверима храму стояли духовні особи та інші достойники. У супроводі військової музики принесли царську грамоту та державні клейноди – булаву, печатку, велику хоругву, значок і бунчук, і тричі спитали, кого козаки хочуть обрати гетьманом. І три рази козаки відповіли: миргородського полковника Данила Апостола [3, с. 49–50].

Новий і, як виявилось, останній етап розвитку української державності XVIII ст. розпочався 22 лютого 1750 р. з проголошення на Радному майдані в Глухові гетьманом Кирила Розумовського (1750–1764 рр.) [5, с. 355].

У вересні 1763 р. у Глухові на великій старшинській раді було ухвалено «Прохання шляхетства і старшини разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії». Після цього було написано ще окрему чолобитну на ім'я Катерини II, в якій йшлося про запровадження спадкового гетьманства в Україні: після смерті Кирила Розумовського козаки мали обирати гетьмана лише з його прямих спадкоємців. Ця Глухівська

рада та чолобитні про запровадження спадкового гетьманства викликали занепокоєння у Петербурзі. Як наслідок, Кирила Розумовського викликали до столиці і примусили зректися влади. Про скасування інституту гетьманства в Україні російська цариця Катерина II повідомила підданих указом від 10 листопада 1764 р. [4, с. 346].

У другій половині XVIII ст., із втратою столичних функцій, Радний майдан у Глухові став осередком торгівлі. Образ площі у XIX ст. і до радянських часів визначали зведені на Радному майдані торгові лавки та кам'яні торгові ряди, збудовані у 1884 р. коштом цукрозаводчика і мецената Федора Артемійовича Терещенка (нині в них облаштовані майстерні Професійно-педагогічного фахового коледжу Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка) [7, с. 2–3].

У XX ст. Радний майдан зазнав радикальних трансформацій і втратив свою функціональну цілісність. У 1930 р., у рамках антирелігійної кампанії була знесена розташована на Радному майдані чотириярусна дзвіниця Троїцького собору. У 1962 р. висадили в повітря вибухівкою Троїцький собор – пам'ятку архітектури республіканського значення, занесену до державного реєстру під № 6. На підмурках собору, на давніх похованнях спорудили автовокзал [2, с. 283]. У 90-х рр. XX ст. поряд з ним було облаштовано міський ринок.

Саме поняття Радний майдан поступово зникло з ужитку. На місці знищеної автентичної забудови звели нові будівлі. Головний храм Глухова – Миколаївська церква – натеper стояв не посеред просторової доміанти адміністративного центру, а у дворі п'ятиповерхових житлових будинків. У межах Радного майдану також розташований сучасний сквер М. Бортнянського та М. Березовського – улюблене місце відпочинку мешканців і гостей Глухова.

Збережена частина колишнього Радного майдану – нинішній Соборний майдан. Він значно менший за площею, ніж історич-

ний прообраз, і лише умовно зберігає ознаки свого колишнього значення.

Реалізація генерального плану розвитку Глухова, розробленого Науково-дослідним і проєктним інститутом містобудування (м. Київ) у 2003 р., передбачає формування сучасного архітектурного середовища міста на основі реабілітації історико-містобудівної спадщини, винесення продовольчого ринку й автовокзалу з Соборного майдану для ліквідації агресивного середовища навколо пам'ятки архітектури національного значення Миколаївської церкви (1693–1695) і відтворення майдану, з яким пов'язані події українського державотворення кінця XVII–XVIII ст. [8].

Джерела та література

1. Вечерський В. Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. Київ: Видавничий дім А.С.С., 2005. 586 с.
2. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ: НДІТІАМ – Головкиївархітектура, 2002. 592 с.
3. Вечерський В. В., Белашов В. І. Глухів. Київ: Абрис, 2003. 164 с.
4. Чухліб Т. Гетьмани України. Військо. Політика. Держава. Київ: Арії, 2023. 352 с.
5. Реєнт О. П., Коляда І. А. Усі гетьмани України. Історичне досє. Харків, 2017. 415 с.
6. Коваленко Ю. О. Історична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2024. 224 с.
7. Мірошниченко О. Муровані торгові лавки у Глухові. *Соборний майдан*. 2016. № 4. С. 2–3.
8. Жукова С. П. Пам'ятки культурної спадщини у структурі діяльності Національного заповідника «Глухів». *Охорона культурної спадщини історико-культурними заповідниками Чернігово-Сіверщини*. Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. С. 60–74.

УДК 902(477.51)(091)(437.2)«1995/2025»

Каріна Солдатова

ДО 30-РІЧЧЯ ЗАПОЧАТКУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»

У статті розглянуто основні етапи археологічних досліджень Батурина, що були започатковані в 1995 р.

Ключові слова: Батурин, Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», археологічні дослідження.

Систематичні археологічні розкопки у Батурині розпочалися після утвердження незалежної Української держави. У 1993 р. було створено Державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». А вже у 1995 р., з ініціативи дирекції заповідника, за підтримки декана історичного факультету Олександра Коваленка і завідувача кафедри археології та народознавства Володимира Коваленка Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т.Г. Шевченка, у Батурині розпочала свою роботу археологічна експедиція [1, с. 1].

В. Коваленку належить вагомий внесок у вивчення історії Батурина. Опікуватися долею його пам'яток він розпочав ще в середині 70-х рр. ХХ ст. Молодий науковець Чернігівського історичного музею спрямував свою діяльність на охорону та вивчення археологічних пам'яток Чернігівщини. Саме тоді місцевий цегельний завод розгорнув видобуток глини на дворищі гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці. Попри ідеологічні заборони радянського часу, В. Коваленко підтримував батуринських музейників та краєзнавців. Обстеживши резиденцію, у 1976 р. він склав «Акт технічного огляду археологічного пам'ятника», яким зумів довести значення збереження цієї садиби та зупини-

ти розробку кар'єру на Гончарівці. Через два десятиліття він знову повернувся до археологічного вивчення Батурина [2].

У 1995 р. археологи з Чернігова та Києва під керівництвом В. Коваленка, О. Моці та Ю. Ситого здійснили розвідки на території Батурина і колишнього Бахмацького району. Були проведені дослідження на території Гончарівки, де науковці виявили залишки палацу гетьмана І. Мазепи, а також у центрі міста. В результаті вдалося з'ясувати розташування Цитаделі Батуринської фортеці, зафіксувати шар пожежі 1708 р., який підтверджував масштаби Батуринської трагедії. Але головним досягненням пер-

*Археологічні дослідження рову
Цитаделі Батуринської фортеці.
Фото 2008 р.*

шого року розкопок став план охоронних зон заповідника, затверджений розпорядженням Чернігівської обласної державної адміністрації від 6 березня 1996 р. [3, с. 4–8].

Ці відкриття стали справді сенсаційними. Після 1997 р. археологічні дослідження призупинилися. Тоді в Україні вирувала економічна криза. Деякий час археологи проводили розкопки власними силами. Так, у 2000 р. було досліджено територію Батуринського Миколаєвського Крупицького монастиря Ю. Ситим та М. Овчаровим. Під час цих робіт локалізували місце розташування Миколаївського храму, збудованого у 1680 р.

Невдовзі допомога надійшла з Північної Америки. У 2001 р. у Батурині розпочала діяльність Міжнародна українсько-канадська археологічна експедиція. Під керівництвом професора Зенона Когута до досліджень міста долучилися науковці Канадського Інституту Українських Студій Альбертського університету. Упродовж багатьох років, завдяки послідовній підтримці наукових установ та благодійників з Канади та США, успішно реалізовувався цей міжнародний проєкт. Першорядна роль у ньому належить історику Володимиру Мезенцеву, який безпосередньо співпрацює з українськими археологами та співробітниками Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Також він робить великий внесок у популяризацію історії Української держави в Канаді, США та інших країнах, невтомно знайомить світ з новими історичними та археологічними відкриттями співробітників Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» [4, с. 12].

У 2001 р. було продовжено вивчення фундаментів гетьманського будинку, історія якого безпосередньо пов'язана із

Археологічні дослідження Троїцького собору. Фото 2008 р.

Дем'яном Ігнатовичем, Іваном Самойловичем та Іваном Мазепою. Розкопки будинку тривали до 2007 р. Результати археологічних досліджень лягли в основу його реконструкції в 2008 р.

Також у 2001 р. дослідники визначили місце цвинтаря церкви Воскресіння Господнього на Цитаделі. Аналіз виявлених поховань та їхньої орієнтації дав можливість встановити й місце розташування самого храму. В результаті цих досліджень на цвинтарі був виділений горизонт масових дитячих поховань. Це були переважно останки дітей, які загинули у 1708 р., що підтвердило факт злочину, вчиненого проти цивільних мешканців каральним військом московського царя Петра I [5, с. 173–174].

Паралельно у 2006–2008 рр. проводилися розкопки оборонних споруд Цитаделі. Було встановлено розташування головного храму міста – Троїцького собору. На думку істориків, цей храм був зведений у період гетьманування Дем'яна Ігнатовича та Івана Самойловича. Але у 1708 р. його також зруйнували, що підтвердили численні археологічні знахідки. Навколо фундаментів храму було виявлено понад 400 різночасових поховань, частина яких належала жертвам Батуринської трагедії [6, с. 244].

Також упродовж 2003–2008 рр., коли проводилися масштабні реставраційні та будівельні роботи, в рамках реалізації Постанови Кабінету міністрів України «Про затвердження комплексної програми збереження пам'яток Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» і розвитку соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури Батурина» від 17 серпня 2002 р., археологи мали змогу здійснювати розкопки великими площами [7]. У цей час вони дослідили забудову міста та зібрали унікальні колекції артефактів, що дозволило розширити уявлення про розвиток Батурина у різні періоди. У 2003 р. розпочалися ремонтно-реставраційні роботи у Будинку генерального судді В. Кочубея. Тоді археологи здійснили обстеження пам'ятки та визначили історію будівництва та її перебудови упродовж XVII–XIX ст. У 2004 р. було з'ясовано особливості

*Археологічні дослідження палацу гетьмана
Івана Мазепи на Гончарівці. Фото 2009 р.*

побудови флігелів палацово-паркового ансамблю К. Розумовського, а у 2008 р. здійснено обстеження Воскресенської церкви – усипальниці К. Розумовського. У ході цих досліджень було виявлено цегляну конструкцію, ідентифіковану як поховальний склеп гетьмана К. Розумовського. Також у 2003–2005 рр., коли у Батурині прокладали нові комунікації, будівельні роботи супроводжувалися археологічними дослідженнями. Тоді були встановлені напрямки вулиць та визначено розташування садиб, виробничих та господарських споруд XVII–XVIII ст. [8, с. 19–20].

Визначною археологічною пам'яткою, яка ґрунтовно досліджувалася понад 20 років, стала замиська резиденція Івана Мазепи. Це була укріплена садиба площею 9 гектарів. Її домінантою була дерев'яна церква. Гетьман жив у мурованому палаці, збудованому в стилі центральноєвропейського бароко. Південніше палацу гетьмана стояла велика дерев'яна споруда – «покоєва хата» або флігель для гостей, іноземних майстрів та слуг. Також на території садиби розміщувалася велика за розмірами будівля – курінь-вартівня, яка могла слугувати також геть-

манської канцелярією. Заміська резиденція Івана Мазепи була першим відомим оборонно-житловим комплексом – «палаццо ін фортецца» на території Лівобережжя України [9, с. 413].

Найбільшою цікавиною останніх років досліджень стало відкриття садиби Пилапа Орлика. Восени 2014 р. місцеві мешканці знайшли фрагмент кахлі із геральдичними символами. Цю випадкову знахідку вони передали до Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Фрагмент кахлі атрибутували та визначили зображення на ньому. Це був особистий герб Пилипа Орлика «Новина». Саме ця знахідка вказала археологічній експедиції на місце подальших пошуків. У 2017 р. відбулося перше розвідкове шурфування, а далі упродовж 2018–2020 рр. археологи довели приналежність цієї садиби генеральному писарю Пилипу Орлику, яка згоріла у 1708 р. Свідченнями цього знищення стала значна кількість обпаленого дерева і завали цегли та кахлів, які втратили свою барву від дії вогню [9, с. 59 – 60].

Таким чином, за відсутності зображень та планів Батурина гетьманської доби, питання щодо зародження і розвитку гетьманської столиці, її фортифікації, планування, розбудови, матеріального життя дозволили з'ясувати археологічні дослідження. Результати 29 археологічних сезонів були узагальнені в численних наукових публікаціях, дисертаційних дослідженнях, монографіях, реконструкціях.

Розуміючи важливість не лише вивчення, а й донесення результатів багаторічної роботи археологів до відвідувачів, було вирішено створити музей, який мав розкрити історію міста від найдавніших часів до періоду розташування у Батурині гетьманської резиденції (1669–1708). Він мав репрезентувати результати археологічного вивчення через оригінальні артефакти різних історичних епох, отримані в результаті розкопок та системної збиральницької роботи. Виявилось, що не всі періоди в історії міста можна було представити через наявні предмети, тому науковцями заповідника була проведена значна робота з пошуку

предметів серед музейних закладів та приватних колекціонерів для доповнення зібрання. У 2009 р. було урочисто відкрито Музей археології Батурина.

Також найамбітніший та безпрецедентний всеукраїнський проєкт, який став можливим завдяки результатам досліджень — це реконструкція частини Батуринської фортеці, а саме Цитаделі, яку підтримував особисто Президент України Віктор Ющенко. Її «фундаментом» стала робота археологічної експедиції.

На розкопках у Батурині сформувалася й команда українських археологів. До слова, право на проведення досліджень через «Відкритий лист», який видається Інститутом археології НАН України, всі ці роки незмінно отримував керівник експедиції, науковий співробітник заповідника Ю. Ситий. Внесок кожного учасника розкопок у Батурині став неоціненним як для науки, так і для популяризації історії України.

Дбаючи про кадровий потенціал, у 2008 р. на базі Батуринської археологічної експедиції В. Коваленко організував літню польову школу, в якій проходили стажування історики з України, Канади, Туреччини, Сполучених Штатів Америки, Австрії. Вихованці цієї школи не лише здобували практичні навички польової роботи, а й готували свої перші наукові публікації.

Під час війни багато археологів долушилися до лав Збройних Сил України. На жаль, серед учасників експедиції є загиблі Воїни. Серед них український вчений Юрій Коваленко (1966–2023), який 15 років присвятив дослідженню археологічних пам'яток Батурина і Глухова.

Попри повномасштабне вторгнення Росії, розкопки в місті тривають. В умовах війни фахівці переважно здійснюють нагляд за збереженням археологічних пам'яток та продовжують відкривати невідомі сторінки з життя давнього Батурина. Наразі розкопки проводяться переважно силами співробітників заповідника «Гетьманська столиця» та волонтерів. Сподіваємося, що археологічні дослідження й надалі будуть відкривати невідомі сторінки історії міста Батурина.

Джерела та література

1. Відкритий лист від 11.04.1995 р. № 23/125 (форма 2) Інституту археології Академії наук України на право проведення розвідок на території смт. Батурин Бахмацького району Чернігівської області.
2. Солдатова К. Понад 500 історичних пам'яток дослідив археолог із Чернігівщини. *Суспільний кореспондент*. Режим доступу: <https://www.sknews.net/ponad-500-istorychnykh-pam-iatok-doslidyv-arkheoloh-iz-chernihivshchyn>
3. Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Археологічні дослідження Батурина в 1995–1997 рр. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Збірка наукових статей. Київ, 1999. Вип. 8. С. 4–8.
4. Саєнко Н., Солдатова К. Роля українців світу у відродженні історії Батурина. *Свобода*. 2023. 31 березня. № 13. С. 12.
5. Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Цвинтар Воскресенської замкової церкви в Батурині. *Батуринська старовина*: Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. Київ.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. С. 168 – 174.
6. Ситий Ю. Археологічні карти Національного заповідника «Гетьманська столиця». Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2023. 292 с.
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження комплексної програми збереження пам'яток Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» і розвитку соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури Батурина, від 17 серпня 2002 р. *Офіційний вісник України*. 2002. № 34. Ст. 1569.
8. Реброва Н., Саєнко А. Батуринський проєкт археологічних досліджень та Юрій Ситий. *Археологічні дослідження на Чернігівщині*. Матеріали Восьмих Самоквасівських читань, присвячених 60-річчю Юрія Миколайовича Ситого. Чернігів, ПАТ «Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна», 2024. С. 17–23.
9. Гершкович Я., Гречко Д. Археологія України за роки Незалежності. Київ: ІА НАН України, 2022. 448 с.
10. Дробязко Н. Археологічні знахідки з садиби Пилипа Орлика в Батурині. *Чернігівські старожитності*: Збірник наукових праць. Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2024. Вип. 9 (12). С. 58–63.

УДК 008(477.51)«19/20»(092)

Тетяна Фещенко

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО І РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті розглянуто вплив творчої спадщини О. Довженка на культурний розвиток Чернігово-Сіверщини. Висвітлено роль Довженкових ідей у формуванні літературно-мистецьких ініціатив. Окрему увагу приділено сучасним формам увічнення пам'яті кінорежисера – музейним експозиціям, фестивалям, творчим проектам.

Ключові слова: Олександр Довженко, Сосниця, Чернігівщина, культурна спадщина, кіномистецтво.

Олександр Довженко посідає важливе місце в культурному просторі Сіверського краю. Як і належить великим людям, його історія не закінчується після смерті. Починаючи з 1956 р., на честь О. Довженка було названо школи, кінотеатри, прогулянковий теплохід, кіностудію в Києві, Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка. Національний центр Олександра Довженка (Довженко-Центр). Отримали ім'я Олександра Довженка вулиці в Києві, Сосниці, Чернігові, Тернополі, Ужгороді, Смілі, Львові, Житомирі. Його ім'я носять бібліотеки, навчальні заклади, театри та кінотеатри у різних містах України.

О. Довженку встановлено ряд скульптур: 2 – на Київській кіностудії (погруддя, виконане Леонардом Козубом, та подвійний пам'ятник у повний зріст О.Довженку та оператора Д.Демуцькому, відкритий у 2024 р. до 130-річчя режисера), пам'ятник і погруддя у садибі О. Довженка в Сосниці, погруддя в селі Яреськи на Полтавщині, пам'ятник у Новій Каховці [9,

с. 277], а також є пам'ятна дошка в Берліні, на будинку, де жив режисер у 1920-х рр.

Творчість О.Довженка не втрачає актуальності донині. Її використовує у своєму репертуарі Чернігівський обласний театр ляльок імені О.П. Довженка, який було засновано у 1976 р. Театр має в своєму творчому запасі понад 40 вистав для дітей та дорослих. Одна з них в постановці О. Ковшуна «Ріка...життя» створена за мотивами автобіографії О. Довженка [10].

Вистави за творами українських класиків, в тому числі О. Довженка, посідають особливе місце в творчому репертуарі Чернігівського молодіжного театру. Заслужений артист України О. Биш дійсний постановку вистави «Зачарована Десна», яку відвідувачі змогли подивитися у садибі музею до 130-річчя від дня народження О. Довженка у 2024 р. Колектив театру завітав у лютому 2025 р. з цією виставою до Реабілітаційного центру в Чернігові, в якому проходили лікування після поранень та полону війни ЗСУ.

Чернігівський молодіжний театр не лише виказує повагу великій людині та популяризує його творчу спадщину, а й спонукає задумуватися, відчувати, співпереживати. Творча спадщина О. Довженка – не лише музейна спадщина минулого, а й джерело натхнення для проєктів і в наш час.

Апофеозом вшанування імені О. Довженка як творця українського кіно стала найвища державна нагорода в галузі кіномистецтва. 10 вересня 1994 р. указом президента України Л. Кучми № 511/94 з нагоди 100-річчя від дня народження великого кінорежисера було засновано Державну премію України імені О. Довженка, яку присуджують щорічно 10 вересня за видатний внесок у розвиток українського кіномистецтва. Ця нагорода може бути присуджена як окремим представникам кінематографічних професій, так і цілим творчим колективам.

Людині, якій присуджують премію імені О. Довженка, вручають диплом, нагрудний знак та грошову винагороду, яка кожного року змінюється в залежності від указу Президента України. В разі, коли премію отримують кілька осіб, кожен з них отримує диплом, нагрудний знак, а грошова премія розподіляється між ними порівну [11].

Серед тих, хто уже отримав цю високу нагороду, були Борислав Брондуков, Богдан Бенюк, Руслана Писанка, Кіра Муратова, Леонід Осика, Сергій Тримбач, Ада Роговцева, Олесь Санін та інші. У 2025 р. цю нагороду отримав творчий колектив – режисерка та сценаристка Жанна Озірна, актори Ірина Нірша та Роман Луцький за створення фільму «Медовий місяць».

Увічнення таланту режисера не обійшлося без створення музею на його честь. Музей О.П.Довженка в Сосниці був відкритий 23 січня 1960 р. Ще за життя митця тодішнім директором школи Іваном Сорокою на хаті Довженків у Сосниці було встановлено пам'ятну дошку: «У цьому будинку 12 вересня 1894 року народився український письменник і видатний кінорежисер Олександр Петрович Довженко».

Спочатку музей був частиною Сосницького краєзнавчого музею, у 1969 р. став філіалом Чернігівського історичного музею, а у 1992 р. – самостійним музеєм обласного підпорядкування.

До меморіальної частини комплексу належить садиба з батьківською хатою, клунєю, криницею із журавлем, погрібнею та іншими будівлями, в яких зібрано родинні речі Довженків. У хаті представлено етнографічні експонати і фотографії. На території садиби встановлено бронзове погруддя режисера (1965, скульптор Л. Козуб) та пам'ятник юному Сашкові (1975, скульптор А. Фуженко, архітектор А. Ігнащенко).

Матеріали, представлені у залах літературно-меморіальної експозиції, висвітлюють життя О. Довженка як письменника, художника-ілюстратора, карикатуриста та режисера. Представ-

лено чимало фотографій зі зйомок його кінострічок, кадри фільмів, особисті речі, рукописи, листи, статті, надруковані у пресі, та статті про нього, чорновий рукопис «Зачарованої Десни» та нагороди.

У музеї регулярно проводяться культурно-освітні заходи: мемуар-портрети, кіногодини, етнографічно-мистецькі студії, лекції, стаціонарні та пересувні виставки, на яких можна ознайомитися з цікавими матеріалами про життя і творчість режисера. Щороку у день народження режисера влаштовується літературно-мистецьке свято. Пам'ятають тут і друзів О. Довженка. До їхніх ювілейних дат влаштовуються відкриті заходи та тематичні виставки.

У 1964 р. було збудовано нове приміщення для експозиції, а у 1974 р. завершилося будівництво кінозалу, апаратної кімнати, фондового приміщення. У 1984 р. добудовано фондове приміщення, робочу кімнату для наукових співробітників.

На сьогодні у фондах музею нараховується 9319 експонатів, з яких понад 6200 – музейні предмети державної частини Музейного фонду України (6200 основний фонд, 3119 науково-допоміжний фонд). Музей має кінозал на 40 місць, в якому проводяться покази фільмів митця, відкриті заходи та майстер-класи. 10 вересня 2025 р. в музеї з'явилась нова вивіска, створена місцевим майстром ковальської справи Віталієм Онищенком. На сьогодні музей у Сосниці – єдиний повноцінний музей О. Довженка в Україні, що має національне значення.

Джерела та література

1. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <https://pechera.info/news/273-vse-pro-cernigivsku-laiku-vid-pranci-b-tebe-zyili-do-srka-sobaca.html>
2. Художник О. Івахненко. О. Довженко. «Зачарована Десна». Київ: Молодь, 1976. 62 с.
3. Анотований каталог. Олександр Довженко. Кінематографічна спадщина. Київ, 2007. 84 с.

4. Довженко О. Щоденникові записи 1939–1956. / упоряд. В.В. Забродин, Е.Я. Марголин Харків: Фоліо, 2013. 879 с.
5. *Соціалістична Харківщина*. 1978. 28 жовтня.
6. Пригоровський В.М. Нотне видання «Наспівала мати. Пісенний світ О.Довженка» Київ: Україна, 1995. 144 с.
7. Тримбач С. О. Довженко. Загибель богів. Вінниця: Глобус-Прес, 2007. 800 с.
8. Інтернет-ресурс. Режим доступу: https://zn.ua/ukr/personalities/andriy-tarkovskiy-zhittya-pislya-smerti-239005_.html
9. Довженко без гриму / упоряд. В. Агєєва та С. Тримбач. Київ: Комора, 2014. 468 с.
10. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <https://www.dramox.com.ua/teatry/224-chernigivskij-teatr-lyalok-imeni-o-dovzhenka>
11. Інтернет-ресурс. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%96_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B0_%D0%94%D0%BE%D0%B2%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%BA%D0%B8

СПИСОК АВТОРІВ

Артемова Людмила Вікторівна, науковий співробітник Національного заповідника «Глухів»

Бодяко Лариса Валеріївна, молодший науковий співробітник краєзнавчого відділу Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»

Вечерський Віктор Васильович, кандидат архітектури, старший науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

Дзекелев Роман, краєзнавець

Дорохіна Тамара Федорівна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Іванченко Леся, кандидат історичних наук, член Національної Спілки краєзнавців України

Ігнатенко Ігор Михайлович, аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського, науковий співробітник-консультант ДП Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України

Карманов Юрій Олексійович, краєзнавець

Кедун Іван Станіславович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені М.В. Гоголя

Кириєвський В'ячеслав Дмитрович, краєзнавець

Коваленко Олександр Борисович, кандидат історичних наук, професор кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, голова Правління Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Кужельна Олена Валеріївна, член Національної спілки краєзнавців України

Кулик Лариса Юріївна, науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського

Лобачова Ірина Миколаївна, завідувач відділу давньоруської літератури Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»

Матюк Олена Георгіївна, директор Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»

Науменко Андрій Миколайович, старший науковий співробітник Корюківського історичного музею

Павленко Сергій Олегович, шеф-редактор журналу «Сіверянський літопис»

Печена Анжела Володимирівна, науковий співробітник Національного заповідника «Глухів»

Приход Світлана Миколаївна, завідувач краєзнавчого відділу Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»

Путра Олена Михайлівна, старший науковий співробітник краєзнавчого відділу Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»

Саєнко Наталія Анатоліївна, кандидат історичних наук, учений секретар Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»

Солдатова Каріна Олександрівна, завідувач відділу археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»

Токарев Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Фещенко Тетяна Анатоліївна, науковий співробітник Сосницького літературно-меморіального музею Олександра Довженка

Яснівська Людмила Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Наукове видання

Новгород-Сіверська старовина

Збірник наукових праць

Випуск 3

Редакційна колегія:

О.Г. Матюк (голова редколегії),

О.Б. Коваленко (заступник голови редколегії),

О.П. Радченко (відповідальний секретар),

Н.М. Коврижко, С.А. Токарєв, Л.В. Яснєвська

Технічний редактор **О.М. Єрмоленко**

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки **В.М. Лозового**

Коректор **Л.В. Яснєвська**

Підписано до друку 12.12.2025 р.

Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Сут.

Ум. друк. арк. 13,02. Ум. фарб.-відб. 13,02. Обл.-вид. арк. 14,0.

Зам. 0064. Тираж 100 прим.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

Тел. +38-097-385-28-13

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

14035, м. Чернігів, вул. Карпенка-Карого, 40

